

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

YEREVAN STATE UNIVERSITY
INSTITUTE FOR ARMENIAN STUDIES

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

ՀԱՆԴԵՍ

2 (8)

ARMENOLOGICAL ISSUES

BULLETIN

ԵՐԵՎԱՆ – YEREVAN
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ – YSU PRESS
2016

Հանդեսը լույս է տեսնում տարեկան երեք անգամ
Հրատարակվում է 2014 թվականից

The Bulletin is published thrice a year.
It has been published since 2014

Գլխավոր խմբագիր՝ **Միմոնյան Ա. Հ.**

Խմբագրական խորհուրդ՝

Ավագյան Ա. Ա.

*Ավետիսյան Լ. Վ. (գլխավոր
խմբագրի տեղակալ)*

Ավետիսյան Հ. Գ.

Ավետիսյան Յու. Ս.

Բայրամյան Հ. Ս.

Բարդակչյան Գ. (ՄՄՆ)

Դեղեյան Ժ. (Ֆրանսիա)

*Դրոսթ-Աբգարյան Ա. Գ.
(Գերմանիա)*

Չաքարյան Ս. Ա.

Հայրունի Ա. Ն.

Հովհաննիսյան Ս. Ս.

Հովսեփյան Լ. Ս.

Ղարիբյան Ա. Ա.

Մարգարյան Հ. Գ.

Մինասյան Է. Գ.

Մուրադյան Ս. Պ.

*Պողոսյան Վ. Ա. (պատասխանատու
քարտուղար)*

Սայադով Ս. Ս. (Ռուսաստան)

Սաֆարյան Ա. Վ.

Տազեայան Ա. (Լիբանան)

Editor-in-chief: **Simonyan A.**

Editorial Board:

Avagyan A.

Avetisyan H.

*Avetisyan L. (Deputy editor-in-
chief)*

Avetisyan Y.

Bardakchian G. (USA)

Bayramyan H.

Dakessian A. (Lebanon)

Dedeyan G. (France)

Drost-Abgaryan A. (Germany)

Gharibyan A.

Hayruni A.

Hovhannisyan M.

Hovsepyan L.

Margaryan H.

Minasyan E.

Muradyan S.

*Poghosyan V. (Executive
Secretary)*

Safaryan A.

Sayadov S. (Russia)

Zakaryan S.

**ԹՈՒՐԹ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ
ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ՍՏԵՂԾՎԱԾ ՆՈՐ ԻՐԱՎԻՃԱԿԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ**

Բանալի բառեր – Աշխարհաքաղաքական մարտահրավերներ, Կովկասի կայունության և համագործակցության պլատֆորմ, ֆուտբոլային դիվանագիտություն, արձանագրություններ, Թուրքիա, Հայաստան, Ադրբեջան, Հայոց ցեղասպանություն

Ա. Հարավային Կովկասում 2008 թ. վրաց-ռուսական հնգօրյա պատերազմից հետո ձևավորված իրավիճակը և Թուրքիայի քաղաքականությունը

2008 թ. օգոստոսին ռուս-վրացական հնգօրյա պատերազմից հետո Հարավային Կովկասում Թուրքիայի քաղաքականության մեջ տեղի ունեցան զգալի փոփոխություններ, որոնք թելադրված էին պատերազմի հետևանքով ձևավորված նոր իրադրության տրամաբանությամբ: Հարավային Կովկասն ականատես եղավ նոր աշխարհաքաղաքական վերադասավորումների: Պատերազմում տանելով համոզիչ հաղթանակ՝ ՌԴ-ն վերստին ակտիվացրեց իր դերակատարությունը տարածաշրջանային հակամարտություններում: Նրա հաջորդ քայլը ՀՀ-ի հետ ռազմական համագործակցության պայմանագիրը երկարաձգելու առաջարկն էր¹:

Նման իրավիճակն առաջին հերթին անդրադարձավ Թուրքիայի վրա, հատկապես երբ ՀՀ-ի իշխանությունները հանդես եկան Թուրքիայի հետ հարաբերությունների կարգավորման նախաձեռնությամբ: Աշխարհաքաղաքական առումով Թուրքիան հայտնվեց բարդ իրավիճակում: Տարածաշրջանային առաջատարի դերակատարությանը ձգտող, ուստի համատարածաշրջանային ծրագրերի հովանավորությամբ հանդես եկող պետությունը², ՀՀ-ի հետ նման հարաբերությունների մեջ ընդգրկվելով, վերածվում էր տարածաշրջա-

¹ Протокол № 5 между Российской Федерацией и Республикой Армения о внесении изменений в Договор между Российской Федерацией и Республикой Армения о российской военной базе на территории Республики Армения от 16 марта 1995 г., 20.08.2010, http://www.mid.ru/BDOMP/spd_md.nsf/0/2C173CA176462C4044257C200022C35F.

² Տե՛ս Արշակյան Գ., Եղիազարյան Ա., Թուրքիայի քաղաքականությունը Անդրկովկասում և թուրք-ադրբեջանական հարաբերությունները 2002-2008 թթ. // «21-րդ դար», 2012, թիվ 6 (46), էջ 38:

նում առկա խնդիրների և հակամարտությունների մասնակցի, ավելին՝ «թարմացվում» էր մի հակամարտություն, որը Թուրքիան վաղուց ի վեր ձգտում էր «արխիվացնել»: Թուրքիան այժմ ստիպված էր «հավասար» հարթության վրա գտնվելու ՀՀ-ի հետ: Դեռ ավելին, այն, որ Թուրքիան այլևս չէր ընկալվում որպես տարածաշրջանային խնդիրների լուծման դերակատար, վերտարածաշրջանային «դերակատարների» մուտքի դուռ բացեց, որոնք սկսեցին ուղղորդել հայ-թուրքական հաշտեցման գործընթացը: Թուրքիան, հասկանալով իր տարածաշրջանային քաղաքականության տապալման հեռանկարը, բայց նաև անհրաժեշտաբար հարաբերություններ սկսելով ՀՀ-ի հետ, շուտով դեմ առավ մյուս խնդրին՝ Ադրբեջանի ծայրահեղ մերժողական դիրքորոշմանը¹:

Այսպիսով, պատերազմից հետո պարզ դարձավ Թուրքիայի՝ տարածաշրջանային առաջատար դառնալու հնարավորությունների բացակայության փաստը, ավելին՝ այն ներքաշվեց հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման դաշտ: Թուրքիան սկսում է աստիճանաբար կորցնել դիրքերը, որը նշանավորվում է ՌԴ-ի՝ Հարավային Կովկաս «ներխուժմամբ» և ԱՄՆ-ի ու Եվրոպայի մասնակցությամբ Հարավային Կովկասում հակամարտությունների կարգավորման նոր փուլի սկզբնավորմամբ: Տարածաշրջանային առաջատարի երազանքներ փայփայող Թուրքիան հայտնվում է տարածաշրջանային հակամարտությունների կիզակետում:

Այդ է պատճառը, որ 2008 թ. Թուրքիան վերակտիվացրեց «գրո խնդիրներ հարևանների հետ» քաղաքականությունը և փորձեց հանդես գալ տարածաշրջանային ծրագրերով, որոնցից մեկը Ռ. Թ. Էրդողանի առաջ քաշած Կովկասի կայունության և համագործակցության պլատֆորմի գաղափարն էր²:

Թուրքիայի՝ պլատֆորմը կյանքի կոչելու գլխավոր նպատակն էր չեզոքացնել պատերազմից հետո տեղի ունեցած փոփոխությունները և վերահաստատել իր տարածաշրջանային դերակատար լինելու հանգամանքը: Այս առումով նրան հատկապես խանգարում էր ԱՄՆ-ի «մուտքը» տարածաշրջան, որը կհանգեցներ Թուրքիայի գլխավոր հովանավորի կողմից իրավիճակին տեր կանգնելու անխուսափելիության, այն է՝ Թուրքիայի դերի աստիճանական նվազեցման: Մինչդեռ ՌԴ-ի հետ նման պլատֆորմի իրականա-

¹ Stéu Shiryev Z. and Davies C., The Turkey-Armenia-Azerbaijan Triangle: The Unexpected Outcomes of the Zurich Protocols // Perceptions: Journal of International Affairs, Spring 2013, Vol. XVIII, n° 1, p. 191-194; Азербайджан резко критикует соглашения между Турцией и Арменией, 11.10.2009, <http://top.rbc.ru/politics/11/10/2009/336299.shtml>.

² Նման գաղափար Թուրքիան առաջ էր քաշել դեռևս 1999-2000 թթ., որը հաջողությամբ չէր պսակվել: Երկու նախագծերի հիմնական տարբերությունն այն էր, որ ըստ առաջինի՝ հարավկովկասյան կայունության և անվտանգության համակարգում, բացի անդրկովկասյան պետություններից, Թուրքիայից և Ռուսաստանից, պետք է ընդգրկվեր նաև ԱՄՆ-ը (“Regional Envoys to Discuss Stability Pact”, February 29, 2000, UN Wire, http://www.unwire.org/unwire/20000229/7454_story.asp; http://www.nytimes.com/2008/08/24/opinion/24iht-edoskanian.1.15583425.html?_r=1):

ցումը կոչված էր վերստին արժևորելու Թուրքիայի դերակատարությունը Հարավային Կովկասում¹:

Այդ համատեքստում ուշագրավ էր ՀՀ-ի դիրքորոշումը պլատֆորմի նկատմամբ, որը մեծապես պայմանավորված էր ՌԴ-ի դիրքորոշմամբ: Վերջինս ի վերջո հրաժարվելու էր այդ նախաձեռնությունից կամ անհրաժեշտ պահին դա տապալելու էր պարզ պատճառով, որ նախաձեռնողը Թուրքիան էր, որն ավանդաբար ՌԴ-ի հակառակորդն էր Հարավային Կովկասում և XXI դ. սկզբին հարավկովկասյան վառելիքի փոխադրման հարցում առավելության էր հասել նրա նկատմամբ²:

Պլատֆորմի տապալմանը զուգընթաց՝ ակտիվորեն առաջ մղվեց հայ-թուրքական հաշտեցման գործընթացը, որտեղ ամենաակտիվ ձևով ներգրավված էր ԱՄՆ-ը:

Բ. Հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման նոր փուլը

Հայաստանի անկախության վերականգնումից հետո հայ-թուրքական հարաբերությունների անհեռանկարային կարգավորման մի քանի փորձեր նախկինում ևս եղել են: 2007 թ. շվեյցարական միջնորդությամբ սկսված փորձը հավանաբար կձախողվեր, եթե «հնգօրյա պատերազմից» հետո Հարավային Կովկասում չստեղծվեր միանգամայն նոր իրավիճակ, որին շատ արագ արձագանքեց Թուրքիան³: Տարածաշրջանում ձևավորված նոր իրողությունների և ռուս-ամերիկյան սրված աշխարհաքաղաքական մրցակցության պայմաններում հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման խորհրդապահական գործընթացը ստացավ արտաքին դրսևորումներ և ձեռք բերեց ավելի մեծ նշանակություն:

Տարածաշրջանային հարաբերությունների կտրուկ փոխակերպումների համատեքստում 2008 թ. դարձավ հայ-թուրքական հարաբերությունների նոր փուլի սկզբնավորման տարի: Նախ 2008 թ. փետրվարին Թուրքիայի Հանրապետության նախագահ Աբդուլլահ Գյուլը շնորհավորական ուղերձ

¹ Տե՛ս **Иванов В.**, Основные контуры турецко-грузинского военно-политического сотрудничества: динамика и перспективы развития // «Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ», հ. 6, Երևան, 2009, էջ 158:

² Կովկասի կայունության և համագործակցության պլատֆորմի գաղափարի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս **Արշակյան Գ., Եղիազարյան Ա.**, Թուրքիայի տարածաշրջանային քաղաքականությունը ԽՍՀՄ փլուզումից հետո, մաս առաջին, Երևան, 2014, էջ 167-171:

³ Տե՛ս **Թորոսյան Տ. Ս.**, Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության «Նոր ակտիվիզմի» երկրորդ փուլը // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» (այսուհետև՝ «ԼՀԳ»), 2010, թիվ 1-2, էջ 8:

հղեց ՀՀ նորընտիր նախագահ Սերժ Սարգսյանին¹, որին հաջորդեց 2008 թ. հունիսի 25-ին Մոսկվայում Ռուսաստանի հայ համայնքի ներկայացուցիչների հետ հանդիպման ժամանակ ՀՀ Նախագահ Ս. Սարգսյանի հայտարարությունը՝ հայ-թուրքական հարաբերությունները խթանելու ուղղությամբ նոր քայլեր ձեռնարկելու, ինչպես նաև Հայաստան-Թուրքիա ֆուտբոլային հանդիպումը դիտելու համար Աբդուլլահ Գյուլին Երևան հրավիրելու մասին²: Ուղիղ մեկ ամիս անց՝ հուլիսի 24-ին, տեղի ունեցավ պաշտոնական հրավերը: Իսկ սեպտեմբերի 6-ին Ա. Գյուլը ժամանեց Երևան³: Այսպիսով, 2008 թ. սեպտեմբերին Թուրքիայի նախագահի այցով հարաբերությունների կարգավորման համար սկսվեց երկխոսության նոր փուլ, որը հայտնի է «ֆուտբոլային դիվանագիտություն» անվանումով:

Հարկ է նշել, որ Ա. Գյուլի այցը Հայաստան լայն արձագանք ստացավ Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական շրջանակներում: Մասնավորապես Թուրքիայի հանրապետական ժողովրդական կուսակցության առաջնորդ Դենիզ Բայքալը նախագահ Գյուլի և վարչապետ Էրդողանի գործողությունները Երևան այցի նախօրեին անվանել էր «դավաճանություն»։ «Այն, ինչ անում է Էրդողանի կառավարությունը, ցավալի է: Թող իմ աղբբեջանցի եղբայրներն իմանան, որ ագրեսիվ Հայաստանի հետ հարաբերությունների հաստատումը թուրք ժողովրդի ցանկությունը չէ: Ես ներողություն եմ խնդրում իմ աղբբեջանցի եղբայրներից Գյուլի և Էրդողանի դավաճանության համար: Թուրք և աղբբեջանցի ժողովուրդները, ինչպես նաև ամբողջ թյուրքական աշխարհը երբեք չեն ների այդ դավաճանությունը: Ես կարծում եմ, որ թուրք ժողովուրդն իր միանշանակ գնահատականը պետք է տա Էրդողանի ու Գյուլի գործողություններին»⁴:

Բավականին ուշագրավ է թուրք հայտնի քաղաքական մեկնաբան, լրագրող Մեհմեդ Ալի Բիրանդի դիրքորոշումը հայ-թուրքական հարաբերությունների վերաբերյալ: «Հյուրիյեթ» թերթի 2008 թ. սեպտեմբերի 5-ի համարում հրապարակված «Գյուլը, ֆուտբոլային հանդիպմանը գնալով, ճիշտ քայլ կատարեց» հրապարակման մեջ նա հավանություն էր տալիս Գյուլի՝ Հայաստանի նախագահի հրավերն ընդունելուն և Երևան մեկնելուն:

¹ Տե՛ս **Osipova Y, Bilgin F.**, Revisiting the Armenian-Turkish reconciliation // Rethink Paper 08, January 2013, Rethink Institute Washington, DC, p. 8.

² Տե՛ս **Գեղամյան Վ.**, Հայ-թուրքական հարաբերությունների 2008-2010 թթ. հետահայաց ամփոփում, 01.02.2011, http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=5338; **Iskandaryan A., Minasyan S.**, Pragmatic Policies vs. Historical Constraints: Analyzing Armenia Turkey Relations // Caucasus Institute Research Papers, 2010, n° 1, January, Yerevan, p. 9-10.

³ Թուրքիայի Հանրապետության նախագահ Աբդուլլահ Գյուլի այցը Հայաստանի Հանրապետություն, 06.09.2008, <http://www.president.am/hy/foreign-visits/item/2008/09/06/news-21/>

⁴ “Последствия "футбольной дипломатии" могут оказаться неожиданными”, 03.09.08, www.echo-az.info; **Çelik M.**, Baykal’dan Gül’e Erivan tepkisi, 05.09.2008, <http://www.milliyet.com.tr/Siyaset/HaberDetay.aspx?aType=HaberDetay&Kategori=siyaset&KategoriID=&ArticleID=987062&Date=05.09.2008&b=Baykal,%20Gulu%20kizdirdi>

Բիրանդը մասնավորապես գրում էր. «Վստահ եղեք, որ ոչ միայն սիյուռքում ապրողները, այլև Հայաստանում բնակվող հայերի զգալի մի մասը հավատում են ցեղասպանությանը, և անհնար է փոխել նրանց համոզմունքն այս հարցում: Այսուհանդերձ, առանց փոխելու իրենց տեսակետները նրանք ցանկանում են հունի մեջ գցել հարաբերությունները Թուրքիայի հետ, բարձրացնել իրենց կյանքի որակը: Հայաստանում իշխանության եկած նոր ղեկավարությունն էլ ցանկանում է այս կամ այն ձևով կարգավորել հարաբերությունները Թուրքիայի հետ՝ առանց ցեղասպանության գաղափարից հրաժարվելու, և Թուրքիայի միջոցով ավելի ազատորեն ինտեգրվել Եվրոպային ու կարգավորել տնտեսությունը»¹:

Հատկանշական է, որ սեպտեմբերի 7-ին վերադառնալով Երևանից Անկարա՝ Թուրքիայի նախագահը լրագրողներին ասել էր. «Գնդակը մեր դաշտում էր և չպետք է այնտեղ մնար: Այս այցով դրական նկարագիր ստեղծեցինք, դրական վարկանիշ ձեռք բերեցինք աշխարհում: Իմ այս այցը դրվատանքի է արժանանալու և դիտվելու է իբրև հանդգնության դրսևորում: Թուրքիայի համար անարդար է բացասական վարկանիշ ունենալը, իսկ ես մեծ կարևորություն եմ տալիս Թուրքիայի վարկանիշին»²:

Ըստ «Զաման» թերթի՝ դեռևս գտնվելով ինքնաթիռում, Ա. Գյուլը ջերմ վերաբերմունքի համար շնորհակալություն էր հայտնել Ս. Սարգսյանին և անդրադառնալով սահմանների բացման վերաբերյալ հարցին՝ ասել էր. «Եթե այս մթնոլորտը պահպանվի, ապա ամեն ինչ կմտնի հունի մեջ, կկարգավորվի, սակայն ներկա պահին նման հարց չկա»³:

Արդեն սկիզբ առած գործընթացներն իրենց գազաթնակետին հասան 2009 թ.: Նախ տարվա սկզբին Հայաստան ժամանեցին մի շարք թուրք քաղաքական գործիչներ և լրագրողներ, այդ թվում՝ Թուրքիայի արտգործնախարար Ալի Բաբաջանը՝ մասնակցելու 2009 թ. ապրիլի 16-17-ը Երևանում անցկացված Մեծովյան տնտեսական համագործակցության (ՄՕՏՀ) կազմակերպության անդամ երկրների արտաքին գերատեսչությունների ղեկավարների հանդիպմանը, որի ժամանակ քննարկվում են հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման հեռանկարները: Մի քանի օր անց՝ ապրիլի 22-ին, ՀՀ և Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարությունները Շվեյցարիայի արտաքին գործերի դեպարտամենտի միջնորդությամբ կնքում են հայ-թուր-

¹ **Birand M. A.**, Gül, maça gitmekle doğru adım attı..., 05.09.2008, <http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/9824710.asp>.

² Gül'ün Erivan ziyareti dünya basınında, 07.09.2008, <http://www.cnnturk.com/2008/dunya/09/07/gulun.erivan.ziyareti.dunya.basininda/492734.0/index.html>.

³ Gül: Ziyaretim faydalı geçti, 07.09.2008, http://www.zaman.com.tr/politika_gul-ziyaretim-faydaligecegi_735261.html

քական հարաբերությունների կարգավորման «ճանապարհային քարտեզ»¹: Այս ընթացքում հայ-թուրքական բանակցություններն ուղեկցվում էին թե՛ թանավեճերով և հասարակական քննարկումներով ինչպես Հայաստանում և Սփյուռքում, այնպես էլ Թուրքիայում:

«Ճանապարհային քարտեզի» կնքումից շատ չանցած՝ կարևոր փոփոխություն տեղի ունենցավ Թուրքիայի արտաքին քաղաքական գերատեսչությունում: Մայիսի 1-ին ԱԳ նոր նախարար է դառնում Ա. Դավութօղլուն, ով մինչ այդ Թուրքիայի վարչապետ Ռ. Թ. Էրդոհանի գլխավոր խորհրդականն էր արտաքին հարցերի գծով²: Նախարարի փոփոխությունը համընկավ ամառային քաղաքական շրջանի հետ, ինչը գործնականում լուր բանակցություններ վարելու հնարավորություն տվեց, որոնց արդյունքը երկար սպասել չտվեց: 2009 թ. օգոստոսի 31-ի երեկոյան Հայաստանի Հանրապետությունը և Թուրքիան նախաստորագրում են «Դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման մասին» և «Երկկողմ հարաբերությունների զարգացման մասին» արձանագրությունները³: Այս քայլը խթանեց տեղական և միջազգային ձևաչափերով հասարակական քննարկումների ակտիվացումը և Հայաստանի ու Սփյուռքի քաղաքական, հասարակական ուժերի կողմից կարգավորման փաստաթղթերում ձևակերպումների դեմ ցույցեր նախաձեռնելու առիթ տվեց: Թուրքիայի ազգայնական հատվածը և աղբյուրազանական կողմը ևս խստացրին արձանագրությունների դեմ ուղղված իրանց հռետորաբանությունը:

2009 թ. հոկտեմբերի 10-ին ՀՀ-ի և Թուրքիայի արտգործնախարարներ Է. Նալբանդյանը և Ա. Դավութօղլուն ստորագրեցին երկու երկրների միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման և ՀՀ-ի ու Թուրքիայի միջև հարաբերությունների զարգացման մասին արձանագրությունները⁴: Այսպիսով, ԱՄՆ պետական քարտուղար Հ. Բլինթոնի, Ֆրանսիայի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարար Բ. Քուշների և ՌԴ արտաքին գործերի նախարար Ս. Լավրովի՝ երեք երկրների հովանավորությունը խորհրդանշող անմիջական ներկայությամբ անցած ստորագրության արարողությունը նշանավորեց Շվեյցարիայի Համադաշնության արտաքին

¹ Տե՛ս **Torosyan T.**, The Return of Turkey. Ankara in the South Caucasus after the Russian-Georgian War // *Russia in Global Affairs*, Vol. 7, 2009, n° 3, July-September, p. 127; **Shiriyev Z.**, and **Davies C.**, նշվ. աշխ., էջ 192:

² Ավելի մանրամասն տե՛ս **Aras B.**, The Davutoğlu Era in Turkish Foreign Policy,- *Insight Turkey*, Vol. 11, n° 3, 2009, p. 127.

³ Տե՛ս **Phillips L D.**, *Diplomatic History: The Turkey-Armenia Protocols*, (New York: Columbia University, Institute for the Study of Human Rights, 2012) p. 55; Full text of the protocols signed by Turkey and Armenia, 04.09.2009, <http://www.turkishweekly.net/2009/09/04/news/full-text-of-the-protocols-signed-by-turkey-and-armenia/>; **Iskandaryan A.**, **Minasyan S.**, նշվ. աշխ., էջ 12:

⁴ Արձանագրություն ՀՀ և ԹՀ միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու մասին, http://www.mfa.am/u_files/20091013_protocol.pdf, Արձանագրություն ՀՀ և ԹՀ միջև հարաբերությունների զարգացման մասին, http://www.mfa.am/u_files/20091013_protocol1.pdf

գործերի նախարարության միջնորդությամբ ընթացած հայ-թուրքական դիվանագիտական բանակցությունների ավարտը:

Ցյուրիխյան արարողությունից մի քանի օր անց՝ հոկտեմբերի 14-ին, Բուրսայում տեղի ունեցավ Թուրքիա-Հայաստան ֆուտբոլային հանդիպումը, որին ներկա էին նաև Հայաստանի և Թուրքիայի նախագահները¹:

Հայ-թուրքական արձանագրությունների ստորագրումից հետո Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովում տեղի ունեցան լսումներ, որոնց ընթացքում, ինչպես և սպասվում էր, բուռն քննարկումներ տեղի ունեցան, մասնավորապես՝ Հայոց ցեղասպանության հարցի կապակցությամբ: Այսպես, 2009 թ. հոկտեմբերի 21-ին Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի նիստում բավական հետաքրքիր էր քրդական «Ժողովրդավարական հասարակություն» ընդդիմադիր կուսակցության պատգամավոր Մելահեթթին Դեմիրթաշի ելույթը, որը հայտնում էր իր կուսակցության տեսակետները: Խորհրդարանի ամբիոնից նա կատարեց մի շարք ուշագրավ հայտարարություններ՝ արժանանալով իշխող «Արդարություն և զարգացում» կուսակցության, ինչպես նաև «Ժողովրդավարական հասարակություն» և «Աշխատավորական շարժում» կուսակցությունների կոշտ քննադատությանը: Ըստ Դեմիրթաշի՝ «հայ-թուրքական հարաբերություններում կա հարյուր տարվա վաղեմության մի պատմական խնդիր: 1915-1916 թթ. այդ ժամանակվա երիտթուրք վարչախմբի կողմից Անատոլիան թուրքացնելու, իսլամացնելու նպատակով պարբերաբար կիրառվել է ոչ մուսուլմանների ոչնչացման քաղաքականություն... Այդ ժամանակ հայ ժողովրդի հանդեպ կիրառվածներն ընդհանրապես տեղ չեն գտել պատմության գրքերում, կրթության նախարարության հրատարակած դասագրքերում, ասես դրանք տեղի չեն ունեցել»²:

Արձանագրությունների վավերացման հարցում հայկական կողմի դիրքորոշումն այն էր, որ դրանք առաջինը պետք է վավերացնի Թուրքիայի խորհրդարանը կամ երկու խորհրդարանները միաժամանակ: Սակայն ադրբեջանական աճող ճնշումների և Թուրքիայի ներսում իշխող «Արդարություն և զարգացում» կուսակցության հանդեպ ընդդիմադիր ուժերի հարձակումների պատճառով Թուրքիայի քաղաքական ղեկավարներն առաջ էին տանում այն գիծը, որ Թուրքիայի խորհրդարանն ինքնուրույն քաղաքական մարմին է, որտեղ յուրաքանչյուր պատգամավոր ունի իր սեփական քաղաքական դիրքորոշումը: Ավելին, 2009 թ. հոկտեմբերի 15-ին Եվրամիության անդամակցության հարցերով Թուրքիայի բանագնաց Էզեմեն Բաղըշը հայ

¹ Տե՛ս **Watson I.**, Armenian leader in Turkey for 'soccer diplomacy', 14.10.2009, <http://edition.cnn.com/2009/WORLD/europe/10/14/turkey.armenia.soccer.diplomacy/>; Նախագահ Մերժ Սարգսյանի աշխատանքային այցը Բուրսա (Թուրքիայի Հանրապետություն); 14.10.2009, <http://www.president.am/hy/foreign-visits/item/2009/10/14/news-74/>.

² **Մելքոնյան Ռ.**, Հայոց ցեղասպանության խնդիրը Թուրքիայի խորհրդարանում, http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=6144:

լրագրողների հետ զրույցում ասել էր. «Շատ բարդ կլինի Թուրքիայի խորհրդարանից ակնկալել հայ-թուրքական երկու արձանագրությունների վավերացումը, քանի դեռ Ղարաբաղի հարցում չկա նկատելի առաջընթաց»¹:

Թուրք-հայկական հարաբերությունների կարգավորման հարցում նախապայմաններ առաջադրելու առաջարկներին պահպանողական դիրքորոշում դրսևորեցին հիմնահարցով զբաղվող թուրք վերլուծաբանները: Հայաստանի հետ առանց նախապայմանների հարաբերությունների կարգավորումը հետևողականորեն մերժելու ջատագով էր Թուրքիայի Չանաքքալե քաղաքի «Սարտի 18» անունը կրող համալսարանի ռեկտոր, հակահայկական հայացքներով աչքի ընկնող թուրք փորձագետ Ս. Լաչիների «Հայաստանը կարող է ճանաչել Թուրքիայի սահմանները» հրապարակումը, որտեղ «սահմանվում» էր «այն գիներ», որը Հայաստանը պետք է վճարեր Թուրքիայի հետ հարաբերությունները կարգավորելու, երկաթուղային և ավտոմոբիլային ճանապարհները բացելու համար: Նա պնդում էր, որ Հայաստանի ղեկավարները պետք է հստակ հայտարարեն Թուրքիայի հետ առկա պետական սահմանի ճանաչման մասին: Ընդ որում, հեղինակը դա համարում էր միանգամայն հնարավոր՝ ելնելով հայկական պատասխանատուների հավաստիացումներից: Իսկ դրանից հետո ճանապարհների վերաբացման համար ժամանակ է պետք, որի ընթացքում Հայաստանը պետք է կատարի այլ քայլեր, մասնավորապես՝ իր գործերը դուրս բերի «ռազմակալված տարածքներից»²:

Գ. Հայ-թուրքական հաշտեցման գործընթացը և ադրբեջանական գործոնը

2008 թ. սեպտեմբերին Թուրքիայի նախագահի՝ Հայաստան այցով սկիզբ առած հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման նոր փուլը մեծ դժգոհություն առաջացրեց Ադրբեջանում և իր անդրադարձը ունեցավ թուրք-ադրբեջանական հարաբերությունների վրա:

Ադրբեջանական կողմը ՀՀ-ի և Թուրքիայի միջև հարաբերությունների կարգավորման որոշակի վտանգներ էր տեսնում: Ադրբեջանը այս գործընթացը համարում էր Անկարայի և Բաքվի միջև հիմնված համագործակցության առանցքային սկզբունքներին դավաճանություն՝ վախենալով, որ սահմանները բացելու և Հայաստանը մեկուսացումից հանելու դեպքում ինքը կկորցնի կարևոր լծակներ՝ ազդելու Լեռնային Ղարաբաղի ապագա կարգավիճակի շուրջ ընթացող բանակցությունների վրա³:

¹ Bağış, Ermenistan'dan gelen gazetecileri kabul etti, 15.10.2009, <http://egemenbagis.com/tr/1123>.

² Տե՛ս **Laçiner S.**, Ermenistan, Türkiye'nin Sınırlarını Tanıyabilir, http://www.usak.org.tr/analiz_det.php?id=1&cat=365365889#.VTtRrvl_sbY; **Laçiner S.**, Ermenistan-Türkiye İlişkilerinde Sınır Kapısı Sorunu ve Ekonomik Boyut, <http://www.eraren.org/index.php?Page=Dergilerik&IcerikNo=154>.

³ Տե՛ս **Mikhelidze N.**, The Turkish-Armenian Rapprochement at the Deadlock // Istituto Affari Internazionali, March 2010 p. 4.

Լարվածությունը խորացավ հատկապես Ցյուրիխում արձանագրությունների ստորագրումից հետո: Մասնավորապես, Ադրբեջանի ԱԳ նախարարության տարածած հաղորդագրության մեջ նշվում էր, որ Թուրքիայի որոշումը «անմիջականորեն հակասում է Ադրբեջանի ազգային շահերին, և խաթարում է Ադրբեջանի և Թուրքիայի միջև խորը պատմական արմատների հիման վրա կառուցած եղբայրական հարաբերությունների ոգին»¹:

Թուրք-ադրբեջանական լարվածությունը լուրջ անդադարձ ունեցավ նաև էներգետիկ բնագավառում: Մինչ ՀՀ-ի նախագահ Ս. Սարգսյանը մեկնում էր Բուրսա՝ Թուրքիա-Հայաստան ֆուտբոլային հանդիպմանը ներկա գտնվելու համար, Ադրբեջանի նավթային ընկերությունը պայմանագիր կնքեց ռուսական «Գազպրոմի» հետ²:

Պայմանագիր կնքելուց երկու օր անց Ադրբեջանի նախագահ Ի. Ալիևը, խիստ բացասական արձագանքելով հայ-թուրքական հաշտեցման գործընթացին, հրապարակայնորեն խոսեց Թուրքիա արտահանվող գազի գների բարձրացման անհրաժեշտության, ինչպես նաև արտահանվող գազի տարանցիկ բարձր սակագների մասին³: Նա զգուշացրեց, որ եթե Թուրքիան շարունակի այս քաղաքականությունը, Ադրբեջանն իր ամբողջ գազը կարտահանի ՌԴ⁴: Ավելի ուշ Ադրբեջանն իրականացրեց իր սպառնալիքները՝ կրկնակի ավելացնելով ՌԴ արտահանվող գազի ծավալները, և պայմանագիր կնքեց Թեհրանի հետ՝ պարտավորվելով գազ արտահանել նաև Իրան⁵:

Ադրբեջանի հետ առաջացած լարվածությունը մեղմելուն էր ուղղված Ցյուրիխի արարողությունից անմիջապես հետո Ա. Դավութջյանի հայտարարությունն այն մասին, որ «Ադրբեջանի հողը սուրբ է մեզ համար, ինչպես մեր սեփականը, և այս հողը ռազմակալումից ազատագրելը մեր առաջնային ազգային հարցերից մեկն է: Նույնիսկ եթե աշխարհը փուլ գա, Թուրքիան իր դիրքորոշումը չի փոխի»⁶: ԼՂ հիմնահարցին և հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման խնդրին էր անդադարձել նաև Թուրքիայի

¹ Statement of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan, 12.10.2009, http://www.aaainc.org/fileadmin/aaainc/pdf_1/Protocols/2009__Oct_12__AZ-MFA_Stmt_on_signing_of_A-T_protocols.pdf.

² Алиев: Азербайджан Турции продавать газ дешево не будет, 19.10.2009, <http://www.kavkaz-uzel.ru/articles/160851/>

³ Phillips L D., նշվ. աշխ., էջ 62:

⁴ Տե՛ս **Արշակյան Գ., Եղիազարյան Ա.**, Թուրքիայի տարածաշրջանային քաղաքականությունը, էջ 108:

⁵ Ավելի մանրամասն տե՛ս **Արշակյան Գ., Եղիազարյան Ա.**, Թուրքիայի քաղաքականության առաջնահերթություններն Անդրկովկասում 2008-2011 թթ. և թուրք-ադրբեջանական հարաբերությունները // «21-րդ դար», 2013, թիվ 1 (47), էջ 57-77:

⁶ Azerbaijan Threatens Turkey Over Armenia Agreement, Radio Free Europe/Radio Liberty, 21.10.2009, http://www.rferl.org/content/Azerbaijan_Threatens_Turkey_Over_Armenia_Agreement/1857198.html.

վարչապետ Ռ. Թ. Էրդոդանը 2009 թ. դեկտեմբերին ԱՄՆ նախագահ Բարաք Օբամայի հետ հանդիպման ժամանակ՝ նշելով. «Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև հարաբերությունները մեծ նշանակություն ունեն թուրք-հայկական հարաբերությունների համատեքստում: Ես կարող եմ ասել, որ դարաբաղյան հակամարտությունում առաջընթացը մեծ խթան և շատ դրական ազդեցություն կարող է ունենալ ընդհանուր գործընթացի վրա, քանի որ Թուրքիայի և Հայաստանի միջև հարաբերությունների կարգավորման գործընթացը մեծապես կապված է այս հարցերի հետ»¹:

Այսպիսով, Ռ. Թ. Էրդոդանի կառավարությունը լուրջ խնդիրներ ունեցավ Ադրբեջանի հետ: Բացի դրանից, Ի. Ալիևը հրապարակավ դժգոհություն հայտնեց, որ ծրագրելով բացել ՀՀ-ի հետ սահմանը՝ Թուրքիան հրաժարվում է «փոքր եղբորից»՝ վերացնելով այն հիմնական դրոպապատճառը, որը կստիպեր ՀՀ-ին զիջումների դիմել: Ադրբեջանական իշխանությունը չբավարարվեց թուրքական հավաստիացումներով և պատասխան քայլեր ձեռնարկեց՝ եռապատկելով Թուրքիա արտահանվող գազի գինը, հանելով թուրքական դրոշները հասարակական վայրերից, արգելելով թուրքական ֆիլմերն ու երգերն ադրբեջանական հեռուստաալիքներում և փակելով թուրքական ֆինանսավորմամբ գործող մզկիթները Բաքվում²:

Այդ ընթացքում Թուրքիայի ընդդիմադիր ուժերը, հիանալի առիթ տեսնելով վարչապետ Ռ. Թ. Էրդոդանի խորհրդարանական մեծամասնությունը նվազեցնելու համար, նրան մեղադրեցին Թուրքիայի ազգային շահերին դավաճանելու մեջ՝ իրենց դարավոր հայ թշնամիների և ոչ թե ադրբեջանցի եղբայրների կողմը բռնելու համար³: Այս մեղադրանքների դեմ պայքարելու նպատակով Թուրքիայի ղեկավար շրջանակները ադրբեջանցիներին հավաստիացրին, որ ճնշում կգործադրեն ՀՀ-ի վրա Լեռնային Ղարաբաղն Ադրբեջանին վերադարձնելու համար՝ մինչև թուրքական խորհրդարանի կողմից արձանագրությունների վավերացումն ու ՀՀ-ի հետ հարաբերությունների կարգավորումը:

Տարածաշրջանային զարգացումների համատեքստում բավական ուշագրավ էր թուրքական մի շարք լրատվամիջոցների տարածած լուրը, թե ՀՀ-ն դուրս է հանվել Թուրքիայի «կարմիր գրքից» կամ նրա անվտանգության հայեցակարգի թշնամի երկրների շարքից: Իբր այդ փաստաթուղթը խիստ գաղտնի է, հրապարակման ոչ ենթակա: Իսկ այդ փաստաթղթում փոփոխությունների մասին տեղեկությունները հիմնականում արտահոսքի տեսքով են

¹ Remarks by President Obama and Prime Minister Erdogan of Turkey after meeting, White House press-release, 07.12.2009, <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/remarks-president-obama-and-primeminister-erdogan-turkey-after-meeting>.

² **Ibrahimov R.**, Turkish-Armenian Rapprochement: Defining the Process and Its Impact on Relations Between Azerbaijan and Turkey // Caspian Report, Issue 06, Winter 2014, p. 91.

³ Տե՛ս **Արշակյան Գ., Եղիազարյան Ա.**, Թուրքիայի տարածաշրջանային քաղաքականությունը, էջ 113:

և հաստատապես ունեն կոնկրետ նպատակ ու խնդիր: Ըստ թուրքական աղբյուրների՝ այն վերանայվում է հինգ տարին մեկ¹:

Այս պայմաններում ավելի ուշագրավ է դառնում ցանկացած գաղտնագերծում, հատկապես երբ խոսքն այնպիսի քաղաքական միակողմանի անակնկալների մասին է, ինչպիսիք Թուրքիան մատուցեց ՀՀ-ին ու ՌԴ-ին, Իսրայելին, Իրանին ու Իրաքին, Հունաստանին ու Սիրիային և վերջապես՝ Ադրբեջանին: Այսպես, այս նոր փաստաթղթում Վրաստանը ՀՀ-ի և մի շարք այլ երկրների նման դուրս է եկել Թուրքիայի անվտանգությանը սպառնացող երկրների ցանկից:

Էլ ավելի բարդ և հակասական իրավիճակում կարող է հայտնվել Թուրքիայի նոր ռազմավարությունը թուրք-ադրբեջանա-հայկական հարաբերությունների համատեքստում: Ստացվում է, որ ՀՀ-ն թշնամի երկրների ցանկից հանելով՝ Թուրքիան ազդարարում է հայ-թուրքական կարգավորման գործում իր պատրաստակամությունը:

Այսպիսով, կարելի է արձանագրել, որ Հարավային Կովկասում Թուրքիայի տարածաշրջանային քաղաքականության գլխավոր առաջնահերթություններից մեկը՝ տարածաշրջանի պետություններն իրեն կենսական կապերով ամրապնդելը, անհաջողության մատնվեց Ադրբեջանի «պահանջով», որի հետևանքով տարածաշրջանային տերությանը հատուկ «գրո խնդիրներ հարևանների հետ» արտաքին քաղաքական սկզբունքով առաջնորդվել փորձող, սակայն Ադրբեջանի դրդմամբ ՀՀ-ի հետ «առանձնահատուկ» հարաբերություններ որդեգրած և ըստ այդմ տարածաշրջանային տերության կարգավիճակից «հրաժարված» Թուրքիան, գլոբալ ասպարեզում տերության շահերը մի կողմ թողած, ներկայումս հանդես է գալիս ադրբեջանական շահերի պաշտպանությամբ:

¹ New edition of Turkish Red Book shapes new security spheres, Hürriyet Daily News, 28.10.2010, <http://www.hurriyetdailynews.com/default.aspx?pageid=438&n=red-book8217s-new-edition-shapes-new-security-spheres-2010-10-28>; Cohen A., Turkey's New Threat Assessment: A Challenge for Washington, 02.11.2010, <http://blog.heritage.org/2010/11/02/turkey%E2%80%99s-new-threat-assessment-a-challenge-for-washington/>; Совбез Турции одобрил новую стратегию национальной безопасности, 01.11.2010, <http://www.elections-ices.org/russian/news/textid:7851/>.

Դ. Արձանագրությունների վավերացման գործընթացը և դրա արձագանքները Թուրքիայում ու Հայաստանում

2010 թ. նշանավորվեց մի շարք կարևոր իրադարձություններով, որոնք մեծ ազդեցություն թողեցին հայ-թուրքական հարաբերությունների վրա: Նախ՝ հունվարի 12-ին ՀՀ Սահմանադրական դատարանը հաստատում է արձանագրությունների համապատասխանությունը ՀՀ սահմանադրությանը՝ որոշման նախաբանում հայտարարելով, որ արձանագրությունները չեն կարող մեկնաբանվել այնպես, որ հակասի Հայաստանի անկախության հռչակագրի 11-րդ հոդվածին, որտեղ նշվում է, որ Հայաստանը աջակցում է Օսմանյան կայսրությունում և Արևմտյան Հայաստանում 1915 թ. տեղի ունեցած ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը¹: Փաստորեն, որոշումը հիմնված էր երկակի մոտեցման վրա. մի կողմից հաստատում էր Արձանագրությունների սահմանադրականությունը, մյուս կողմից՝ սահմանափակում դրանց կիրառումը Ցեղասպանության և հայ-թուրքական առկա սահմանի ճանաչման վերաբերյալ:

Թուրքիայի արձագանքը ՀՀ Սահմանադրական դատարանի որոշմանը խիստ էր: Թուրքիայի արգործնախարարության տարածած հաղորդագրության մեջ նշվում էր, որ «Հայաստանի Սահմանադրական դատարանի որոշումը վտանգում է այդ արձանագրությունների շուրջ ընթացող բանակցությունների բուն իմաստը, ինչպես նաև դրանց հիմնարար նպատակը: Այդ մոտեցումը չի կարող ընդունելի լինել թուրքական կողմի համար»³: Այսպիսով Թուրքիան փորձեց այս հակասությունն օգտագործել՝ վավերացման պատասխանատվությունը վերագրելով Հայաստանին, և պահանջեց վերանայել ՄԴ որոշումը, թեև, ըստ ՀՀ Սահմանադրության, ՄԴ որոշումները վերջնական են և վերանայման ենթակա չեն:

¹ Ավելի մանրամասն տե՛ս ՀՀ Սահմանադրական դատարանի որոշումը 2009 թ. հոկտեմբերի 10-ին Ցյուրիխ քաղաքում ստորագրված՝ «Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի Հանրապետության միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու մասին» և «Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի Հանրապետության միջև հարաբերությունների զարգացման մասին» արձանագրություններում ամրագրված պարտավորությունների՝ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությանը համապատասխանության հարցը որոշելու վերաբերյալ գործով, 12.01.2010, <http://www.concourt.am/armenian/decisions/common/2010/pdf/sdv-850.pdf>.

² Տե՛ս **Թորոսյան Տ.**, Սահմանադրական դատարանի ամանորեայ նւերը («Նոր Հառաջ», Փարիզ, 2010, 29 հունվարի, 2 փետրվարի):

³ **Ավետիսյան Տ.**, Թուրքիան նախապայմաններ է տեսնում Հայաստանի Սահմանադրական դատարանի որոշման մեջ, 19.01.2010, <http://www.azatutyun.am/content/article/1933694.html>; Turkey Reacts to Armenian Constitutional Court's Decision on Protocols,- Jamestown Eurasia Monitor, Vol. 7, Issue 17, 26.01.2010, http://www.jamestown.org/single/?tx_ttnews%5Btt_news%5D=35954&no_cache=1#.Vo-WOLZ97cs.

Սահմանադրական դատարանի որոշումից հետո՝ փետրվարի 12-ին, արձանագրությունները ուղարկվեցին Ազգային ժողով՝ վավերացման: Հայ-թուրքական երկու արձանագրությունների՝ Թուրքիայի և Հայաստանի խորհրդարաններ մտնելուց անմիջապես հետո թե՛ Թուրքիայում և թե՛ Հայաստանում սկսեց քննարկվել դրանց վավերացման հնարավորությունը¹:

Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովում մեծամասնություն կազմող «Արդարություն և զարգացում» կուսակցության տարբեր քաղաքական գործիչներ, ի պատասխան ազգայնական ընդդիմության հարձակումների, սկսեցին հայտարարել, որ Հայաստանին պայման են ներկայացնելու, որն ըստ երևույթին վավերացման ժամանակ պետք է բովանդակեր վերապահում, վերաբերելու էր Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության գործընթացում Հայաստանից զիջումներ կորզելուն: Ըստ Սեդաթ Լաչիների՝ վերապահումը ըստ երևույթին, թուրքական խորհրդարանում ձևակերպվելու էր այնպես, որ Թուրքիան կվավերացնի երկու արձանագրությունները, սակայն դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման գործընթացը կգործարկի և թուրք-հայկական սահմանը կվերաբացի Հայաստանի կողմից Ադրբեյջանի նկատմամբ որոշակի զիջումների դեպքում միայն²:

Այս դիրքորոշումը թուրքական հասարակական-քաղաքական կարծիքում բյուրեղացավ և առարկայական բովանդակություն ստացավ թուրք-հայկական երկխոսության ծավալման կապակցությամբ թուրքական հասարակական-քաղաքական շրջանակներում սկսված քննարկումների արդյունքում:

Այս համատեքստում ուշագրավ են Թուրքիայի արտգործնախարարության Ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոնի տնօրեն Բյուլենթ Արասի դիտարկումները հայ-թուրքական աշխուժացած շփումների վերաբերյալ: Ըստ նրա՝ «թուրքական քաղաքական գործիչների շրջանում նկատվում է Հայաստանի հանդեպ վերաբերմունքի էական փափկացում... 2008 թ. դեկտեմբերին թուրքական մտավորականության ներկայացուցիչների 200-հոգանոց խումբը նամակ հրապարակեց՝ ներողություն խնդրելով Մեծ Ադեռի համար, որին ենթարկվել են Օսմանյան կայսրության հայերը 1915 թ.»³: Թուրքիայի նախագահ Ա. Գյուլն այդ նամակի հրապարակումն ընկալեց իբրև բացված հնարավորություն՝ երկրում սկսելու բանավեճ թուրքական պատմության այդ էջի շուրջ: Թուրքական ԱԳՆ հայտարարությունը նման էր Գյուլի արձագանքին, և ընդգծվում էր այլընտրանքային կարծիքների

¹ Տե՛ս **Mercan M.**, “Protokolün kilit noktası”, 15.01.2010, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/112864/Protokolun_kilit_noktasi_Azerbaycan_.html

² Տե՛ս **Laciner S.**, Bir Ermeni Tasarısı Hiç Bu Kadar İşe Yaramamıştı, 10.03.2010, <http://www.usak.org.tr/print.php?id=1135&z=2>

³ Տե՛ս **Арас Б.**, Турция и Южный Кавказ в 2008 г./ КАВКАЗ-2008. Ежегодник Института Кавказа. – Ереван, Институт Кавказа, 2010, с. 169:

հնարավորությունը ժողովրդավարական հասարակության մեջ: Չնայած վարչապետ Ռ. Թ. Էրդողանը այդ հայտարարությանը քննադատաբար վերաբերվեց, և այն ազգայնական շրջանակների կողմից սուր քննադատության ենթարկվեց, այնուամենայնիվ նախկինում տաբու եղած հայկական թեման շոշափվեց, և պարզ դարձավ, որ Թուրքիայում փոխվում է վերաբերմունքը Հայկական հարցի նկատմամբ»¹:

Թուրքիայի հարավկովկասյան քաղաքականության համատեքստում հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման գործընթացին էր անդրադարձել նաև TESEV-ի (Թուրքիայի տնտեսական և հասարակական հետազոտությունների հիմնադրամ) տնօրեն Այբարս Գորգուլուն՝ նշելով, որ Հարավային Կովկասը եղել է Թուրքիայի արտաքին քաղաքական նախապատվությունների շարքում՝ մասնավորապես Հայաստանի հետ հարաբերությունները կարգավորելու փորձերի տեսանկյունից: Այս հանգամանքը, նրա կարծիքով, պատմական կարևորության նախագիծ էր, որը 2008-2010 թթ. մնում էր որպես կովկասյան ուղղությամբ Թուրքիայի հիմնական նախապատվություն: Նախ և առաջ Ադրբեջանի, այնուհետև Վրաստանի հետ հարաբերությունների զարգացումից հետո նրա տարածաշրջանային քաղաքականության երրորդ բաղադրիչը համարվել է Հայաստանի հետ հարաբերությունները: Անվանելով այդ հարաբերությունների պատմությունը «հավերժական փակուղի»՝ Ա. Գորգուլուն նշում է, որ այդ փակուղուց ելնելու ամենակարևոր քայլն արվեց, երբ Թուրքիան և Հայաստանը ստորագրեցին Ցյուրիխյան արձանագրությունները, սակայն այնուհետև չվավերացվեցին, «որովհետև 2010 թ. ապրիլին հայկական ղեկավարությունը հայտարարեց դրանց վավերացումը սառեցնելու մասին»²:

Հատկանշական է, որ վերլուծելով արձանագրությունների ստորագրմանը հաջորդած գործընթացները Հայաստանում, մասնավորապես՝ ՀՀ Սահմանադրական դատարանի 2010 թ. հունվարի 12-ի որոշումը, Ա. Գորգուլուն նշել էր, որ ըստ թուրքական կողմի՝ նման մեկնաբանությունը, փաստորեն, ձախողում է պատմաբանների ենթահանձնաժողովի ստեղծման հիմքը, ինչը թուրքական մեկնաբանությամբ պետք է որ հանձնարարվեր այդ ենթահանձնաժողովին 1915 թ. իրադարձություններն ուսումնասիրելու նպատակով: Ըստ նրա՝ թուրքական պաշտոնյաներից շատերը Սահմանադրական դատարանի եզրակացության որոշ դրույթներ մեկնաբանում էին իբրև Հայաստանի Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը, ինչպես նաև 1921 թ. Կարսի պայմանագիրը ճանաչելու ցանկության բացակայություն³:

¹ Նույն տեղում, էջ 174-175:

² **Горгулу А.**, Турция и Южный Кавказ в 2010 г./ КАВКАЗ-2010. Ежегодник Института Кавказа– Ереван, Институт Кавказа, 2012, с. 144.

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 148-149: Տե՛ս նաև **Gorgulu A., Iskandaryan A. and Minasyan S.**, Turkey-Armenia Dialogue Series: Assessing the Rapprochement Process. TESEV Foreign Policy Analysis Series. – Istanbul: TESEV Publications, 2010, p.18:

Այսպիսով ակնհայտ է նաև, որ Ցյուրիխյան արձանագրությունների վավերացումը նախապայմաններով (վերապահումներով) պայմանավորելու քաղաքականությանը զուգահեռ՝ թուրքական կողմը խորամանկորեն առաջ էր մղում այն թեզը, թե արձանագրությունների վավերացումը կասեցնելու և կարգավորման գործընթացը սառեցնելու նախաձեռնողը ոչ թե Թուրքիան է, այլ Հայաստանը:

Անդրադառնալով Հայաստանում արձանագրությունների վավերացման շուրջ ընթացող գործընթացին՝ հարկ է նշել, որ դեռևս 2009 թ. այստեղ ձևավորվել էր մի տեսակետ, ըստ որի՝ հարկ էր սպասել թուրքական խորհրդարանում փաստաթղթերի վավերացմանը, դրանից հետո միայն դրանք մտցնել ՀՀ ԱԺ օրակարգ: ՀՅԴ-ն հանդես եկավ հայտարարությամբ, որտեղ վճռակա-նություն էր արտահայտում՝ ձախողել արձանագրությունների վավերացումը սահմանադրական բոլոր միջոցներով¹:

Արձանագրությունների վավերացման ամենաէական խոչընդոտը թուրքական հասարակական-քաղաքական շրջանակներում հստակ հնչած պահանջն էր հայկական կողմերին՝ միակողմանի զիջումների դիմել Արցախյան հակամարտության կարգավորման հարցում: Զիջումների հնարավորության, ավելի ստույգ՝ անհնարինության հարցում Հայաստանում ձևավորված միակամության արտահայտությունն էր 2010 թ. ապրիլի 22-ին ՀՀ Ազգային ժողովում քաղաքական կռախիցիա կազմած կուսակցությունների քաղաքական խորհուրդների համատեղ հայտարարությունը²: Մեր կարծիքով, Հայաստանի խորհրդարանում վավերացման հակառակորդների դիրքորոշումները կարելի է ձևակերպել հետևյալ կերպ. ա) հայ-թուրքական արձանագրությունները պարունակում են թաքնված նախապայմաններ, մասնավորապես՝ թուրքական կողմն ակնկալում է ճանաչել տալ 1921 թ. Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերը, ինչը հաջողություն է Թուրքիայի համար, բայց չի բխում հայության շահերից, բ) արձանագրությունները «սողանք» են թողնում ԼՂ հիմնախնդրում Թուրքիայի ներգրավվածության մեծացման համար՝ բարդացնելով դրությունը:

Ըստ Տ. Թորոսյանի՝ հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման գործընթացը Թուրքիայի համար արդյունավետ միջոց է եղել հետևյալ նպատակներին հասնելու համար.

1. ցեղասպանության ճանաչման գործընթացի սառեցում,
2. ԱՄՆ նորընտիր նախագահի առաջին ապրիլքսանչորսյան ուղերձում «ցեղասպանություն» բառի օգտագործման արգելափակում,

¹ ՀՅԴ-ն տարածել է հաղորդագրություն հայ-թուրքական ստորագրված արձանագրությունների վերաբերյալ, «Անկախ», 12.10.2009:

² ՀՀ Ազգային ժողովում քաղաքական կռախիցիա կազմած կուսակցությունների քաղաքական խորհուրդների համատեղ հայտարարությունը, 22.04.2010, http://www.parliament.am/news.php?cat_id=2&NewsID=3890&year=2010&month=04&day=22&lang=arm.

3. Հայաստանի իշխանությունների ու Սփյուռքի միջև աննախադեպ լարվածություն Ցեղասպանության հարցում,
4. ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի ժամանակավոր անդամություն,
5. աննախադեպ կարևոր դերակատարություն տարածաշրջանում,
6. Ռուսաստանի, Միացյալ Նահանգների և Եվրամիության հետ հարաբերությունների էական բարելավում:

Ընդ որում, այս ամենին Թուրքիան հասել է առանց որևէ քայլ ընկրկելու՝ սուկ հերթապահ հայտարարություններ անելով հարաբերությունների կարգավորման մասին և դրանք զուգակցելով բարձրաստիճան պաշտոնյաների փոխլրացնող դիրքորոշումներին հարաբերությունների կարգավորման նախապայմանների վերաբերյալ¹:

Մինևույն ժամանակ շարունակվում էր միջազգային ճնշումը երկու կողմերի (հատկապես Թուրքիայի) վրա՝ հնարավորինս արագացնելու կարգավորման գործընթացը: Դրա վառ դրսևորումը կարելի է համարել Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող երկու որոշումների ընդունումը մարտի սկզբին՝ մեկ շաբաթվա տարբերությամբ: Նախ 2010 թ. մարտի 4-ին Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչում և դատապարտում է ԱՄՆ Կոնգրեսի ներկայացուցիչների պալատի արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովը (և որոշում հարցը մտցնել Կոնգրեսի ընդհանուր օրակարգ)², իսկ մարտի 11-ին Շվեդիայի խորհրդարանը ընդունեց Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչող բանաձև³: Հաշվի առնելով ստեղծված պայմանները՝ Թուրքիան սկսեց իրավիճակից դուրս գալու ջանքեր գործադրել: Այս նպատակով ապրիլի 7-ին Երևան է ժամանում Թուրքիայի վարչապետ Ռ. Թ. Էրդոհանի հատուկ բանագնացը՝ Թուրքիայի փոխարտգործնախարար Ֆ. Մինիրլիօղլուն, ով նախագահ Ս. Սարգսյանին է փոխանցում Թուրքիայի վարչապետի նամակը, որով վերջինս Վաշինգտոնում կայանալիք Միջուկային անվտանգության գագաթնաժողովի շրջանակներում հանդիպում է խնդրում ՀՀ նախագահից⁴:

2010 թ. ապրիլի 12-ին Վաշինգտոնում ՀՀ և ԱՄՆ նախագահների հանդիպման ժամանակ կողմերը մասնավորապես անդրադարձել էին Հայաստանի և Թուրքիայի միջև հարաբերությունների կարգավորման ընթացքին,

¹ Տե՛ս **Թորոսյան Տ.**, Հարավային Կովկասը օգոստոսյան պատերազմից հետո. Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտություն, հայ-թուրքական հարաբերություններ, Երևան, 2009, էջ 52:

² Տե՛ս **Knowlton B.**, House Panel Says Armenian Deaths Were Genocide, 04.03.2010, http://www.nytimes.com/2010/03/05/world/europe/05armenia.html?_r=0.

Text of Affirmation of the United States Record on the Armenian Genocide Resolution, March 4, 2010, <https://www.govtrack.us/congress/bills/111/hres252/text>.

³ Տե՛ս **Zeldin W.**, Sweden: Parliament Approves Resolution on Armenian Genocide, 16.03.2010, <http://www.loc.gov/law/foreign-news/article/sweden-parliament-approves-resolution-on-armenian-genocide/>;

Քոչարյան Վ., Հայոց ցեղասպանությունը միջազգային իրավական փաստաթղթերում, Երևան, 2014, էջ 47-48:

⁴ Yerevan hosts Turkish Special Envoy, 10.04.2010, http://www.peacedialogue.am/english/news_more.php?SID=1&AID=267&TopicId=1&Language=Eng

մտքեր էին փոխանակել տարածաշրջանային զարգացումների ու Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի խաղաղ կարգավորման գործընթացի վերաբերյալ: Նույն օրը նախագահ Ս. Սարգսյանը Վաշինգտոնում հանդիպել էր նաև Թուրքիայի վարչապետ Ռ. Թ. Էրդողանի հետ¹:

Ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, այս հանդիպումը չօգնեց հաղթահարելու բանակցություններում առկա խոչընդոտները: Ամիսներ շարունակ Թուրքիան վարում էր քաղաքականություն, որը հակասում էր բանակցությունների «առանց նախապայմանների» ձևաչափին և անընդունելի էր Հայաստանի համար՝ հայ-թուրքական գործընթացը Արցախյան հիմնախնդրի հետ կապելու առումով: Ստեղծված իրավիճակը հանգուցալուծում ստացավ 2010 թ. ապրիլի 24-ի նախօրյակին. ապրիլի 22-ին Հայաստանի իշխող կոալիցիան նախ որոշում կայացրեց ՀՀ Ազգային ժողովում արձանագրությունների վավերացման ընթացքը առկախելու մասին, ինչը նշանակում էր գործընթացի սառեցում²: Նույն օրը հետևում է Ս. Սարգսյանի հայտարարությունը ՀՀ կողմից արձանագրությունների վավերացումը կասեցնելու մասին: Այդ մասին ծանուցումն ուղարկվում է Թուրքիայի Հանրապետություն³: Այսպիսով վավարտվում է մոտ երկու տարի առաջ սկսված դիվանագիտական հարաբերությունների վերականգնման փորձի ևս մեկ փուլ:

Սակայն հետաքրքրական է, որ արձանագրությունների տապալումից հետո ևս Թուրքիան չէր դադարում գործընթացի շարունակության իմիտացիոն քաղաքականությունը⁴: Ակտիվացան հայ-թուրքական հասարակական բազմազան շփումները, համատեղ սեմինարները, քննարկումները, փոխայցելությունները և դասընթացները երկու երկրներում ու արտերկրում:

2011 թ. Թուրքիայի և Հայաստանի խորհրդարանների «փոքր օրակարգերից» Յյուրիխում ստորագրված հայ-թուրքական արձանագրությունների վավերացման հարցը հանելուց հետո հարաբերությունների կարգավորման խնդիրը փաստորեն սառեցվեց անորոշ ժամանակով⁵: Այդ արձանագրությունների բովանդակությունը թե՛ թուրքական և թե՛ հայկական շրջանակ-

¹ Նախագահ Սերժ Սարգսյանի աշխատանքային այցը Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ, 12.04.2010, <http://www.president.am/hy/press-release/item/2010/04/12/news-974/>; Sarkisian Meets with Obama, Erdogan; Says Genocide Cannot be Questioned, 12.04.2010. <http://asbarez.com/79173/sarkisian-meets-with-obama-erdogan-says-genocide-cannot-be-questioned/>.

² Տե՛ս Կոալիցիայի հայտարարությունը արձանագրությունների վերաբերյալ, 22.04.2010, <http://www.aysor.am/am/news/2010/04/22/NA-protocols/140490>:

³ Նախագահ Սերժ Սարգսյանի հեռուստատուերձը Հայաստան-Թուրքիա հարաբերությունների կարգավորման գործընթացի վերաբերյալ, 22.04.2010, <http://www.president.am/hy/statements-and-messages/item/2010/04/22/news-60/>.

⁴ Տե՛ս **Մելքոնյան Ռ.**, Հայաստան-Թուրքիա. թուրքական քաղաքականության որոշ միտումներ, 25.11.2010, http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=5153.

⁵ Տե՛ս **Սաֆարյան Դ.**, «Ֆուտբոլային դիվանագիտության» ծավալման արդյունքում հայ-թուրքական հարաբերությունների վիճակի գնահատման հարցի շուրջ // Արևելագիտության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու), VIII, Երևան, 2012, էջ 219-228:

ներում քաղաքական տեսակետների բախման պատճառ դարձավ, սակայն երկու երկրների քաղաքական իշխանություններն արձանագրությունները վավերացման ուղարկեցին խորհրդարաններ՝ ավելի ուշ դրանք այնտեղ սառեցնելով: Անշուշտ, քանի դեռ այդ հարցն ընդհանրապես չէր հանվել երկու երկրների քաղաքական օրակարգերից, այն չէր կարելի համարել վերջնականապես փակված կամ ձախողված, սակայն առկա պայմաններում անհնար էր նաև խոսել կարգավորման իրական փնտրտուքի կամ այդ ուղղությամբ դրական միտումների մասին:

Սառեցումից հետո Թուրքիան հայտարարեց, որ քաղաքական և տնտեսական ոլորտներում ավելանում է նաև թուրք-ադրբեջանական էներգետիկ ամենասերտ համագործակցությունը, այսինքն՝ տնտեսական նոր խթաններով ամրապնդվում է երկու երկրների այն ընդհանուր շահը, որը չի խաթարվի այնպիսի գործոնով, ինչպիսին հայ-թուրքական հարաբերությունների միակողմանի կարգավորումն է: Սերտորեն համագործակցելով Հայաստանի միջազգային ազդեցությունը, հեղինակությունը և վարկը նսեմացնելու գործում՝ Թուրքիան և Ադրբեջանը հետևողականորեն ցուցադրում էին, որ առայժմ կարծես թե չկան այդ համագործակցությունը զսպող արտաքին ազդակներ ու խթաններ՝ ուղղված Հայաստանի հետ ավելի հավասարակշռված հարաբերություններ հաստատելուն¹:

Հավելենք, որ 2015 թ. փետրվարին՝ հայ-թուրքական արձանագրությունների ստորագրումից վեց տարի անց, Ս. Մարգարյանը նամակով դիմել էր ՀՀ ԱԺ նախագահ Գալուստ Սահակյանին՝ տեղեկացնելով Հայաստան-Թուրքիա արձանագրությունները ՀՀ ԱԺ-ից հետ կանչելու վերաբերյալ իր որոշման մասին²:

Հարկ է նշել, որ «Տնտրոլային դիվանագիտության» ամբողջ ընթացքում Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական շրջանակներում շարունակվում էր քննարկվել Հայոց ցեղասպանության թեման, և չնայած թուրքական պաշտոնական հայտարարություններում ու ԶԼՄ-ներում այն, որպես կանոն, ձևակերպվում է «այսպես կոչված ցեղասպանություն» կամ «ցեղասպանության մասին հայկական պնդումներ» արտահայտություններով³, սակայն որոշ թուրք մտավորականներ շարունակում են արծարծել այս հիմնահարցը՝ փորձելով նպաստել սեփական պատմության հետ թուրքական հասա-

¹ Տե՛ս **Սաֆարյան Ա.**, Հայ-թուրքական կարգավորման փորձերի այսօրվա տեսլականի շուրջ // «Ազգ», 05.10.2012, <http://azg.am/AM/2012100517>.

² Սերժ Մարգարյանը ԱԺ-ից հետ է կանչում հայ-թուրքական արձանագրությունները, 16.02.2015, <http://news.am/arm/news/252940.html>.

³ The armenian “Genocide”? Facts & Figures,- Center for Strategic Research, Ankara, 2007, pp.1-41. <http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/Ermenilddialari/ArmenianGenocideFactsandFiguresRevised.pdf>; **McCarthy J.**, Let Historians Decide on So-called Genocide // “Turkish Daily News”, 11.04.2001, <http://www.tc-america.org/files/news/pdf/mccarthy-historian.pdf>; **Smith R., Markusen E., Lifton R.**, Professional Ethics and the Denial of Armenian Genocide,- Hdocaust and Genocide Studies, V9 N1, Spring 1995, pp. 1-22.

րակության առերեսման գործին: Այսուհանդերձ, ակնհայտորեն վաղաժամկետ է խոսել Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման ուղղությամբ Թուրքիայում էական տեղաշարժերի մասին: Թուրքիայի պաշտոնական շրջանակները շարունակում էին Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման և դատապարտման գործընթացը կասեցնելուն ուղղված քայլերը:

Չնայած Հայոց ցեղասպանության իրողության վերաբերյալ բազմաթիվ փաստերի առկայությանը՝ Հայերի նկատմամբ 1915 թ. իրականացված ցեղասպանության ժխտումը թուրքական իշխանությունների կողմից շարունակվում է մինչև օրս: Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին Թուրքիայի իշխանությունները հետևողականորեն շարունակում էին Հայոց ցեղասպանությունը ժխտելուն ու միջազգային ճանաչման գործընթացը կասեցնելուն ուղղված աշխատանքները, որոնք իրականացվում են նոր, ժամանակակից մեթոդներով ու ամենատարբեր ուղղություններով՝ քարոզչական, դիվանագիտական, քաղաքական, գիտական և հասարակական: Այս զարգացումները մի կողմից ցույց են տալիս թուրքական քարոզչամեթոդների մշակված և հետևողական պայքարը ցեղասպանության փաստի ճանաչման դեմ, իսկ մյուս կողմից՝ ապացուցում կեղծիքի վրա հիմնված այդ քաղաքականության սնանկությունը:

Григор Аршакян – *Турецко-армянские отношения в условиях новой ситуации, сложившейся на Южном Кавказе*

В статье анализируются ситуация, сложившаяся на Южном Кавказе после пятидневной российско-грузинской войны в 2008 г., и основные особенности новой политики, проводимой Турцией. Основательно рассматриваются выдвинутые Эрдоганом в августе 2008 г. главные аспекты проводимой Турцией политики стабильности на Кавказе и реализации идеи о создании платформы сотрудничества, преследуемые ею цели, а также важнейшие причины несостоятельности этой идеи. В контексте радикальных преобразований региональных отношений обсуждаются основные предпосылки начала нового этапа армяно-турецких отношений в 2008 г., ключевые этапы “футбольной дипломатии”, начатой по инициативе президента РА, подписанные между Арменией и Турцией дипломатические протоколы, а также влияние азербайджанского фактора на двусторонние отношения.

Grigor Arshakyan – *Turkish-Armenian Relations in South Caucasia the New Situation Created by Conditions*

The article analyzes the situation of South Caucasus in 2008 after the Russian-Georgian five-day war and the main features of the new policy adopted by Turkey. It also refers to the main aspects of the policy pursued in 2008 of August by Erdogan put forward for the implementation of the idea of Caucasus Stability and Cooperation Platform, its goals, as well as the most important reasons that the idea has failed. The main prerequisites for the start of a new stage of Armenian-Turkish relations in 2008, the key stages of the "football diplomacy" launched by the RA President's initiative, diplomatic protocols signed between Armenia and Turkey, as well as a reflection of the Azerbaijani factor on the bilateral relations in the context of the dramatic transformation of regional relations are discussed.

**THE IMPACT OF THE ARMENIAN GENOCIDE ON THE FORMATION
OF NATIONAL STATEHOOD AND POLITICAL IDENTITY**

Key words – Armenian Genocide, pre-genocide, post-genocide, national statehood, Armenian statehood heritage, political identity, civilarchic elite, civilization, civic culture, Armenian diaspora, Armenian civilarchy

“Today most Armenians do not live in the Republic of Armenia. Indeed, most Armenians have deep ties to the countries where they live. Like a lot of us, many Armenians find themselves balancing their role in their new country with their historical and cultural roots. How far should they assimilate into their new countries? Does Armenian history and culture have something to offer Armenians as they live their lives now? When do historical and cultural memories create self-imposed limits on individuals?”¹

Introduction

The relevance of this article is determined, on the one hand, the multidimensionality of issues related to understanding the role of statehood and the political and legal system in the development of Armenian civilization, civic culture and identity, on the other hand - the negative impact of the long absence of national system of public administration and the devastating impact of the Armenian Genocide of 1915 on the further development of the Armenian statehood and civilarchy. Armenian Genocide in Ottoman Turkey was the first ever large-scale crime against humanity and human values. Taking advantage of the beginning of World War I, the Turkish authorities have organized mass murder and deportations of Armenians from their historic homeland. Genocide divided the civilarchy of the Armenian people in three parts: *before the genocide (pre-genocide)*, *during the genocide* and *after the genocide (post-genocide)*. Genocide until now has a huge impact on the Armenian statehood, the Diaspora, national ideology, identity and values. At the same time destroyed the spiritual and cultural heritage of the Armenian people and were destroyed everything that was connected with the Armenian civilization. Cultural genocide subjected Armenian historical monuments and churches, which continues to this day. Until now, for the Armenian people a huge moral and psychological trauma from the tragedy of the Armenian Genocide. The essence of this injury related to the problem of insecurity

¹ Crimes against Humanity and Civilization: the Genocide of the Armenians, Brookline, Massachusetts: Facing History and Ourselves National Foundation, Inc., 2004, p. 2.

of the people, mistrust to the international and European law, international and European governmental organizations, as well as the principles of equality and freedom of nations.

The paradoxes of the Armenian Statehood Heritage and Threats of Civilization

Traditional Armenian Highland was connecting link between East and West, as well as between the Mediterranean, Mesopotamia and the Caucasus countries. Armenian identity is held in the Armenian highlands during the millennial history of the Armenian people. From the viewpoint of the Armenian identity, modern Armenia coincides with the historical homeland of the Armenian people, which has been developing the Armenian nation and the national statehood. The Armenian nation is one of the oldest modern nations, and the Armenian statehood is the oldest in the history of human civilization. Armenian statehood beginning evolves from ancient times, when there existed a modern European nation-state, and the nations of antiquity were in the initial stage of social evolution. History of the Armenian statehood has more than a few thousands of years, which contributed to the development of social cohesion and national identity in ancient Armenia. On this ancient civilization demonstrates the effective statehood and a new era in the political, socio-economic and cultural development of national statehood of ancient Armenia became Greater Armenia.

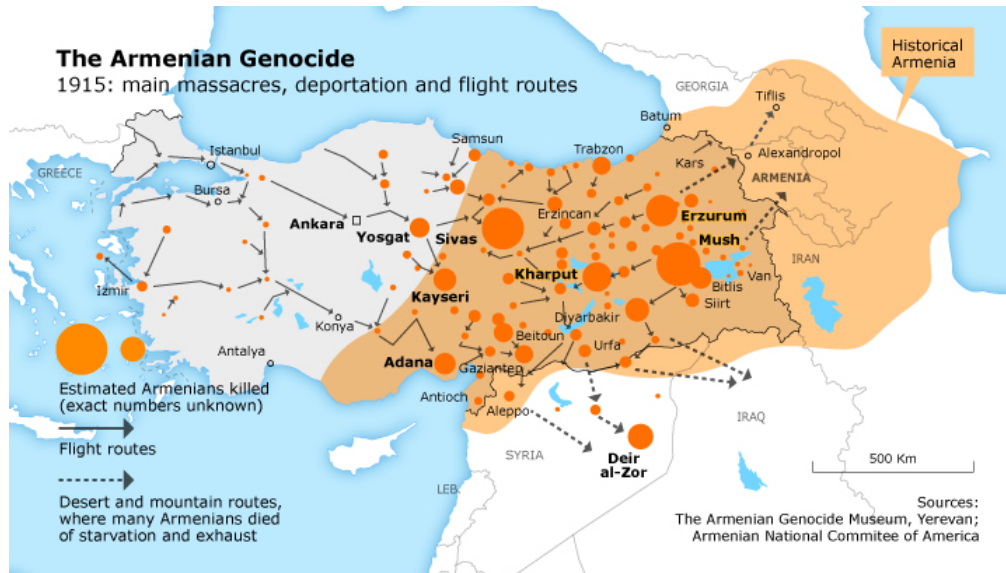
For the Armenian people the end of the XIX century and the beginning of XX century was more difficult and fatal. For Western Armenians important task remained the question of liberation from the Turkish violence and oppression. Turkish imperial government machine gradually implemented a policy of genocide against the Armenian people as having imperial ambitions Turkish nationalists sought ways to rule the ideology of pan-Turkism. The liberation struggle was the only way of survival of the Armenian people. The national liberation movement of Armenians contributed to the emergence of new ideas of national rebirth. If the principal value of the Armenian people was legal mechanisms and the adoption of the constitution, then ideology of Pan-Turkism demanded assimilation or destruction of peoples in the Ottoman Empire. This is the civilizational, cultural and value differences between the Armenian civilizational elite and the pan-Turkic elite. Politics of Pan-Turkism was the basis of action by the Ottoman authorities. As a result, throughout the territory of Ottoman Empire was the implementation of the planned genocide of 1894-1896 years, and after coming to power of “Young Turks” genocide preceded against the Cilician Armenians in 1909¹. The policy of massacres of Armenians in the western beginning of 1915 have been the forerunner to a policy of genocide, the purpose of which was to deprive Armenians not only habitat, but also completely destroy them². Long

¹ **Գասպարյան Ռ.**, Կիլիկիահայությունը ցեղասպանության նախօրեին // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» (այսուհետև՝ «ԼՀԳ»), 1995, թիվ 1, էջ 83-94:

² The Armenian Genocide - the First Genocide of the XX century. Author of exhibition and compiler of the book Rev. Fr. Asoghik Karapetyan, Holy Etchmiadzin, 2013.

Armenian Genocide was implemented in the period of 1915-1923 years (see Picture 1), resulting in the Western Armenians was deprived of their homeland. Even *Armenian National Constitution*, which was adopted by the Armenian National Assembly on 24 May 1860 and approved in March 17, 1863, could not prevent the Armenian Genocide.

Picture 1. Ottoman Turks commit genocide against the Armenians¹

The complex geopolitical and geo-economic location of Armenian statehood at the crossroads clash of civilizations was also one of the reasons for the loss of a centuries-old statehood. However, before the Armenian Genocide, Armenians lived compactly in their historical lands continuously for more than five millennia. In the absence of national statehood, protective and representative functions of the nation served as the Armenian Apostolic Church, which has become the guarantor of the safety of the nation and the continuity of the Armenian civilization. Formed in the XIX century, public organizations and political parties have not been able to establish a national coordinating organization, which is able to act in cooperation with the Church, but on the contrary, these organizations led to a rivalry among them and opposed themselves to the Church. A dangerous challenge to the Armenians was a matter of choice of the national strategy and tactics in respect of the Western Armenia, that is, in respect of the majority of the Armenian nation and the Armenian Highland, located in the Ottoman Empire.

¹ **Beauchamp Z., Lee T. B., Yglesias M. (Ed.), «40 maps that explain World War I» // <http://www.vox.com/a/world-war-i-maps>; http://cdn1.vox-cdn.com/assets/4612767/turkey_armenian-deportations_720px_map.jpg (Accessed March 10, 2015).**

The policy of genocide in Western Armenia, Cilicia and other provinces of the Ottoman Empire carried out the ruling political elite of Turkey, which were guided by the ideology of pan-Islamism and pan-Turkism. These ideologies preached intolerance towards non-Muslims and Armenians, as well as preaching chauvinism against all non-Turkish peoples. Armenian people are prevented and still prevent far-reaching plans of the Turkish political elite of the creation of a “Great Turan”, and this way the Turkish aggressors had to implement mass extermination the Armenian people.

After Genocide, loss of Western Armenia and parts of Eastern Armenia for more than two-thirds of the Armenians turned out of their historical homeland, and formed a modern diaspora. In the western Armenian diaspora after the Genocide and deportation; Armenians have again started to build the church and formed the cultural and educational centers, thus, preserved and developed a sense of national identity, as well as the will to return to the lost homeland. Despite the fact that the Armenians in the Russian Empire lived in relatively free conditions, and their national existence was not under threat however, in the eastern diaspora in the Soviet period were lost the Armenian territory, cultural centers, churches, theaters, schools and other heritage values. With anticivilarchic difficulties Armenian people to develop its own cultural identity and in the process of nation building have been developed all the stages of world civilization. Throughout the long history of its existence, the Armenian nation survived the era of rise and decline of the national statehood, the impact of different religions and cultures, interaction with many civilized and barbarous peoples. In the absence of statehood and political independence of Culture received political and ideological status. Lost its statehood, and with it the political independence, culture has retained a national identity for many centuries. National culture has become a political concept and program of activities and development. The social and symbolic capital of culture has become a way of organizing the Armenian world. The reason for the evolution of the historical existence of the Armenian nation is a civilizational potential, which became the foundation of political independence. National ideas, spiritual and moral attitude contributed to the development of political identity and consciousness.

From the Transcaucasian Armenia Return to the Origins of the National Heritage of the Eastern and Western Armenia

The February Revolution of 1917 in Russia was the beginning, the starting point of a powerful process for Eastern Armenia. Radical changes and transformation of the monarchical political system, on the one hand, it was the result of social and political contradictions, and on the other hand, there are new challenges for the majority of the population. The revolution became the reason political instability and made it possible for the peoples of the Russian Empire¹, the right to self-determination, independence and the formation of the nation-state.

¹ Մելիքյան Վ., Անդրկովկասյան կոմիսարիատի քաղաքականությունը երկրամասի վարչական սահմանաբաժանումների և զենաստվոների հարցում // «ԼՀԳ», 2009, թիվ 3, էջ 60-73:

Armenian political parties generally supported the foreign and domestic policies of the Interim government. An example of this was the first congress of Western Armenians, which was held in May 1917 and created the National Council of Western Armenians in order to intensify their efforts to solve the Armenian Question. Armenian political elite hoped that the Interim government can solve the problem of Western Armenia. Subsequently Genocide, Western Armenia lost populations and suffered considerable damage and the Interim government in the territory of Western Armenia, occupied by the Russian troops had set up a special management regime¹. In September-October 1917 held the first Congress of Eastern Armenians, which were mainly discuss issues of internal and foreign policy, and created the Eastern Armenian multi-party National Council of Eastern Armenian, which actually became a general power of the Armenian people up to independence of the First Republic of Armenia.

The October Revolution in Russian multinational society has led to chaotic processes and fragmentation of the political system, which has become a sign of the tragic events of the civil war, interethnic conflicts and totalitarianism. After the October Revolution in Russia for the eastern part of the Armenian people were important preservation of national autonomy, national security issues and the formation of national self-governing institutions². After two years of the Armenian Genocide in 1917 for the Eastern Armenia was the urgent formation of the national statehood. During the Communist revolution in Russia the Armenian people were in a situation of *civil unrest and power vacuum*. The leaders of the revolutionary movement of the proletariat sought to spread the communist revolution in all countries and have a big impact on the Transcaucasus, for the implementation of this intact Bolshevism decided to use the Armenian factor³. In particular, December 29, 1917, Lenin signed a Decree of the Council of People's Commissars of Soviet Russia "On

¹ Մելիքյան Վ., Փետրվարյան բուրժուադեմոկրատական հեղափոխությունը և հայկական ազգային խորհուրդների ստեղծումը (1916 թ. մարտ-1917 թ. հոկտեմբեր) // «ԼՀԳ», 1989, թիվ 6, էջ 39-48, **Հակոբյան Ա.**, Հայաստանի Հանրապետության անկախության ուղին (Անկախության 90-ամյակի առթիվ) // «Պատմա-բանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ «ՊԲՀ»), 2008, թիվ 1, էջ 20-22, **Հակոբյան Ա.**, Ռուսաստանի ու Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացների և միակուսակցական վարչակարգի հաստատման պատմական մի քանի զուգահեռներ // «ՊԲՀ», 2014, թիվ 1, էջ 48-49, **Սարուխանյան Ն.**, Ռուսաստանը և Հայկական հարցը // «ՊԲՀ», 2009, թիվ 2-3, էջ 12:

² Մելիքյան Վ., Բշխանության ազգայնացման հիմնահարցը Անդրկովկասում (1917 թ. նոյեմբեր) // «ՊԲՀ», 2010, թիվ 1, էջ 80-98, *նույնի՝* Երևանը և Երևանի նահանգը հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո // «ՊԲՀ», 2010, թիվ 3, էջ 72-93, *նույնի՝* Բշխանության կազմակերպման հարցը Անդրկովկասում. կոմիսարիատի ստեղծումը // «ԼՀԳ», 2011, թիվ 4, էջ 12-21:

³ About this paradoxical situation in Turkish Armenia, Joseph Stalin wrote the following: "So-called "Turkish Armenia" is the only country, I believe, that Russia occupied "by right of war." This is that "bit of paradise" which for many years has been (and still is) the object of the voracious diplomatic appetites of the West and of the bloody administrative exercises of the East. Pogroms and massacres of Armenians, on the one hand, and the hypocritical "intercession" of the diplomats of all countries as a screen for fresh massacres, on the other, and a blood-soaked, deceived and enslaved Armenia as a result - who is not familiar with these "commonplace" pictures of the diplomatic "handiwork" of the "civilized" Powers?" (**Stalin J. V.**, Works: Vol. 4 (From Marx to Mao): November 1917-1920. Foreign Languages Publishing House, 1953, p. 26).

Turkish Armenia”¹, according to which the government of Soviet Russia recognized the right to self-determination of Western Armenia². Implementation of the Decree “On Turkish Armenia”³ could initiate the formation of the new Armenian statehood, thereby uniting Western Armenia and Eastern Armenia an independent state. However, the international situation in 1917-1918 blocked the implementation of this Decree and made possible Turkish military aggression in the Transcaucasus. The Turkish military aggression has been devastating to the Special Transcaucasian Committee, Transcaucasian Commissariat, then the Transcaucasian Seym, as well as the National Council of Eastern Armenia, because the Turkey has launched a new war against the Armenian people and its anti-Armenian strategy to deepen interethnic conflict in the region⁴.

Democratic Citizenship as a Phenomenon of National Identity in the Eastern and Western Armenians

For a *post-genocidal Armenian society* divided homeland into two parts, independent statehood was not just legal legitimization of national interests, socio-political consolidation, but also an important step towards the revision of the existing anti-Armenian contradictory agreements. The First Republic of Armenia has become an imperative statehood of Eastern Armenia, as well as the guarantor of the preservation of national identity of Eastern and Western Armenians. The coat of arms of the First Republic of Armenia (four dynastic emblem of the Armenian statehood), became a symbol of the young state, but with the ancient statehood, and has become a link between the history of the Armenian people (symbolic values of millennia Armenian statehood), and the First Republic (*see Picture 2*).

¹ Декрет о «Турецкой Армении» 29 декабря 1917 г. (11 января 1918 г.) // Декреты Советской власти. Том I. 25 октября 1917 г. - 16 марта 1918 г., М., 1957, с. 298-299.

² **Арзуманян М. В.**, Ленинский «Декрет о «Турецкой Армении» (к 50-летию опубликования) // «ԼՀԳ», 1968, թիվ 1, էջ 726-28, **Kirakossian A. J.**, The Armenian Question and the Armenian Genocide (historical-legal reference in three languages). Yerevan, 2006, p. 84-85, **Stalin J. V.**, op. cit., p. 27.

³ «Совет Народных Комиссаров объявляет армянскому народу, что Рабочее и Крестьянское правительство России поддерживает право армян оккупированной Россией «Турецкой Армении» на свободное самоопределение вплоть до полной независимости» (Декрет о «Турецкой Армении» 29 декабря 1917 г. (11 января 1918 г.) // Декреты Советской власти. Том I. 25 октября 1917 г. - 16 марта 1918 г., М., 1957, с. 298-299).

⁴ **Հակոբյան Ա.**, Հայաստանի Հանրապետության անկախության ուղին (Անկախության 90-ամյակի առթիվ) // «ՊԲՀ», 2008, թիվ 1, էջ 20-33, **Մելիքյան Վ.**, Ելիզավետպոլի և Շամխորի իրադարձությունները Անդրկովկասում իշխանության հիմնահարցի համատեքստում (1917 թ. նոյեմբեր-1918 թ. փետրվար) // «ՊԲՀ», 2014, թիվ 2, էջ 70-85, **Սարուխանյան Ն.**, Ռուսաստանը և Հայկական հարցը // «ՊԲՀ», 2009, թիվ 2-3, էջ 3-22, **Աբրահամյան Լ.**, Ռազմաքաղաքական իրադրությունը Բաքվում և Ղարաբաղում 1918 թ. երկրորդ կեսին // «ՊԲՀ», 2006, թիվ 1, էջ 220-229:

Picture 2. The Coat of Arms of the First Republic of Armenia (1918-1920)¹

Geopolitical processes in the early 20th century led to the fact that the First Republic of Armenia and the Armenian statehood were formed on the territory of Eastern Armenia, which was founded May 28, 1918 after the collapse of the Transcaucasian Sejm and the Transcaucasian Democratic Federative Republic. The First World War, the collapse of the Russian Empire and the subsequent dramatic events had different consequences for the Armenian people and the region as a whole. The government of the Ottoman Empire used the war as the most suitable and convenient occasion for the solution “once and for all”, the Armenian question. The first step to achieve this “Ottoman state doctrine” became the eviction of Western Armenians from their homeland and the genocide of the Armenian people. The World War I and the Armenian Genocide caused an imbalance of organizational structures and political potential of the Armenian people and diaspora, and the aggravation of social, ethnic and religious conflicts have led to the fact that the Armenian national elite is trying to overcome it with the formation of the First Republic of Armenia. The history of the formation of the First Republic of Armenia was going to war with the Turkish army in May 1918, when Armenia was able to defend its national independence and beginning to solve the problems of the Armenian-Azerbaijani, Armenian-Turkish, Armenian-Russian relations. For the First Republic of Armenia were important national security and the preservation of Armenian heritage; Western Armenia and the desire to condemn the Armenian Genocide in the international arena; the solution of territorial disputes and the protection of the border. The First Republic of Armenia since the first days of its existence, faced with such complex territorial problems², which formed in the South Caucasus for a long time. In particular, conflict situation around several disputed territories, which have become crucial territorial confrontation between Armenia and Azerbaijan (Karabakh, Zangezur and Nakhichevan); between Armenia and Georgia (Akhalkalak); between Armenia and Turkey

¹ “The Coat of Arms of the First Republic of Armenia (1918-1920) designed by member of the Russian Academy of Fine Arts, Architect Alexander Tamanian and artist Hakob Kojoyan” // <http://www.gov.am/en/official> (Accessed: 28.05.2015).

² **Զոհրապյան Է.**, Նախիջևանյան հիմնահարցը: 1920 թ. մայիս-1921 թ. հոկտեմբեր, Երևան, 2000:

(Western Armenia). The main foreign policy objective of the First Republic of Armenia has the task of liberating the occupied Turkish side of Armenian territories¹.

The First Republic of Armenia has become a national imperative for the establishment and development statehood, through which the eastern part of Armenia remained an ideology of state sovereignty, national identity and values of national security. National government institutions of the First Republic of Armenia have proved that legal mechanisms are not only a political necessity, but also a public good and civic culture, social values and civilizational ideology. If we consider the national legal system as a regulator of social relations, it becomes clear that one of its main missions was the transformation of law in instrumental value for the Armenian nation. National political system began to form social and legal values that gradually would have to occupy a dominant position in the Armenian society that ensured the regulation of individual and public activity on the basis of national values, justice and the interests of different social groups.

In the formation of the Armenian statehood in the early 20th century can be divided into two stages: the first stage was the formation of *socio-cultural nation*, and the second stage was the formation of *a political nation*. In the context of new statehood, the transformation of national consciousness and civic culture is a challenge because it happens all the time, more or less active throughout the life of any nation. The first stage was due to the implementation of the national ideology, preservation of the Christian religion, the Armenian language and ethno-cultural and socio-cultural values. Due to these factors of civilization, during many centuries the Armenian nation could preserve its unity, which does not have its own statehood but has its own national language, education system and culture. The second stage was due to the construction of political parties and elites, that is, the concept of constructing national identity was the result because the socio-cultural and socio-political factors.

Since the internal and foreign political situation of the First Republic of Armenia at the time was and continues to be quite difficult. The alienation of the international community, the Russian revolutionary communism, hostile actions of the Turkish side and the continuation of the policy of genocide has had a negative impact on the foreign and domestic policies of the First Republic of Armenia. Evidence of this was the policy of the Armenian Genocide, which was implemented from 1877 to 1923 by the three Turkish political regimes²: a) the government of the Ottoman Empire (from 1877 to 1908); b) during the period of political rule of the Young Turks (from 1908 to 1919); c) during the period political rule of Mustafa Kemal Atatürk (from 1919 to 1923).

The genocide led to the elimination of the Armenian population in most of the historical homeland of the Armenian ethnos (see Picture 1). May 28, 1919, one year after independence, the government of the First Republic of Armenia proclaimed the

¹ Չոխրաբյան Է., Ազգամիջյան կոնֆլիկտը Երևանի նահանգներում 1918 թ., Երևան, 2000:

² Геноцид армян в Османской империи: Сборник документов и материалов, под ред. М. Нерсисяна, Ереван, 1983, Safrastyan R., Ottoman Empire: The Genesis of the Program of Genocide (1876-1920), Yerevan, 2011, Kirakossian A. J., British Diplomacy and the Armenian Question: From the 1830s to 1914, Princeton, 2003, Петросян Г., Отношения Республики Армения с Россией (1918-1920 гг.), Ереван, 2012, Galoyan G. A., The Armenian Question and international diplomacy after World War I // Awde N. (Ed.), Armenian Perspectives. London, 1997, p. 311-322.

Declaration on the Free, Independent and United Armenia¹, according to this government of the First Republic proclaimed itself as the government of the Western Armenia too (heir of national identity, religion, language, and lost their homeland). This action was of great political and civilizational significance for the preservation of the unity of national identity. The proclamation of the unity of Armenia opened a new era in the long history of the Armenian people. Independent statehood has created the necessary conditions for the revival and development of national ideology. The First Republic of Armenia was the symbol of national achievement of the Armenian people for the right to independent statehood and sovereign homeland. It should be noted that the First Republic of Armenia has been a parliamentary republic, and during its existence were formed two convocation of the Parliament on the basis of democratic representation. The first convocation was multiparty parliament, and on the second convocation of the majority of seats received the Armenian Revolutionary Party “Dashnaktsutyun”. The newly established independent Armenian statehood in the short period of its existence (from May 28, 1918 to December 2, 1920) adopted and implemented a number of mechanisms regulating socio-political, economic and cultural processes². For the development of system of public administration of the First Republic of Armenia were remarkable transformation and democratization of the judicial system and local self-government; creation of the national currency; reorganization of the national army; establishment of diplomatic relations and international recognition. An independent state symbols (national flag, national anthem, coat of arms) reflected and embodied people's unity and national ideology. The state symbols were and still are the national values, showing all the Armenians and the international community that the first Armenian statehood will defend the rights and freedoms of the Armenian people and the Armenian nation will revives in their homeland. On the basis of the nation-state discourses were formed democratic citizenship and civic identity of *fragmented Armenian people*.

The phenomenon of democratic citizenship in First Republic of Armenia had two main aspects: *civiliarchic status* and national identity. The national statehood formed the institution of citizenship, which has given the socio-economic, political, spiritual and cultural status of the individual, thus certain rights, freedoms and duties. Prerequisite for the development of civic culture implied membership and participation in civil society as an actor of civil activity. Analyzing the impact of negative processes of the Turkish state on the phenomenon of citizenship of the Armenian people of Western Armenia, in this context, it was a “nationalization of citizenship”, and then the destruction of the Armenian national identity. This means that the citizenship of the Armenian people in Turkey existed against the national community and identity.

¹ **Hovannisian R. G.**, The Republic of Armenia. Vol. I: The First Year, 1918-1919. University of California Press, 1971, p. 459-471.

² **Ալեքսանյան Կ.**, Հայաստանի առաջին Հանրապետությունում լեզվական քաղաքականության հարցի շուրջ // ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն. Գիտական աշխատություններ, 2011, թիվ 14, էջ 58-62, **Մախմուրյան Գ.**, Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը Հայոց Ազգային խորհրդի նիստերի արձանագրություններում // «ՊԲՀ», 2014, թիվ 1, էջ 214-235, **Բայան Ա.**, Սիմոն Վրացյանը Հայաստանի Առաջին Հանրապետության վարչապետ // «ՊԲՀ», 2005, թիվ 3, էջ 65-76, **Զոհրաբյան Է.**, 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, 1997:

In Turkish Armenia were detached human rights and freedoms from Armenian people, which can be characterized as a mechanism for “nationalization of citizenship”. For the Armenian people, this meant a real gap between rights (freedoms) and citizenship, that is, it was anti-Armenian policies of the Turkish government to establish a distinction between citizens and non-citizens.

The Difficulties of Political Citizenship and National Identity in the Soviet Armenian Statehood

After the fall of the First Armenian Republic and its division into Soviet Armenia, this is de facto and de jure, has been cut off for decades, not only from the national, cultural, spiritual and socio-political heritage, but also from the activities of the Armenian Church and diaspora. Formation of the Soviet Armenia and the Second Republic of Armenia was the result of a new geopolitical design and beginning of a new international political process in the South Caucasus. Soviet public administration and citizenship has become a guarantor for the security of *post-genocidal Armenian society*. Under the conditions of a totalitarian political regime continued to social construction of *international identity*. It was a new stage of the civil identity of the Armenian people under the communist ideology. Political and ideological factors of unity of the Soviet people and the civil identity of all nations emphasized belonging to Soviet society. Proceeding from the Soviet ideological approach to the understanding of internationalism, first of all, it is considered an important social and political unity, collective property, the Russian language, atheism.

Soviet Armenia has become a line of distance between the Eastern and Western Armenia, between the national heritage and *post-genocidal socio-political processes* that were manifested and still manifests it in spiritual, religious, linguistic, cultural and value dichotomy. If we consider that for the period between 1917 and 1921 the Soviet political regime were characterized revolutionary anarchy and becoming a totalitarian and centralized power, it becomes apparent paradoxical “class dictatorship” and “forced self-government” in the Armenian society. At this stage, the features of the Soviet political regime became characteristic of terrorism mechanisms of implementation and preservation of people's power (the mass arrests and repression, concentration camps, forced labor camps, etc.). In Soviet Armenia, the traditional political parties, the Armenian Apostolic Church, the national movements and thinkers from the Soviet totalitarian ideology considered as a “dissent” and “anti-communism”. *Revolutionary timocracy* became part of the ideology of totalitarianism, thus banned anything that casts doubt on Bolshevism and which criticized the “*power of people*”. The image of an “*enemy of the people*” for the Armenian identity has been a negative impact. It is obvious that the initial stage of Sovietization social relations, under the totalitarian regime in the Armenian, Bolshevik ideology performed the legitimation of the dictatorship of the proletariat (working class), constantly substantiated the right to power of the Communist Party and its leader, as well as to mobilize the popular masses, control public opinion and behavior.

In the new political situation between the Armenian and the Soviet ruling elite emerged the many conflicts associated with the solution of the Armenian Question, with condemnation the Armenian Genocide and the protection of the rights of the Western

Armenians¹. From the standpoint of the class approach national movement and the struggle of national intelligence for self-determination in Soviet Armenia was considered as the most rigid form of the class struggle, because it meant the struggle for political power between the class and social groups within the country. Just because they are considered a priority national interests of the Armenian people and tried to prevent the class struggle for the national dialogue. In a situation of ideological monopoly, the activities of national elites in the Armenian society characterized as *bourgeois-nationalist and anti-Soviet*. In accordance with the Soviet ideology, the *national question* was considered *secondary, after the issue of the class struggle*, which worsened during the civil war in Soviet Russia and Soviet space. It can be argued that the approaches to the solution of all the issues of the Armenian heritage and preservation of the Armenian identity in the framework of the Bolshevik regime were different in the “Leninist Bolshevik” and “Stalinist-Bolshevik” political regimes, which, despite the succession and community, were the principal distinguishing features*.

After the civil war in the former Russian Empire were formed several “independent” of the Soviet state: Russian SFSR, Ukrainian SSR, Belarusian SSR, Azerbaijan SSR, Armenian SSR, Georgian SSR (in March 1922, the last three republics united in the Transcaucasian Federation). According to the Leninist principle of the state structure in the December 30, 1922 at the First Congress of Soviets of the USSR was approved Declaration and Treaty on the Formation of the Union of Soviet Socialist Republics². Declaration and Treaty were included in the First Constitution of the USSR, which was finally approved at the Second Congress of Soviets of the USSR (31 January 1924)³. Thus, Soviet Armenia was the founder and part of the political and legal structure of the new state, which was a federal and republican form of government. Constitution of the USSR to Soviet Armenia was the result of a compromise in the given historical period, because the new federal state is not entirely consistent with the objective conditions and peculiarities of national interests. It is important to note that *the Constitution of the Soviet Armenia in 1922 was the First acting Constitution in the Armenian reality*, which was adopted at the state level. After the creation of the Soviet Union and the Transcaucasian Federation were adopted new Constitutions of the Soviet Armenia. The Constitution and the improvement of the legal framework of Soviet Armenia became

¹ **Զոհրապյան Է.**, Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները (1920-1922 թթ.), Երևան, 1979:

* If for Lenin was an important state-building process in the Soviet republics and their union, the development of international culture and the global working class movement, as well as the Marxist-Leninist theory; for Stalin is especially important was the totalitarian system of administration, which used violence as a universal means for the implementation of the ideological, political, social and economic control.

² «Декларация и Договор об образовании СССР» (Подписи-автографы членов полномочных делегаций РСФСР, УССР, ЗСФСР, БССР) // Государственный архив Российской Федерации. Ф. Р-3316. Оп. 1. Д. 5. Л. 1-2 // <http://www.rusarchives.ru/statehood/09-02-deklaraciya-obrazovanie-sssr-1922.shtml> (Accessed: 28.05.2015).

³ “The Constitution (Fundamental Law) of the Union of Soviet Socialist Republics” (approved by the II Congress of Soviets of the USSR on January 31, 1924) (with changes and additions) («Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик» (утверждена II Съездом Советов Союза ССР от 31 января 1924 г.) (с изменениями и дополнениями)) // http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1924/red_1924/185480 (Accessed: 28.05.2015).

one of the most important stages of the successful implementation of the legal mechanisms of the USSR Constitution, thus the development of a new political system and statehood of the Armenian society. For the Armenian people, a multicultural society and statehood based on the autonomy of the Soviet type was a necessary condition for temporary security, but not enough to solve the Armenian Question. In particular, with the connivance of Soviet Russia there was annexation and separation of the territory of Eastern Armenia between Turkey and Azerbaijan.

In the Soviet period, the Armenian Church was deprived of active participation in public life and ceased to be an institution of the political system. Church for the post-genocidal nation was a symbol of the integrity of the nation, therefore, for the Armenian national identity were huge losses that occurred during the communist regime de-Christianization of society and Christianity with its spiritual and moral values was considered as a non-Soviet. It was *a clash and new challenge of the Armenian civilization*, as the church throughout the history of the Armenian people took over the lead role of public institutions, thereby preserving the national identity, spiritual and cultural education, national values and traditions. In fact, the Armenian Church was deprived of many of its foreign eparchies, which limits the ability to bring together all Armenians to preserve the unity of the Armenian people. If the early years of the Soviet regime were relatively favorable for the Armenian Church, then gradually began repression and negative attitude to all religious organizations: any religious actions were taken under the control of the authorities that characterized the ideology of totalitarian atheistic state.

The peculiarity of the Armenian history is that for centuries the Armenian nation could preserve *civilizational integrity and cultural independence* thanks to the church. National unity and statehood of the Armenian people over the centuries have evolved under constant external expansion, which had a negative impact on national identity. Traditionally, the church has paid and still pays much attention to Armenian cultural heritage, ideological and moral education, the Armenian language and patriotism. Despite these anti-religious legislation and anti-national policy of the Soviet government, however the coat of arms of Soviet Armenia has included a huge image of the great national symbol of the mountain Ararat (*see Picture 3*), which was of great importance for the preservation of historical memory and the Armenian national identity.

Picture 3. The coat of arms of Armenian Soviet Socialist Republic (1920-1991)¹

¹ “The coat of arms was designed by Martiros Saryan and Hakob Kojoyan” // <http://www.yeraguyn.com/en/day-of-the-state-symbols/history/ra-state-symbol> (Accessed: 28.05.2015).

During 70 years of existence of Soviet Armenia experience of public administration and the level of social development made possible the creation of the Third Republic of Armenia. Development of Armenian intelligentsia and the publicity of the Soviet period was a precondition for national rebirth and liberalization. Soviet censorship, banning of opposition and the absence of criticism of the communist regime could not prevent dissident and human rights movement. Furthermore the theme of the Armenian Genocide, the national identity and the struggle for historical justice was reflected in the spiritual and cultural activities. The Armenian people were free spiritual creativity, in a short historical period has added the “gap” of cultural development. Genocide and war destroyed one of the oldest civilized nations of the world, the owner of cultural values created for centuries. Favorable conditions for the development of national culture positively influenced the spiritual image of “model citizens” and the revival of citizenship. Moreover, Armenian culture was central in the Soviet culture in the process of cultural development in all the Union republics. It is interesting that a return to the historical past of the Armenian people was reflected in literature, art, painting, music and culture of Soviet Armenia during the Second World War and in the postwar period¹. Particularly important was the election of the Catholicos of All Armenians in September 1955, and his letters² to the Prime Minister of the USSR (1956). In these letters, Catholicos Vazgen I put forward the problem of unity of Armenian people and church, as well as a just solution to the Nagorno-Karabakh Autonomous Region, Nakhichevan ASSR and Akhalkalak Region, which are mainly populated by Armenians, but live outside the Soviet Armenia³.

The main reason was that during the Second World War, in spite of Turkish neutrality, however, was an active German-Turkish cooperation and the Soviet government became necessary to strengthen the Armenian question and the national memory. Research and presentation of the heroic past of the history of the Armenian people helped raise Armenian patriotism and the idea of building an independent state. World War II for the Soviet Armenia was another difficult test of survival in the new international situation, because from the beginning of the Second World War, Turkey has been able to solve the Armenian question. The first serious threat of the Soviet Armenia, has direct relevance to World War II, it was *re-genocide*. The statesmen of

¹ **Արզումանյան Ս.**, Սովետահայ վեպը, գիրք 1-3, Երևան, 1967-1986, **Ղուլիսյան Ա. Գ.**, Վարդանանց պատերազմն ըստ Դ. Դեմիրճյանի // «ԼՀԳ», 2013, թիվ 1, էջ 267-278, **Իսահակյան Ա., Ներիկյան Վ.**, Ս. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ // «ՊԲՀ», 2013, թիվ 2, էջ 32-40, **Փիրումյան Ռ.**, Սփյուռքահայ գեղարվեստական գրականությունը Մեծ եղեռնի մասին // «ՊԲՀ», 1990, թիվ 2, էջ 14-31, **Խանջյան Գ.**, Պ. Սևակի «Անլուրի զանգակատուն» գրքի նկարագրությունները, Երևան, 1965, **Yeghiazaryan A.**, Collective Symbols in Periods of Transition: the Feast of Vardanants in Independent Armenia // Bulletin of Yerevan University: Sociology, Economics 2013, 139.5, p. 62-71.

² **Мартикян Т.**, Жизнь под знаком креста // «Анив», 25.03.2012, № 6 (39): <http://aniv.ru/archive/39/zhizn-pod-znakom-kresta-tirajr-martikjan> (Accessed: 01.06.2015); **Мартикян Т.**, Жизнь под знаком креста // «Анив», 29.11.2012, № 1 (40): <http://aniv.ru/archive/40/zhizn-pod-znakom-kresta-prodolzhenie-tirajr-martikjan> (Accessed: 01.06.2015).

³ «Письма Католикоса всех армян Вазгена I Председателю Совета Министров СССР Н. А. Булганину» // «ՊԲՀ», թիվ 2, էջ 249-255:

Soviet Armenia learned the lessons of recent history, seeks to take into account the risks and realities of world politics.

After victory of the USSR in the Second World War, for the Armenian people emerged a unique historical chance to return historical lands of Western Armenia. In Soviet Armenia and the Armenian diaspora's political elite actively discussed the possibility of the return of Western Armenia. This became a positive factor for national rebirth¹, the international recognition and condemnation of the fact of the Armenian Genocide and solution to the question of Western Armenia. Unfortunately, under the influence of political processes and actors, the question of the return of Western Armenian lands after World War II was rejected and removed from the agenda of world politics. Despite all the efforts of the USSR are achieved revision of borders between the USSR and Turkey, nevertheless the world powers did not support the position of the Soviet Union².

The peoples of the Soviet Union suffered the greatest losses in World War II. Military actions and the consequences of World War II caused great damage to the existence of a world civilization and turned into a humanitarian catastrophe. Many war criminals were punished during the Nuremberg Trial and the Tokyo War Crimes Trials (1945-1948)³, and the ideology of fascism was convicted. In order to prevent a new world war, at the Yalta Conference in 1945, it was decided to establish the United Nations. Strengthening the position of the Soviet Union on the international stage after the World War II changed the geopolitical order. This became the reason the beginning of a new era of struggle for world domination and global confrontation on the one hand between the USSR and the USA, on the other hand between the USSR and Western European countries. On the background of aggravated global contradictions among the Western European countries have begun the integration processes and create new organizations to strengthen convergence (OEEC/OECD; NATO; CoE)⁴. In contrast, the USSR created the Council for Mutual Economic Assistance and the Warsaw Treaty Organization. It was the beginning of "the Cold War" and "the Iron

¹ An example of preservation and revival of national identity began to Tsitsernakaberd Memorial Complex (1965-1967) dedicated to the victims of the Armenian Genocide; Sardarapat Memorial (1978); the Matenadaran (1959); the statue of David of Sassoun (1959); first official celebration of "Erebuni-Yerevan" (1968); the statue of Vardan Mamikonyan (1975), etc.

² «Т. 5. Конференция Объединенных Наций в Сан-Франциско (25 апреля-26 июня 1945г.)» // Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941-1945гг.: Сборник документов в 6-ти томах / Министерство иностранных дел СССР. М., 1980; «Т. 6. Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (17 июля-2 августа 1945г.)» // Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941-1945 гг., Сборник документов в 6-ти томах / Министерство иностранных дел СССР, М., 1984.

³ "Milestones: 1945-1952. The Nuremberg Trial and the Tokyo War Crimes Trials (1945–1948)" // <https://history.state.gov/milestones/1945-1952/nuremberg> (Accessed: 28.05.2015).

⁴ "Organisation for European Economic Co-operation". // <http://www.oecd.org/general/organisationforeuropeaneconomicco-operation.htm> (Accessed: 28.05.2015); "A short history of NATO" // <http://www.nato.int/history/nato-history.html> (Accessed: 28.05.2015); "Our History: Founding fathers" // <http://www.coe.int/en/web/about-us/founding-fathers> (Accessed: 28.05.2015).

Curtain”¹, which lasted until the period of perestroika and transformation of a totalitarian political system of the USSR (1985). Thus the world was to polarize and global blocs headed by its leaders began to struggle for influence in the Third World.

For the post-war international community has become an important UN human rights activities, which was aimed at preventing all forms of discrimination, torture and other inhuman acts that demean human dignity. The Universal Declaration of Human Rights provided an opportunity for the development of universal, regional and national cooperation on human rights. In regional terms, the protection of human rights was the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of the Council of Europe. An important step towards the recognition of the Armenian Genocide was the Resolution of the General Assembly of the UN 96 (I) of 11 December 1946 for the first time in the history of humanity has recognized genocide as an international criminal offense. In particular, with the adoption of *the Convention for the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide* (1948)² to the Armenian people was essential the humanization of international relations, because the UN Convention provides the legal framework for the recognition of the Armenian genocide. Subject of the Armenian Genocide and various issues of national identity and memory got reflected in the Armenian Soviet historiography and literature, art and music, the school system and university education, etc. In April 24, 1965 in Yerevan took place unprecedented demonstration dedicated to the 50th anniversary of the Armenian Genocide. The continuation of the development of national identity was the adoption of the *Law of the Armenian SSR of November 22, 1988 “On the condemnation of the Genocide of 1915 in Ottoman Turkey”*, thereby the Supreme Council of the Armenian SSR in legislative level, recognized the Armenian Genocide. The first conflict of national identity began with the Karabakh movement and the legitimate desire of the Nagorno-Karabakh Autonomous Region to join Soviet Armenia. Despite the fact that the Constitution of the USSR and the legal mechanisms made it possible for a civilized solution, nevertheless a negative decision of the Presidium of the Supreme Council of the Soviet Union on 18 July 1988 led to the escalation of the conflict. Given the complex situation and mass killings of Armenians in the Azerbaijani SSR, on December 1st, 1989 the Supreme Council of the Armenian SSR and the National Council of Nagorno-Karabakh, “*based on universal principles of self-determination of nations and responding to the legitimate aspirations to reunification of two forcibly separated parts of the Armenian people*”, in a joint session shall take decision about reunification of the Armenian SSR and Nagorno-Karabakh. It is important to note that the revival of national identity and values have made possible a dialogue between the generations, and create a new generation of independence.

¹ “Churchill’s “Iron Curtain” Speech.” The Churchill Centre // https://www.winstonchurchill.org/images/pdfs/for_educators/MilliganChurchillsIronCurtainSpeech-LessonPlanFinal2.docx-1.pdf (Accessed: 28.05.2015).

² “Came into force on 12 January 1951, the ninetieth day following the date of deposit of the twentieth instrument of ratification or accession, in accordance with article XIII.” (“Convention for the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide was adopted by the United Nations General Assembly on 9 December 1948” // <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%2078/volume-78-I-1021-English.pdf>(Accessed: 31.05.2015).

National Identity with Dignity: New Hope for Armenian Statehood

The formation of the Third Republic of Armenia began after the collapse of the USSR, when Armenian people got an opportunity to develop independent statehood. At the same time, in terms of national identity and cultural memory, the Third Republic of Armenia currently includes only 1/13 part of the historical territory of Armenia (see Picture 4).

Picture 4. Present day map of Turkey and Armenia, showing an outline of Historic Armenia and Cilicia (little Armenia)¹

The recognition of the Armenian Genocide has become a foreign policy priority and a factor in the international activities of the Third Republic of Armenia. In August 23, 1990 the Supreme Council of the Armenian Soviet Socialist Republic was adopted the Declaration of Independence, in which it has recorded a demand of the international recognition of the 1915 Armenian Genocide in Ottoman Turkey and Western Armenia². In the preamble of the Constitution of the Republic of Armenia in 1995 legally enshrined the idea of *national sovereignty*³, which interconnects the *state sovereignty* with *popular sovereignty*. Independent Armenia became homeland for all Armenians and the symbol of national Revival for all parts of the Armenian people. The Third Republic of Armenia regained the state symbols (the Coat of arms, the Flag,

¹ “The History Place. Genocide in the 20th Century” // <http://www.historyplace.com/worldhistory/genocide/armenians.htm> (Accessed: 01.06.2015).

² “Armenian Declaration of Independence.” Official website of the Government of the RA // <http://www.gov.am/en/independence> (Accessed: 28.05.2015).

³ “The Constitution of the Republic of Armenia (with amendments).” (Adopted on 05.07.1995). Official website of the National Assembly of the RA // <http://www.parliament.am/parliament.php?id=constitution&lang=eng> (Accessed: 28.05.2015).

the Anthem)¹ of the First Republic of Armenia, thereby maintaining the continuity of national traditions, spiritual and moral values. The revival of national statehood made possible the development of the Pan-Armenian state on the basis of religion, values, culture and language. In terms of national identity, citizenship is not only a legal value but also the cultural importance of having its spiritual constitution.

The Coat of Arms of the Republic of Armenia²

The evolution of national identity began in the Soviet Armenia, which has been associated with the rethinking of the national heritage³, with the movement of condemning the Armenian Genocide⁴ and continue to grow during the Karabakh movement. The ideas of national identity and patriotism took shape in Soviet Armenia at the stage of the reform of the totalitarian political regime, which contributed to the revival of the national historical memory. Publicistics included intelligentsia of Soviet Armenia and the diaspora, which began to express the basic ideas in all areas of the revival of national consciousness. Publicist articles those years played an important role in the development of national consciousness of that time, and later became the spiritual foundation of the identity of rebirth in the early years of the Karabakh movement and the independence of Armenia. The Karabakh movement and the war have had a huge impact on the process of becoming a single national identity among Armenians. Only after the establishment of peace and a temporary truce began a new

¹ “State symbols of the Republic of Armenia” // Official website of the President of the RA: <http://www.president.am/en/state-symbols> (Accessed: 16.05.2015).

² “The Coat of Arms” // Official website of the President of the RA: <http://www.president.am/en/state-symbols> (Accessed: 16.05.2015).

³ **Барсегов Ю.**, Геноцид армян – преступление против человечества (О правомерности термина и юридической квалификации) // «ԼՀԳ», 1987, թիվ 4, էջ 25-39, **Дариева Т.**, Bringing the Soil back to the Homeland. Reconfigurations of Representation of Loss in Armenia // COMPARATIV, 2006, № 16 (3), pp. 87-101, **Дариева Ц.**, От молчания к гласности. Реконфигурация памяти об армянской утрате в постсоциалистической Армении // «Этнографическое обозрение», 2008, № 3, с. 128-146, **Гисперт Ю.**, Монумент как инсценировка диалога (этно-философская интерпретация) // «ԼՀԳ», 2003, թիվ 1, էջ 217-229, **Марутян А.**, Памятник жертвам геноцида в контексте ритуалов памяти армянского народа // «Этнографическое обозрение», 2008, № 3, с. 119-128.

⁴ «Եղեռնի զոհերի հուշարձանի մոտ» // «ՊԼՀ», 1975, թիվ 2, էջ 79-80:

phase of public policy of the Republic of Armenia and Nagorno-Karabakh Republic in the formation of national interests, which continues to the present. Due to the liberation struggle of the Armenian people was formed the second independent statehood of the Nagorno-Karabakh Republic.

It should be noted that over the past 70 years Soviet Armenians were not ready for new challenges after the collapse of the Soviet Union. In the absence of sufficient political and financial organized Diaspora, without a corresponding program of action of the national political doctrine Armenians were missed favorable prospects and does not take into account the possible danger of imminent collapse of the Soviet Union. It is obvious that at the initial stage of the post-Soviet transformation, from the side of the national political elite had effectively used opportunities a transitional period. For the new Republic of Armenia has become topical not only the establishment of an independent state, but also the formation of the relevant authorities of the representative of the Western Armenians in the diaspora and the proper coordination and planning of activities of Armenian organizations and political parties in the diaspora. Since the solution of the Armenian Question means to achieve recognition of the Armenian Genocide by the international community and compensation for moral, material and territorial damages in respect of the people of Western Armenia.

Decades of destruction of national identity, Sovietisation, weakening of national culture and values, as well as the absence of developed national and state political doctrine and unavailability of the diaspora by the end of the era of the Soviet Union led to the fact that the diaspora is not able to support the Soviet Armenians in the choice of the mechanism of protection of national interests. Even at the critical moment of hostilities after leaving the Soviet Army, diaspora was unable to provide the necessary assistance. All this did not allow Armenians to develop a diplomatic success to ensure recognition from the international community the right to independence of the Armenians in Nagorno-Karabakh, as well as the condemnation of the massacres of Armenians in Azerbaijan. Since the collapse of the Soviet Union, Azerbaijan began the war against Armenia both in the border regions of Armenia and the territory of Nagorno-Karabakh. As a result, losing the war, Azerbaijan closed its borders to Armenia, and relations with Armenia are limited only negotiations on the future status of Nagorno-Karabakh Republic.

Armenia and Turkey have no diplomatic relations and the Armenian-Turkish border was closed in 1993 on the initiative of the Turkish side. Still ongoing blockade of Armenia by Turkey aimed at the socio-political and economic isolation and the collapse of Armenia, as well as modern Turkish government wants to make concessions to the Armenian side in the negotiation process on Nagorno-Karabakh. The current Turkish government puts forward a number of preconditions for establishing bilateral relations, in particular Turkey demands that Armenia abandoned the policy of international recognition of the Armenian Genocide, and Turkey has a pro-Azerbaijani position. The first progress in Armenian-Turkish relations began at the initiative of the Armenian side on 6 September 2008 in the format of *“football diplomacy”*, when the presidents of the two states discussed the possibility of establishing bilateral relations. Obviously, for the modern political elite of Turkey are unacceptable independent and developing Armenia, because the Christian Armenia will always interfere with the expansion of new Ottomans. Ethno-national strategy of formation “the Eurasian Turkic Empire” in modern Turkey is still urgent. If the non-Turkic peoples inhabiting

those territories which unsubscribed under the “Great Turan” do not want to assimilate with the Turks, they are exposed to, and will be exposed to destruction.

A comparative analysis of the level of current challenges for two Armenian statehood, it should be noted that the main threat to the national security of Armenia and Nagorno-Karabakh Republic originate from Turkey and Azerbaijan. Armenia and Nagorno-Karabakh Republic are in a state of military conflict with Azerbaijan. At the same time, Turkey is still no diplomatic relations with Armenia; and Turkey still keeps its border closed, and keeps Armenia in blockade, which, from the point of view of international law, estimated as a factor of the cold war and hostility. It should be noted that Azerbaijan has a military treaty with Turkey, according to which, in case of war, the country shall afford one another the necessary military assistance. Armed forces of Armenia and the Defense Army of the Nagorno-Karabakh Republic are a deterrent to the outbreak of hostilities from the Azerbaijani side. In the case of military aggression of the Turkish army Armenia’s national security is ensured by international agreements and the security system within the framework of the Collective Security Treaty Organization (CSTO), and the Russian military base stationed in Armenia.

Today the Republic of Armenia is a member of many international and European governmental organizations (the UN, the Council of Europe, the OSCE, the CIS, the BSEC, and others). Armenia has also participated in NATO's Partnership for Peace program (since 1994), as well as Armenia has been included the European Neighbourhood policy (since 2004), the Eastern Partnership (since 2009) and the Eurasian economic union with Russia, Belarus and Kazakhstan (since 2015). Armenian Church, political parties, media and civil society are actively involved in the integration processes, thus developing civilizational democracy, democratic identity and civic culture. At this stage of development of the Armenian identity is continued with the process of international recognition of the Armenian Genocide and “*the Pan-Armenian Declaration on the 100th anniversary of the Armenian Genocide*”¹ once again demonstrated to the whole civilized world, the just demand of the Armenian people.

Conclusions

On the basis of comparative political analysis of the destructive influence of the Armenian Genocide on the state, statehood and national identity, it becomes apparent the following:

- Turkish policy of genocide in Western Armenia was aimed at the destruction of the socio-economic, political, spiritual and cultural spheres of the Armenian society, which continues to this day. As a result of prolonged absence of the national statehood of the Armenians, the Armenian people dispersed throughout the world. In all countries where Armenians settled, they began to form the Armenian diaspora, which played and still continue to play an important role in the development and strengthening of the international status of Armenia.

¹ “The Pan-Armenian Declaration on the 100th anniversary of the Armenian Genocide was promulgated at the Tsitsernakaberd memorial complex (29.01.2015).” The Armenian Genocide Museum-Institute // <http://www.genocide-museum.am/eng/29.01.2015-hrchakagir.php> (Accessed: 24.04.2015).

- Armenian Genocide totally changes the socio-political role of national institutions, the effectiveness of which hung from the potential of civilization, values and culture. In this regard, post-genocidal society in order to preserve its unity had to develop new mechanisms, but thus increasingly reckon with the interests of the superpowers.
- In post-genocide Armenian society distrust emerged from the international community of civilized nations and humanity, and in Western Armenian and Eastern Armenian companies having value and cultural conflicts between the ideas of the historical homeland, state, statehood, which is reflected and is still reflected in the formation of national identity.
- For the Republic of Armenia is important to preserve the national identity and values of the Armenian people in the diaspora (Armenian family, Armenian Church and religion, Armenian language and culture). These problems has always been relevant for the Armenian people for a long time and in different historical periods there were various ways of preserving the national identity, which are reflected in the sources of the Armenian law. In particular, religious canons adopted by church councils were national sources of the Armenian law and act in the Armenian states and the Armenian community.
- Every stage in the formation of the Armenian state institutions is a complex, self-organizing and dynamic system that undergoes constant change. In times of great upheaval of social, economic and political at the beginning of the XX century in the Armenian society has changed dramatically. After the genocide, the former social institutions in Western Armenia were wiped out. After 1915 it was necessary to choose new starting point and another vector for the preservation of national identity and socio-political unification.
- Second Republic of Armenia can be considered a starting point and another vector of development. In the Soviet Union, with its internationalism, the emphasis was on “the tradition of friendship” between the Soviet people, especially the local ethnic groups with the Russian people. However, even in the Soviet ideological matrix in the Armenian society began the development of the spiritual and cultural life and rethinking issues of national identity and statehood. In Soviet Armenia was adopted the first acting Constitution in the history of Armenia and was first adopted a law which condemned the Armenian Genocide. During 70 years in the Armenian society was becoming the new political system of government, parliamentary culture, a new system of territorial division and management.
- National culture and values of the Armenian people were of great importance for the preservation and development of statehood. Due to the cultural constitution of the Armenian people always keeps the idea of national statehood and political identity. At different stages in history, the Armenian people lost state, but never statehood.
- Third Republic of Armenia as a new independent state is a state and government of all the Armenians, thereby the embodiment of Armenian political, socio-economic, spiritual and cultural heritage. After independence, the Republic of Armenia and the Nagorno-Karabakh Republic appeared and are still in a situation of war with Azerbaijan, as well as the escalation of the

conflict and the blockade of the Turkish side. From the viewpoint of the Armenian identity, the two Armenian states are again in the fight against pan-Turkism.

- Today the Republic of Armenia and the Nagorno-Karabakh Republic are the basis for the development of national identity and statehood. Armenians of Javakhk still have a long process of establishing its autonomous self-government in Georgia. Therefore, at the present stage of development of the Armenian statehood is important association of communities of the diaspora and formation of the all-diaspora organizations.
- The Armenian Genocide happened at the stage of the lack of international law and the UN, as well as European law, and the Council of Europe, the OSCE, the European Union. At this stage of modern Armenian statehood and national identity it has civilizational meaning of recognition and condemnation of the genocide at the international level.

Աշոտ Ալեքսանյան – Հայոց ցեղասպանության ազդեցությունն ազգային պետականության և քաղաքական ինքնության ձևավորման վրա

Հոդվածում քաղաքական հայագիտության մեթոդաբանության տեսանկյունից դիտարկված են ազգային պետականության և քաղաքացիական ինքնության վրա հայոց ցեղասպանության ազդեցության հիմնահարցերը:

Ցեղասպանությունը հայկական քաղաքացիավարությունը բաժանեց երեք մասի՝ մինչև ցեղասպանությունը, ցեղասպանության իրագործումը և հետցեղասպանություն: Մեծ եղեռնը կործանարար ազդեցություն ունեցավ հայ ժողովրդի անկախ պետականության հետագա ամրապնդման, քաղաքացիավարական ինտեգրման և ազգային ինքնության ձևավորման վրա: Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պետականության կայացման և պահպանման դժվարությունները հնարավորություն չտվեցին քաղաքական ընտրանուն հետևողականորեն պաշտպանելու հայ ժողովրդի օրինական շահերը: Չնայած այն հանգամանքին, որ Հայկական ԽՍՀ-ում սահմանափակված էին Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման և դատապարտման գործընթացը, այնուամենայնիվ, սկսած խորհրդային ժամանակաշրջանից, Մեծ եղեռնի հիմնախնդիրները դարձան պատմագիտական, արվեստաբանական, գրականագիտական, մշակութաբանական և մարդաբանական վերլուծությունների առարկա: Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության անկախության հռչակմամբ միջպետական մակարդակում սկսվեց Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման իրավաքաղաքական գործընթացը: Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի դեմ մինչև օրս շարունակվում է Թուրքիայի և Ադրբեջանի ցեղասպան քաղաքականությունը, որի պատճառով XXI դարում հայկական քաղաքացիավարությունն ու ազգային ինքնությունը կրկին հայտնվել են պանթուրքիզմի դեմ պայքարում:

Ашот Алексанян – Влияние Геноцида армян на формирование национальной государственности и политической идентичности

В статье, на основе методологии политического арменоведения, рассматриваются вопросы влияния геноцида на национальную государственность и гражданскую идентичность армян. Геноцид разделил армянскую цивилизацию на три части: до геноцида, во время геноцида и после геноцида. Геноцид армян оказал разрушительное воздействие на дальнейшее укрепление независимой государственности, цивилизационной интеграции и формирование национальной идентичности. Трудности и препятствия в процессе сохранения Первой Республики Армения лишили политическую элиту возможности последовательно защищать законные интересы армянского народа. Несмотря на то, что Армянская ССР была объективно ограничена в действиях, направленных на международное признание и осуждение Геноцида, тем не менее, начиная с советского периода вопросы Геноцида стали предметом исторических, юридических, культурологических, художественных, литературных и антропологических анализов. С провозглашением независимости Третьей Республики Армения начались политико-правовые процессы признания Геноцида армян на межгосударственном уровне. В нынешние времена, в процессе ликвидации последствий Геноцида армян, ключевое значение имеют укрепление государственности, демократизация политической системы, становление гражданского общества с предпосылками и тенденциями общенациональной и международной интеграции. Против Республики Армения и Арцаха до сих пор продолжается политика геноцида со стороны Турции и Азербайджана, вследствие чего в XXI веке Армянская цивилизация и национальная идентичность вновь оказались в борьбе против пантюркизма.

**EINIGES ZUR DRITTEN PHASE DES VÖLKERMORDS
AN DEN ARMENIERN IM JAHRE 1918 UND ZUM SCHICKSAL
DER ÜBERLEBENDEN IN SOWJETARMENIEN**

Schlüsselwörter – *Brester Vertrag, Massaker, General Otto Hermann von Lossow, armenische Delegation, Batumer Vertrag, General Friedrich Freiherr Kress von Kressenstein, Vertrag von Sèvres, Ausrottung der Armenier, deutsche Mitverantwortung*

Während des Völkermords in den Jahren 1915-1916 hatten sich etwa 300.000 Armenier, meistens Bewohner der östlichen Grenzgebiete des Osmanischen Reichs, nach Russisch- oder Ostarmenien retten können. Die nach der Februarrevolution 1917 in Russland gebildete provisorische Regierung erklärte das von der russischen Armee besetzte Türkisch- oder Westarmenien zu einem Militärgouvernement, das unmittelbar ihr unterstehen sollte. Sie gestattete den armenischen Flüchtlingen in ihre Heimat zurückzukehren. Im Mai 1917 fand in Jerewan eine Tagung der Vertreter der Westarmenier statt, während deren ein westarmenischer Nationalrat ausgewählt wurde, der sich die Organisation der Heimkehr der Flüchtlinge, den Wiederaufbau des Schulwesens und die Begründung von Waisenhäusern in der Türkisch-Armenien zur Aufgabe machte. Es wurden dabei Sammlungen von Lösegeldern zur Befreiung der in muslimische Haushalte verschleppten armenischen Kinder vorgenommen. Bis Oktober 1917 kehrten über 140.000 armenische Flüchtlinge in ihre Heimatsorte zurück. Es wurden bis zum Herbst auf Genehmigung der russischen Regierung auch drei armenische Divisionen gebildet, von denen die eine sich vorwiegend aus den Westarmeniern zusammensetzte¹.

Diese Entwicklung endete, als im Oktober 1917 die Bolschewiki in Petersburg die Macht ergriffen. Die neue Regierung unter Lenin, die von der Entente nicht anerkannt wurde und dabei mit vielen inneren Gegnern im Krieg stand, sah sich gezwungen, ihre Truppen aus der Türkei zurückzuziehen. In dieser Situation begann Deutschland im Frühjahr 1918 mit Russland zu verhandeln und konnte im separaten Friedensschluss von Brest-Litowsk erreichen, dass Russland mehrere seiner europäischen Gebiete an Deutschland und darüber hinaus sowohl das besetzte Türkisch-Armenien als auch die Distrikte Kars, Ardahan und Batumi, die seit 1878 zum Russischen Reich gehört hatten, an die Türkei abtrat. Somit begann tatsächlich die dritte Phase des Völkermords an den Armeniern.

Die türkische Regierung befahl ihrer Armee den sofortigen Vormarsch, in der Absicht, nicht nur die ihr abgetretenen Gebiete, sondern auch den gesamten Kaukasus zu beherrschen, um dadurch einerseits ihre pantürkischen Ziele zu verwirklichen, und andererseits die von ihr seit dem Frühjahr 1915 zur Staatspolitik erhobene systema-

¹ Melkonjan A., Geschichte Armeniens, Jerewan, 1998, S. 186-187.

tische Vernichtung des armenischen Volkes, das ihr auf dem Wege zur Umsetzung dieser Ideen als ein Haupthindernis galt, zu Ende zu bringen. Der türkische Vorstoß wurde durch neue systematische Massaker an der weitgehend schutzlosen friedlichen armenischen Bevölkerung begleitet, während die an Zahl geringen und schlecht bewaffneten armenischen Verteidigungstruppen keinen erfolgreichen Widerstand leisten konnten.

Die deutsche Regierung erhielt von allen Seiten alarmierende Nachrichten über die jüngsten türkischen Vernichtungsmaßnahmen sowie Appelle, die Türkei von ihrer Vernichtungspolitik abzuhalten und auf sie Druck zum Rückzug ihrer Armee hinter die im Brester Vertrag gezogene Grenze auszuüben. Schon am 22. März sandte das deutsche Auswärtige Amt eine Mitteilung an den deutschen Staatssekretär nach Bukarest, die sich auf die jüngsten Gräueltaten der türkischen Truppen nach ihrem Einmarsch in Trapezunt bezog. „Die Armenier“, hieß es im Telegramm, „werden unbeschreiblichen Qualen unterzogen; Kinder in Säcke gesteckt und ins Meer geworfen. Die alten Männer und Frauen wurden gekreuzigt und verstümmelt, alle jungen Mädchen und jungen Frauen wurden den Türken ausgeliefert“¹.

Am 2. April wandte sich Hartmann, Erzbischof von Köln und Präsident des deutschen Vereins vom Heiligen Lande, an den Reichskanzler Graf von Hertling, indem er ihn daran erinnerte, dass das feindliche Ausland den Deutschen „eine schwere Schuld“ aufbürden würde, wenn sie sich nicht nach besten Kräften der Armenier annehmen würden und an den Kanzler appellierte, alles Nötige zur Verhinderung von weiteren türkischen Gräueltaten zu tun. „Euere Exzellenz brauche ich nicht zu versichern“, so Hartmann, „dass nicht bloß das Mitleid mit den eigenen Glaubensgenossen, sondern vor allem auch die Sorge um die Ehre des deutschen Namens mich veranlasst, diesen Appell an Euere Exzellenz zu richten“².

Am 13. April wurde auch vom Russischen Volkskommissariat für auswärtige Angelegenheiten ein Telegramm mit dem folgenden Inhalt an das Auswärtige Amt gesandt: „Die Ansammlung der türkischen Truppen und Kader an der Kaukasusfront wird durch Massenvernichtung der armenischen Bevölkerung begleitet. Die friedliche Bevölkerung, darunter Frauen und Kinder werden zu Tausenden ermordet, ihr Hab und Gut wird der Plünderung und dem Feuer preisgegeben. Der Vertrag, den wir in Brest gezwungen waren, zu unterschreiben, überlässt das Schicksal der Bevölkerung der Bezirke Ardahan, Kars und Batum der Willensäußerung der Bevölkerung selbst. Das in diesen Kreisen Geschehene beweist, daß die seit 10 Jahren betriebene Politik der Vernichtung des armenischen Volkes auch jetzt fortgeführt wird. Auf der türkischen Front war das Übergewicht auf der Seite Rußlands, welches zur Abgabe von Ardahan, Kars und Batum lediglich dadurch gezwungen wurde, weil Deutschland der Verbündete der Türkei war. Die Verantwortung für die Gräueltaten, welche die armenische Bevölkerung in den heute von den türkischen Truppen besetzten Gebieten erleidet, fällt auf die deutsche Regierung, mit deren direkter Hilfe die Türkei sich diese Gebiete ausbedungen hat. Das Kommissariat für auswärtige Angelegenheiten ...

¹ Deutschland und Armenien 1914-1918, Sammlung diplomatischer Aktenstücke, herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius, Potsdam, 1919, S. 377.

² Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern. Dokumente aus dem politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amtes, zusammengestellt und eingeleitet von Prof. Dr. Wardges Mikaeljan, Jerewan 2004, S. 481.

besteht auf der Notwendigkeit eines schnellen und energischen Eingriffs seitens Deutschlands in die Vorgänge auf dem Kaukasus zwecks Verhütung der weiteren Vernichtung und Hinschlachtung der friedlichen Bevölkerung¹.

Am 17. Mai 1918 wandte sich das „Schweizerische Hilfswerk 1915 für Armenien“ an den deutschen Kanzler: „Wir können nicht glauben“, so im Telegramm des Hilfswerks, „dass alles Flehen um deutschen Schutz umsonst sein soll und dass sich das Schauspiel wiederholen könne, dass die von Deutschland geschützte Türkei ihre von deutschen Offizieren geführte Armee zu Christenverfolgungen ärgster Art benützt. ... Wir sind überzeugt, dass das christliche Deutsche Reich sich seiner Verantwortlichkeit gegen die Christen des Orients bewusst ist und sich nicht mit den türkischen Ablehnungen wird hinhalten lassen, bis es zu spät ist. Die Enttäuschung dieser unserer Hoffnung würde in der Schweiz, wo Protestanten und Katholiken einmütig für das Schicksal der Armenier bangen, einen niederschmetternden Eindruck machen, am meisten gerade in dem Teil des Schweizervolkes, der für Deutschland Verständnis besitzt und der Propaganda seiner Gegner nicht zugänglich ist“².

Der deutsche General Otto Hermann von Lossow telegraphierte am 23. Mai an das AA: „Das Ziel der türkischen Politik ist, wie ich immer wiederhole, dauernde Besitznahme der armenischen Distrikte und Ausrottung der Armenier. Die extreme armenierfeindliche Richtung hat in Konstantinopel die Oberhand gewonnen. ... Wenn die Ausrottung der Armenier verhindert werden soll, ist sofortiger ständiger Druck auf Türkei notwendig. Sofortige Aktion erforderlich“³.

Im April 1918 war vom Armenischen Nationalrat eine Delegation nach Berlin entsandt worden, die durch aktuelle Berichterstattungen und Denkschriften vergeblich versuchte, von Deutschland zur Vorbeugung weiterer Massaker Unterstützung zu erbitten⁴. Sie musste jedoch Ende Mai voller Enttäuschung zurückkehren, ohne vom Kanzler und nicht einmal von einem Staatssekretär empfangen worden zu sein. Die deutsche Regierung zeigte nach wie vor kein Interesse daran, zur Verhinderung der vollständigen Ausrottung des armenischen Volkes, die von der Türkei konsequent und planmäßig voran getrieben wurde, wirksame Schritte zu tun, obwohl sie dazu von allen Seiten aufgefordert wurde. Sie begnügte sich damit, sich den türkischen Gräueltaten mit „in freundlicher Weise“ ausgesprochenen offiziellen und inoffiziellen Warnungen zu widersetzen. Und selbst dies geschah weniger um der Gerechtigkeit

¹ Ebd., S. 483-484.

² Ebd., S. 499-500.

³ Deutschland und Armenien 1914-1918..., S. 388-389.

⁴ In der am 14. April dem Auswärtigen Amt überreichten Denkschrift war beispielsweise das Folgende geschrieben: „Den Abzug der russischen Truppen ausnützend, ergossen sich die türkischen Truppen sofort über das wehrlose Land, indem sie nicht nur alle türkischen, sondern auch schon alle russischen Armenier der Ausrottung unterwarfen. ... Die Verantwortung für das weitere Schicksal der Armenier trifft gänzlich Deutschland, da auf sein Betreiben die russischen Truppen aus den armenischen Bezirken herausgezogen wurden. Jetzt hängt es von ihm ab, die türkischen Truppen von den gewohnten Exzessen abzuhalten. Nur schwer kann man sich mit dem Gedanken aussöhnen, daß ein Kulturstaat wie Deutschland, der die Möglichkeit einer Einwirkung auf seinen Bundesgenossen, die Türkei, hat, es gestatten würde, dass der Friedensvertrag von Brest für das armenische Volk, das gegen seinen Willen in diesen Krieg hineingezogen wurde, zur Quelle zahlloser Leiden würde.“ Deutschland und Armenien 1914-1918..., S. 378.

willen, als möglichen Vorwürfen deutscher Mitverantwortung oder Mitschuld vorzukommen.

Nachdem die türkische Armee bereits am 5. Mai schon in die Stadt Aleksandrapol (Gjumri) eingerückt war, begann sie in mehreren Richtungen auf Jerewan und Edschmiadsin vorzustoßen, wo sich die letzten Reste des armenischen Volkes, darunter über 200.000 osmanisch-armenische Flüchtlinge befanden. Es kam in dieser schicksalhaften Situation zum heroischen Widerstand der gesamten Bevölkerung, an der selbst die Kinder, Greise und Frauen und natürlich auch die osmanisch-armenischen Flüchtlinge aktiv teilnahmen. Bei diesem Kampf auf Leben und Tod erlitten die Türken eine schwere Niederlage, was die türkische Regierung dazu brachte, in direkte Verhandlungen mit der armenischen Seite zu treten. Ohne deutsche Unterstützung sahen sich die Armenier jedoch genötigt, am 4. Juni 1918 die harten Friedensbedingungen der osmanischen Seite anzunehmen und den Batumer Vertrag zu unterzeichnen, wodurch sich die erste Armenische Republik auf einem Territorium von etwa 10.000 qkm gebildet werden konnte.

Die türkische Regierung, die sogar nach der Anerkennung der Republik Armenien ihre Absicht zur vollständigen Ausrottung der Armenier nicht aufgegeben hatte, versuchte dann, durch politische und wirtschaftliche Isolierung der Republik sowie durch Besetzung der mehr oder weniger ertragsreichen Gebiete deren Bevölkerung verhungern zu lassen. Und sie konnte dabei einen gewissen Erfolg erzielen. Nachdem die Bevölkerung der genannten Gebiete nach türkischer Besetzung ebenso zur Flucht gezwungen war, belief sich die Zahl der Obdachlosen in der Republik Armenien auf über 500.000 Menschen, die keine Mittel zum Weiterleben hatten. Nur in sechs Monaten 1918 verhungerten über 180.000 Menschen, von denen ein großer Teil osmanisch-armenische Flüchtlinge waren¹.

Da es keinen anderen Ausweg gab, schickte die armenische Regierung eine Delegation nach Berlin, um in dieser äußerst schweren Situation eine Unterstützung von Deutschland zu bekommen. Es konnten aber weder die zahlreichen Berichte und Denkschriften der Delegation² noch die, die von anderen Seiten kamen, einen Erfolg erzielen, auch wenn darin die deutsche Regierung mehrfach vor einer Mitschuld und Mitverantwortung, die ihr bei der weiteren Duldung der Ausrottung der Armenier angelastet würden, gewarnt wurde. „Ich kann mir wenigstens nicht vorstellen“, so beispielsweise General Friedrich Freiherr Kress von Kressenstein, Chef der deutschen Delegation in Tiflis, in seinem Telegramm an das Auswärtige Amt vom 20. August 1918, „dass das Deutsche Reich ruhig zusehen kann, wie die Mohammedaner ein

¹ **Wrazjan S.**, Republik Armenien, Jerewan, 1993, S. 199-200.

² „Der Strom der armenischen Flüchtlinge und ihre Sterblichkeit wächst von Tag zu Tag“, so in der am 5. August dem AA überreichten Denkschrift, „die Morde und Plünderungen an Armeniern nehmen in wachsender Masse zu, mohammedanische Banden, durch die Gegenwart der Türken ermutigt, treiben ungestört ihr Unwesen. Der letzte Rest unseres Volkes, einer Nation, die seit vielen Jahrhunderten an den Pforten Asiens die christliche Religion und europäische Kultur vertreten hat, ist dem Untergang geweiht, wenn ihm nicht sehr bald geholfen wird. Helfen kann nur Deutschland. Nachdem Kaukasisch-Armenien seine staatliche Unabhängigkeit erklärt hat, wendet es sich hilfeschend und voll Vertrauen an das mächtige Deutsche Reich und bittet um sein schützendes Eingreifen, die Türkei zur Beobachtung der Bedingungen des Brester Vertrags anzuhalten, um dadurch die kaukasischen Armenier vor dem Schicksal ihrer Volksgenossen in der Türkei zu retten und dem neuen armenischen Staate die Möglichkeit der Existenz und einer ungestörten Entwicklung zu sichern.“ S. Die Armenische Frage..., S. 568.

christliches Volk der Vernichtung durch Hunger preisgeben. Unsere Hilfe muss bald wirksam werden, sonst kommt sie zu spät. Die Lage verschlimmert sich täglich. Sollten alle verzweifelten Hilferufe der Regierung und der obersten Geistlichkeit Armeniens ungehört verhallen, so wird die Verantwortung für Vernichtung dieses alten christlichen Volkes für immer auf Deutschland und Österreich lasten. Geschichte wird und muss Zugeständnis versagen, dass die beiden großen Christenreiche Mitteleuropas nicht imstande waren, wenigstens hier, wo es sich um Sein oder Nichtsein eines ganzen Volkes handelt, ihrem asiatischen Verbündeten ihren Willen aufzuzwingen“¹.

Die politische Führung Deutschlands wich vom Kurs der freundlichen diplomatischen Warnungen nicht ab, auch wenn die Ereignisse die Nutzlosigkeit dieser Vorgehensweise schon wiederholt nachdrücklich vor Augen geführt hatten². Dadurch wurde der türkischen Regierung die Möglichkeit geboten, zur Rechtfertigung ihrer Schritte verschiedene Vorwände zu erfinden, und falls diese fehlten, offiziell die Aufforderungen ihres Verbündeten zu akzeptieren, um diese dann durch endlose Verzögerungen scheitern zu lassen.

Die Lage änderte sich, als die im Weltkrieg besiegte Türkei im November ihre Truppen aus dem Kaukasus zurückzog und knapp zwei Jahre danach mit den alliierten Siegermächten durch Unterzeichnung des Vertrags von Sèvres die Bildung eines unabhängigen Armeniens anerkannte, dem ein gewisser Teil ihres Territoriums abgetreten werden musste. Nach der im November 1920 vom US-Präsidenten Wudro Wilson gezogenen Grenze sollte das Territorium dieses neu zu bildenden unabhängigen Armeniens einschließlich des Gebiets der Republik Armenien über 162.000 qkm betragen. Als sich die türkischen Machthaber unter Kemal bald davon überzeugten, dass die Siegermächte nicht beabsichtigten, die Verwirklichung des Sèvres Vertrags zu erzwingen, überfielen sie Ende September 1920 mit Unterstützung des Sowjetrusslands, das seinerseits die Ententestaaten für Feinde Russlands hielt, die Republik Armenien. Ohne von irgendeiner Seite Hilfe zu bekommen, erlitten die Armenier in diesem türkisch-armenischen Krieg eine weitere Niederlage und unterzeichneten am 2. Dezember 1920 in Alexandrapol einen Friedensvertrag mit noch ungünstigeren Bedingungen. Da aber kurz zuvor die armenische Regierung die Macht an die Sowjets übergeben hatte, blieb der türkisch-armenische Vertrag von Alexandrapol völkerrechtlich unwirksam. Der Preis dafür war die 70jährige Sowjetisierung der einst souveränen Republik Armenien.

Nachdem der Völkerbund 1923 in Lausanne einen endgültigen Friedenvertrag mit der Türkei unterzeichnete, mussten die auf der ganzen Welt zerstreuten türkisch-armenischen Flüchtlinge ihre Hoffnung auf eine baldige Rückkehr in ihre Heimat aufgeben, und in ihnen wuchs der Wunsch, ersatzweise in die Sowjetrepublik Armenien zu übersiedeln. Mit der Begründung, dass es sich um ein sowjetisches Land handele, verzichtete der Völkerbund darauf, dafür Mittel zur Verfügung zu stellen. Die Regierung Sowjetarmeniens kam aber, trotz der schweren sozialen Situation der eigenen Bevölkerung, diesem Wunsch entgegen. Sie konnte von verschiedenen Seiten

¹ Deutschland und Armenien 1914-1918..., S. 431.

² Diese hatten wie erwähnt vor allen das Ziel, die möglichen Vorwürfe zur deutschen Mitschuld an diesen Geschehnissen zurückweisen zu können.

manches Mittel aufbringen und ein Projekt ans Leben rufen, wodurch in den Jahren 1921-1936 42.286 armenische Flüchtlinge aus Irak, Libanon Griechenland, Frankreich und anderen Ländern nach Armenien übersiedelten¹. Sie bekamen Grundstücke, Arbeitswerkzeuge, Haustiere, Saatgut usw., und blieben etwa 4 Jahre steuerfrei. In vielen Fällen wurden die für die Einwanderer neu errichteten Stadtviertel und anderen Wohnorte nach dem Wunsch der Letzteren mit Namen ihrer Heimatsorte in der Türkei benannt. So entstanden beispielsweise die Wohnorte Neu-Arabkir, Neu-Butania, Neu-Sebastia, Neu-Malattia, Neu-Charbert, Neu-Tigranakert, Neu-Taron, Neu-Josghat, Neu Amasia usw.

Die Regierung Sowjetarmeniens hatte vor, in den Jahren 1937-38 ein noch größeres derartiges Projekt ans Leben zu rufen, aber dies wurde wegen der internationalen angespannten Situation und der von Moskau befohlenen großen Säuberungen in den genannten Jahren leider unmöglich. Die Übersiedlung der armenischen Flüchtlinge in Sowjetarmenien konnte erst nach dem Zweiten Weltkrieg fortgesetzt werden. In den Jahren 1946-1948 wanderten 20.646 Familien oder 89.750 Menschen aus zwölf Ländern in Sowjetarmenien ein.² Danach wurde die Einwanderung auf Veranlassung Stalins eingestellt. Ihm diente dafür eine Brandaffäre auf dem Dampfer "Pobeda" am 1. September 1948 zum Vorwand, die seiner Meinung nach von amerikanischen Diversanten verursacht wurde, die es angeblich unter den armenischen Einwanderern gab; Daraufhin wurde eine weitere Einwanderung der armenischen Flüchtlinge verboten. Durch Vermittlung der Regierung Sowjetarmeniens konnten dann nur 162 amerikanische Armenier einwandern, die zuvor bereits ihre Güter verkauft und sowjetarmenische Staatsbürgerschaft angenommen hatten.³ Es wurde erst 1962 wieder möglich, eine Einwanderung zu organisieren, und bis 1982 übersiedelten 6.795 Familien oder 31.920 Menschen aus über 30 Ländern in Sowjetarmenien.⁴ Bis dahin bzw. in den 1950er Jahren waren 4.000 Armenier auf individuelle Anträge in Armenien eingewandert. Es soll zusammenfassend festgestellt werden, dass in den genannten drei Einwanderungsphasen insgesamt 168.118 Menschen in Armenien eingewandert sind.

Diese Einwanderungen haben unter anderem zur Verstärkung des kollektiven Selbstbewusstseins der bis dahin in Armenien wohnhaften Türkisch-Armenier beigetragen. In mehreren Fällen konnten sich die jeweils aus den gleichen Bezirken oder Provinzen der Türkei geflüchteten Armenier in Sowjetarmenien zusammenfinden, und dann zogen sie es vor, kleine Gemeinden zu bilden. Überall, wo sie in einer Gemeinde leben, haben sie wie auch ihre Nachfolger sowohl ihren eigenen Dialekt, als auch ihre Traditionen und Folklore bewahrt. Solche Gemeinden sind derzeit in Talin, Ararat, Artaschat, Aschtarak, Wardenis und anderen Bezirken unserer Republik zu finden.

Ob in Armenien oder in der Diaspora: Die Überlebende des Genozids und ihre Nachfahren haben ihre schmerzvollen Erfahrungen nicht vergessen können. Sie sind längst fester Bestandteil des kollektiven Gedächtnisses aller Armenier geworden, die dabei voller Hoffnung sind, dass diese ihre Erinnerungen bald auch zum dauerhaften

¹ Karapetjan M., Sowjetarmenien in den Jahren 1920-1991, Jerewan, 2004, S. 235-236.

² Meliksetjan H., Die Beziehungen zwischen der Heimat und der Diaspora (1920-1980), Jerewan, 1985, S. 24.

³ Karapetjan M., Sowjetarmenien in den Jahren..., S. 336-337.

⁴ Meliksetjan H., Die Beziehungen..., S. 24.

Bestandteil der türkischen und deutschen Geschichte zählen, nachdem die an ihren Vorfahren verübten Verbrechen als Genozid anerkannt bzw. verurteilt wurden.

Աշոտ Հայրունի – Հայոց ցեղասպանության երրորդ փուլը՝ 1918 թ., և ցեղասպանությունը վերապրածների ճակատագիրը Խորհրդային Հայաստանում

Հոդվածում գերազանցապես գերմանական սկզբնաղբյուրների հիման վրա ներկայացվում են 1918 թ. Բրեստի պայմանագրի ստորագրումից հետո Թուրքիայի իրականացրած հայաջինջ քաղաքականությունը և դրա հետևանքները: Միաժամանակ անդրադարձ է կատարվում գերմանացի մի շարք գործիչների կողմից ցեղասպանության հարցում Գերմանիայի համապատասխանատվության վերաբերյալ արտահայտած հարցադրումներին: Այնուհետև տրվում են պարզաբանումներ ցեղասպանությունից մազապուրծ եղածների հայրենադարձության և Խորհրդային Հայաստանում նրանց ճակատագրի մասին: Շեշտադրվում է ցեղասպանության հիշողությունը թուրքական և գերմանական նոր շրջանի պատմության բաղկացուցիչ դարձնելու և մասնավորապես այդ երկրների կողմից այն պաշտոնապես ճանաչելու ու դատապարտելու անհրաժեշտությունը:

Ашот Айруни – Третий этап Геноцида армян - 1918 г. и судьба переживших геноцид в Советской Армении

В статье в большей степени на основе немецких первоисточников представлена турецкая политика по истреблению армян после подписания Брестского договора 1918 г. и ее последствия.

В то же время затрагиваются заявления ряда немецких деятелей о мере ответственности Германии в совершении геноцида. Затем даются разъяснения о выживших после геноцида – их репатриации и судьбе в Советской Армении. Акцент ставится на то, чтобы сделать память Геноцида составной частью нового периода турецкой и немецкой истории, в частности необходимость официального признания и осуждения Геноцида этими странами.

**ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (1917 Թ. ՓԵՏՐՎԱՐ-ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ)**

Բանալի բառեր – փետրվարյան հեղափոխություն, ժամանակավոր կառավարություն, Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտե, համախորհրդակցություն, Հայոց ազգային բյուրո, Հայոց ազգային ժողով, Հայոց ազգային խորհուրդ

1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունը ցնցեց ոչ միայն բուն Ռուսաստանը, այլև անգամ հսկայածավալ կայսրության հեռավոր ծայրամասերը, այդ թվում՝ Կովկասը: Հայությունը մեծ ոգևորությամբ ընդունեց կայսրության տապալումը: Դա հիմնականում պայմանավորված էր Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Հայկական հարցի նկատմամբ ցարական կառավարության շահադիտական քաղաքականությամբ:

Հետհեղափոխական ժամանակաշրջանում տեղի ունեցան հայ ժողովրդի համար շրջափուլային, բախտորոշ նշանակության պատմական կարևորագույն իրադարձություններ: Գլխավորը, իհարկե, հայկական անկախ պետականության վերականգնումն էր, որը ձեռք բերվեց ազգային զարթոնքի, ժողովրդական և ազատագրական պայքարի, ազգամիջյան լարված հարաբերությունների, ինչպես նաև դիվանագիտական ու ռազմական դիմակայությունների պայմաններում:

Փետրվարյան հեղափոխության հետևանքով Ռուսաստանում իշխանությունը անցավ Պետական դումայի ժամանակավոր կոմիտեին, իսկ մարտի 3-ին վերջինիս փոխարեն ստեղծվեցին ժամանակավոր կառավարություն և բանվորների ու զինվորների պատգամավորների խորհուրդներ՝ արդյունքում երկրում հաստատվեց երկիշխանություն: Մարտի 7-ին Կովկասի փոխարքան և կենտրոնական իշխանության բոլոր մյուս ներկայացուցիչները, չսպասելով երկրամասի իշխանության մասին ժամանակավոր կառավարության որևէ կարգադրության, հեռացան Թիֆլիսից: Մարտի 9-ին ժամանակավոր կառավարությունը վերացրեց Կովկասի փոխարքայությունը և երկրամասը կառավարելու համար ստեղծեց Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտե, որի կազմում ընդգրկվեցին Պետական դումայի հինգ անդրկովկասյան անդամներ (Վ. Խառլամով, Մ. Պապաջանյան, Պ. Պերներզև, Մ. Ջաֆարով և Կ. Աբաշիձե)*:

* Ժամանակավոր կառավարությունը, ընդառաջելով վրաց մենշևիկների ցանկությանը, որոշ ժամանակ անց Պ. Պերներզևի փոխարեն Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեի կոմիսար նշանակեց Ե. Զխենկելուն:

Մարտի 18-ին հասնելով Թիֆլիս՝ իր գործունեությունը սկսեց Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեն, որն օժտված էր երկրամասում գերագույն իշխանության իրավասությամբ¹: Այն լիազորված էր կազմակերպելու երկրամասի հետագա գործունեությունը, ինչպես նաև Կովկասյան ռազմաճակատում պատերազմի իրավունքով գրավված շրջանների քաղաքացիական վարչություն կազմելու ու կառավարելու գործը: Նույն օրը՝ մարտի 18-ին, Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեի հրահանգով հանձնարարվում էր տեղերում ստեղծել իշխանության նոր մարմիններ՝ գործադիր կոմիտեներ, որոնց վրա էր դրվում հողային, աշխատանքային, պարենավորման և այլ հարցերի կազմակերպումը²: Մակայն Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեին հաջողվեց իրականացնել այս ծրագրերի միայն մի մասը: Դրա պատճառը երկրամասում շարունակ խորացող քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական ու կառավարման ճգնաժամն էր: Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեն չկարողացավ կարգավորել նաև տարածաշրջանում ազգամիջյան հարաբերությունների հարցերը, որն առանձնակի սրության էր հասել դեռևս ցարիզմի օրոք և սպառնում էր աստիճանաբար վերաճել ազգամիջյան ընդհարումի: Փետրվարյան հեղափոխությունը, – գրում է Կ. Մասունին, – «Կովկասը կը մատնէր ազգամիջեան խառնարանի մը: Յեղափոխութեան եւ համամարդկային իտեալներու անուան տակ, ազգային պայքարն էր որ կը մղուէր: Վրացին, թուրք-թաթարը եւ հայը կովկասեան բեմի վրա իրենց տեղն ու դիրքը կորոշէին»³:

Երկրամասն ուներ չափազանց խայտաբղետ ազգային կազմ, հասարակական-քաղաքական բազմապիսի ուժեր, որոնցից շահերը ոչ միայն խիստ հակասական էին, այլև երբեմն թշնամական: Ժամանակավոր կառավարությունը, հաշվի առնելով այս հանգամանքը, որոշեց Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեն կազմել ազգային սկզբունքով: Այդ առիթով Ալ. Խատիսյանը գրում է. «Ինքը, կեդրոնական իշխանութիւնը հաշի էր առած տեղական ազգութեանց շահերը եւ ջանացած էր չափով մը գոհացում տալ անոնց»⁴: Մակայն Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեն իր կառավարման ութ ամիսների ընթացքում երկրամասում չկարողացավ կայուն ու վերահսկելի իրավիճակ ստեղծել: Ավելին, տեղերում կառավարման նոր մարմիններ ստեղծելու նրա անհաջող ու անվճռական փորձերը ավելի նպաստեցին անիշխանության

¹ Տե՛ս **Մելիքյան Վ. Հ.**, 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, Երևան, 1997, էջ 61:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 313, ց. 1, գ. 1, թ. 70:

³ **Մասունի Կ.**, Թրքահայաստանը Ա. աշխարհամարտի ընթացքին (1914-1918), Թրքահայոց գաղթաշարժերը և անոնց դերը՝ Հայաստանի Հանրապետութեան կազմութեան մէջ, Պէյրութ, 1966, էջ 141-142:

⁴ **Խատիսեան Ալ.**, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Աթենք, 1930, էջ 5:

տարածմանն ու հաստատմանը. «Անդրկովկասին վերաբերող քիչ թե շատ կարևոր նշանակություն ունեցող ոչ մէկ հարց չէր կարող լուծուի ստանալ... ազգային հարցի լուծումը իր ամբողջութեան մէջ յետաձգւած էր մինչեւ Սահմանադիր ժողով»¹: Իշխանության հին կառույցների վերացումը և նորերի ստեղծումն առաջ բերեցին խառնաշփոթ ու խիստ անկայուն վիճակ, և Ժամանակավոր կառավարության նշանակած Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեն շատ շուտով զրկվեց հեղինակությունից և հեղափոխությունը ղեկավարելու իրավունքներից:

Շարունակ խորացող քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական ու կառավարման ճգնաժամային պայմաններն ու անիշխանությունն այնպես դասավորվեցին, որ, Համաանդրկովկասյան օրգաններից բացի, անհրաժեշտ եղավ, տեղական առանձնահատկությունները հաշվի առնելով, 1917 թ. վերջերին ստեղծել նաև երրորդ իշխանությունը (բազմիշխանություն)՝ հանձնիս հայոց, վրաց և թաթարների Ազգային խորհուրդների: Լեոն այդ առնչությամբ գրում է. «Դրանք իսկապես ազգային կառավարություններ էին, յուրացնում էին գերագույն վարչական գործառնություններ. տուրքեր նշանակել, գործաժողով հայտարարել և այլն: Այդ ազգային կառավարություններով իրապես սկիզբ էր դրվում յերկրի բաժանման յերեք ազգությունների մէջ, այնպես վոր կենտրոնական կովկասյան կառավարությունը ստիպված էր լինում շատ անգամ այդ ազգային անջատականությունների ցանկություններին և վորոշումներին հարմարվել»²:

Քաղաքական բարդ ու լարված իրադրության պայմաններում ստեղծված Ազգային խորհուրդները, ի հակակշիռ իշխանության մյուս մարմինների, աստիճանաբար ձեռք բերեցին լայն ժողովրդականություն և ազդեցություն ոչ միայն Անդրկովկասում, այլև նրա սահմաններից դուրս: Դրանցից առանձնապես եռանդուն գործունեություն ծավալեց Հայոց ազգային (կենտրոնական)* խորհուրդը **, որը ձևավորվեց 1917 թ. սեպտեմբերի 29-ից հոկտեմբերի 13-ը Թիֆլիսում գումարված արևելահայերի համախորհրդակցության (հա-

¹ **Խոնդկարեան Ա.**, Օպոզիցիան Հանրապետական Հայաստանում // «Վեմ», 1933, Ա. տարի, թիւ 1, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, էջ 72:

² **Լեոն**, Անցյալից, Հուշեր, Թղթեր, Դատումներ, Թիֆլիս, 1925, էջ 363:

* Թիֆլիսի Հայոց ազգային (կենտրոնական) խորհուրդը՝ որպես գերագույն գործադիր մարմին, հրահանգներով և ցուցումներով համակարգում էր տարածաշրջանի, Ռուսաստանի խորհրդային և հակախորհրդային պետական կազմավորումների, Ուկրաինայի և այլ երկրների հայաշատ քաղաքների Հայոց ազգային խորհուրդների գործունեությունը:

** Հայոց ազգային (կենտրոնական) խորհրդի նստավայրը հայաշատ Թիֆլիսում էր: Այն արևելահայերի հասարակական-քաղաքական, հոգևոր-մշակութային և կրթական խոշոր կենտրոն էր: Այստեղ էին կենտրոնացել արևելահայ մտավորականության սերունդը և տարածաշրջանի հայ քաղաքական գործիչների հիմնական մասը:

մագումարի) ժամանակ¹: Համախորհրդակցությանը մասնակցում էին հայ հասարակության գրեթե բոլոր խավերը՝ քաղաքական կուսակցությունների, մտավորականության, հոգևոր դասի ներկայացուցիչները: Հոկտեմբերի 2-ի նիստը նախագահող Հ. Քաջազունին հրապարակում է Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության (բոլշևիկների) Թիֆլիսի կոմիտեի (քարտուղար՝ Ա. Միկոյան) հայտարարությունը. «Թե այդ կուսակցությունը (բոլշևիկյան – Գ. Պ.), թե ինչպես նաև Թիֆլիսի կոմիտեն, նաև Շուշվա և Ալեքսանդրապոլի իրենց կազմակերպությունները բոյկոտ են հայտարարել ազգային համախորհրդին և կարգադրել, որ իրենց անդամները նրան չմասնակցեն»²: Բոլշևիկյան կոմիտեն հրավիրվելիք հայկական ազգային խորհրդակցության վերաբերյալ իր սեպտեմբերի 19-ի բանաձևում նշում է. «Շռանդուն կերպով բողոքել այդ դավաճանության դեմ, նշանակել այն որպես նացիոնալիստական, հակաբանվորական և հակառուսոյուցիոն»³:

Համահավաքը քննարկեց ժամանակավոր կառավարության հետ առնչվող և հայ ժողովրդի առջև ծառայած էական մի շարք հարցեր, որոնք հրատապ էին տվյալ ժամանակաշրջանի քաղաքական իրավիճակով պայմանավորված: Ռուսական բանակը ազատագրել էր Արևմտյան Հայաստանը, ռուսական պետական կառավարման համակարգը մուտք էր գործել ազատագրված հայկական նահանգներ, և, բացի դրանից, հետփետրվարյան յոթ ամիսների ընթացքում երկրում խորացող ռազմական, քաղաքական ու տնտեսական ճգնաժամի հետևանքով հասունանում էր հեղափոխության պոռթկման նոր վտանգ:

Համախորհրդակցությունը լսեց և քննարկեց քաղաքական, տնտեսական, վարչական կառավարման, ազգամիջյան հարաբերությունների, փախստականների և պարենավորման, իշխանության և ռազմաճակատի ամրապնդման, դպրոցների ազգայնացման և այլ հարցեր⁴: Այնտեղ ներկայացվեցին նաև Հայոց ազգային բյուրոյի* հաշվետվությունը (զեկուցողներ՝

¹ Տե՛ս Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920 թթ.): Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու: Կազմ. Ա. Վիրաբյան, Գ. Ավագյան, Ռ. Գրիգորյան, Ա. Կիրիմյան, պատ. խմբ. Ա. Վիրաբյան, Երևան, 2004, էջ 159-225:

² ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 21, թ. 8:

³ Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920 թթ.), էջ 270:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 17, թ. 1:

* Հայոց ազգային բյուրոն ստեղծվել է 1912 թ. Թիֆլիսում, Ռուսական կայսրության հայաշատ կենտրոնների համագումար-խորհրդակցությունում: Նրա կազմում ընդգրկվել են հայկական գրեթե բոլոր ազգային կուսակցությունների, մտավորականների և հոգևոր դասի ներկայացուցիչներ: Նպատակն էր աջակցություն ցույց տալ Ամենայն հայոց կաթողիկոսին Հայկական հարցի լուծմանը սատարելու հարցում և սերտ կապ պահպանել արտասահմանյան ազգային պատվիրակությունների ու Կ. Պոլսի Պատրիարքարանի հետ: Ազգային բյուրոն հիշյալ բոլոր հիմնարկությունների հետ միասին նպաստում էր հայանպաստ քարոզչությանը թե՛ Ռուսաստանում և թե՛ արտասահմանում: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ռուսական բանակի կազմում կազմակերպել է հայ կամավորական զինված ջոկատներ՝ թուրքերի

Ա. Խատիայան, Ն. Աղբալյան), այդ մարմնի ղեկավարած կամավորական շարժումը, հայկական կոտորածների շարժառիթները, արևմտահայերի նկատմամբ վերաբերմունքը, ռուսական կողմնորոշում ընդունելու իրարամերժ մոտեցումները, Հայաստանի ինքնավարության հարցում ցարական Ռուսաստանի կեղծ խոստումները, անհաջողության և ձախողումների պատճառները և ապագա անելիքները փետրվարյան հեղափոխությունից հետո տարածաշրջանում ստեղծված իրավիճակում¹:

Ա. Խաչատրյանը, անդրադառնալով Ազգային բյուրոյի և կամավորական շարժման հարցի քննարկմանը, խիստ անաչառ գնահատական է տալիս. «Թէ Թուրքիայի քաղաքականութեան և հայերու կոտորածի վերաբերեալ արտայայտութիւնները՝ իբր թէ կովկասահայերու կամաւորական շարժումն է պատճառը այս ահաւոր կոտորածին և այլն, միանգամայն գուրկ են պատմական հիմքէ և կը հաստատեն այսպէս մտածողներու տգիտութիւնը թուրք ծրագրի և դիւանագիտութեան նկատմամբ»²:

Համախորհրդակցությունը քննարկեց նաև «ազգամիջյան և ինքնորոշման» հարցերը: Իրողություն է, որ համախորհրդակցությունը պաշտպանում էր Ռուսաստանի Ժամանակավոր կառավարության քաղաքականությունը և Անդրկովկասն ու Հայաստանը ընդունում էր մի ընդհանուր պետության սահմաններում, սակայն ակնարկում էր նաև ինքնավարություն և ազգային պետականություն ունենալու անհրաժեշտության մասին, ազգամիջյան հարցի լուծումը տեսնում էր ազգերի ինքնորոշման իրավունքի կենսագործման մեջ: Համահավաքում «ազգամիջյան և ինքնորոշման մասին» բանաձևում նշվում էր. «Ընդունելով ազգերի ինքնորոշման իրավունքը, հայ ժողովուրդը պիտի ձգտի իրականացնել իր այդ իրավունքը պետականության հիմունքներով և սկզբունքներով, անդրկովկասյան ժողովուրդների դեմոկրատիայի փոխադարձ համաձայնությամբ»³: Համախորհրդակցության նյութերի ուսումնասիրությունը վկայում է, որ այդ «պետականության հիմունքներն ու սկզբունքները» կարող էր և պետք է լիներ ինքնավարության որևէ ձևը կամ կարգավիճակը: Ընդ որում, հարցի լուծումն ակնկալվում էր միայն Ռուսաստանի սահմանադիր ժողով հրավիրելուց հետո, նրա մշակած և ընդունած որոշումների հիման վրա: Հարցի նախապատրաստության ուղղությամբ կարևոր աշխատանք էր կատարել 1917 թ. ամռանը Պետրոգրադում

դեմ կռվելու համար: Լայն գործունեություն է ծավալել նաև Թուրքիայի կողմից ցեղասպան քաղաքականության հետևանքով հայրենագրված հայ փախստականներին օթևանով, սննդամթերքով և անհրաժեշտ պարագաներով ապահովելու գործում: 1917 թ. հոկտեմբերի 13-ին Թիֆլիսում հրավիրված Համախորհրդակցության վերջին նիստով Ազգային բյուրոյի գործունեությունը դադարեցվեց:

¹ Տե՛ս Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920 թթ.), էջ 4, 214-223:

² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 644, թ. 11:

³ Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920 թթ.), էջ 211:

կայացած խորհրդակցությունը, որին մասնակցել էին նաև Ալ. Խատիայանը և Ա. Շահխաթունյանը (Շահխատունի): Վերջինս առաջարկության նախագիծ էր մշակել Անդրկովկասում տեղական ինքնակառավարման (գեմստովային) համակարգ հաստատելու և այդ կապակցությամբ Անդրկովկասը նոր սահմանաբաժանման ենթարկելու մասին: Փաստորեն հայ իրականության մեջ համախորհրդակցությունը համոզմունք ձևավորեց մտածելու նաև հայկական անկախ պետականության անհրաժեշտության մասին:

Սակայն կանոթ է նշել, որ համախորհրդակցությունում այդ հարցերի անկաշկանդ և անկեղծ մթնոլորտում քննարկումները և քննադատությունները վեր հանեցին անցյալի սխալները. պատմական դասեր քաղելով՝ քաղաքական իրադրության նոր պայմաններում ստեղծվեց համազգային միասնական պատասխանատու մարմին՝ ավելի կայուն ու զերծ հավակնությունների պառակտիչ ախտանիշից:

Այսպիսով, պատմական դեպքերի բերումով համախորհրդակցությունը իրականացրեց իր հիմնական և գլխավոր նպատակը. ստեղծեց համազգային միասնական պատասխանատու մարմին՝ հանձին Հայոց ազգային խորհրդի, որն ի գործ էր լուծելու հայության առջև ծառայած բազմազան և բազմաբնույթ խնդիրները: Վերջինիս ստեղծումով դադարեց Հայոց ազգային բյուրոյի գործունեությունը: Համախորհրդակցության հոկտեմբերի 13-ի երեկոյան վերջին նիստում ընդհանուր համաձայնությամբ՝ առաջարկվում է ընտրել ազգային հարցերի կառավարման երկու մարմին՝ Ազգային ժողով և Ազգային խորհուրդ: Ազգային ժողովը ծառայելու էր որպես գերագույն օրենսդիր մարմին Անդրկովկասի և հայկական գավառների համար: Այն բաղկացած էր 35 անդամից, որից 25-ը ընտրված էր չորս կուսակցություններից, հինգը՝ Արևմտահայ ազգային խորհրդից, մեկական՝ Հայոց վեհափառ կաթողիկոսի, Պետրոգրադի, Մոսկվայի, Նոր Նախիջևանի (ներառյալ Ռոստովի) և Բաքվի հայկական կոմիտեների կողմից¹: Սակայն պատմական դեպքերի բերումով Հայոց ազգային ժողով գումարվեց միայն մեկ անգամ՝ 1918 թ. ապրիլի 15-ից 18-ը Թիֆլիսում²: Արտակարգ նիստում քննարկվեց Անդրկովկասի անկախությունից (ապրիլի 22-ին) հետո Սեյմի հայ խմբակցության անդամների և Հայոց ազգային խորհրդի փոխհարաբերությունների հարցը:

Հայոց ազգային խորհուրդը Ազգային ժողովի գերագույն գործադիր մարմինն էր, որը իրականացնում էր արևելահայ քաղաքականությունը թե՛ Անդրկովկասում և թե՛ ամբողջ պետությունում: Նրա կազմը բաղկացած էր 15 անդամներից (նախագահ՝ Ա. Ահարոնյան, քարտուղար՝ Ն. Աղբալյան), որոնցից 12-ը՝ կուսակցությունների ներկայացուցիչներ էին, 3-ը՝ անկուսակ-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 223-224:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 124, թ. 1-22:

ցականներ¹: Ինչպես նշվեց, իրադարձությունների բերումով Ազգային ժողով գումարվեց ընդամենը մեկ անգամ, և Հայոց ազգային խորհուրդը իր ձեռքում կենտրոնացրեց հայկական քաղաքական շահերի ներկայացուցչության և ազգային հարցերի իրավագործություն: Այս խորհուրդը, փաստորեն, Անդրկովկասում միակ իշխանության մարմինն էր՝ օժտված լայն լիազորություններով: Իր գործառույթները իրականացնելու նպատակով Հայոց ազգային խորհուրդը ձևավորեց տարբեր բնագավառների՝ տնտեսական, ֆինանսական, զինվորական, գաղթականական, արտաքին հարաբերությունների և այլ բաժիններ: Արտաքին հարաբերությունների բաժինը ղեկավարում էր Ազգային խորհրդի նախագահ Ա. Ահարոնյանը²: Բաժինը վարում էր դիվանագիտական բանակցային գործընթացներ տարածաշրջանի և այլ երկրների հետ: Այսպիսով, պատմական դեպքերի բերումով Հայոց ազգային խորհուրդը իրականացնում էր փաստացի օրենսդիր և գործադիր մարմինների գործառույթներ, որոնք հիմք ստեղծեցին ապագա հայկական անկախ պետականության ստեղծման համար: Հենց այս մարմինն էր, որ 1918 թ. մայիսի 30-ին ստանձնեց Անդրկովկասի հայկական գավառների կառավարումը:

Гегам Петросян – Из истории создания Армянского национального собрания и Армянского национального совета (февраль-октябрь 1917 г.)

В постреволюционный период произошли решающие для армянского народа изменения, события, имеющие важнейшее историческое значение. 9 марта Временное правительство отменило наместничество и для управления регионом создало Особый Закавказский Комитет, которому не удалось решить межэтнические отношения в регионе. Помимо всезакавказских органов, в конце 1917 года появилась необходимость создания также третьей власти – армянского, грузинского и татарского национального советов. На последнем заседании 13 октября с общего согласия было предложено выбрать два органа управления национальными вопросами – Национальное собрание и Национальный совет. Национальное собрание должно было служить в качестве законодательного органа для Закавказья и армянских провинций. Армянский национальный совет являлся высшим исполнительным органом Национального собрания. Исходя из исторических событий Армянский национальный совет фактически осуществлял функции законодательного и исполнительного органа, что стало основой для будущего создания независимой армянской государственности.

¹ Տե՛ս Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920 թթ.), էջ 224:

² Տե՛ս **ԼԵՆ**, նշվ. աշխ., էջ 363-364:

Gegham Petrosyan – *On the History of the Creation of the Armenian National Assembly and the National Council (from February-October 1917)*

In the post-revolutionary period, events of crucial historical importance for the Armenian people took place. On the 9th of March, the interim government abolished the Viceroyalty and for managing the region, created the Transcaucasian Special Committee which failed to regulate the interracial issues. In addition to pan-Transcaucasian organs, late in 1917 arose the necessity of creating the third Government in the person of Armenian, Georgian and Tatar National Councils. In the joint consultation of the last session on October 13 on a general agreement, two governing organs were offered to be elected – the National Assembly and the National Council.

The National Assembly was to serve as the Supreme legislative body for the Armenian provinces of Transcaucasia. The National Council was the supreme executive body of the National Assembly. By the concurrence of historical circumstances, Armenian National Council was exercising actual legislative and executive functions, which served as the basis for the creation of future independent Armenian statehood.

НАСЕЛЕНИЕ НАГОРНОГО КАРАБАХА ЗА 100 ЛЕТ (1823-1923 ГГ.)¹
(Этнодемографическое исследование)

Ключевые слова – Нагорный Карабах, Закавказье, Шуши, население, этнический состав, тюркоязычные этнические группы, провинция, учет, прирост населения, расселение населения, динамика численности, миграция

Нагорный Карабах в нынешнем понимании – это наиболее гористая часть Арцаха – десятой губернии (наһанг) исторической Армении. В разные периоды своей многовековой истории эта область называлась по-разному: в урартских клинописях она именуется Уртехе-Уртехини; к этому названию восходит армянское традиционное название Арцах².

Горная часть края представляет собой продолжение северо-восточной окраины Армянского нагорья. С давних пор она в основном имела монолитную этническую структуру, т.е. была заселена армянами.

Однако начиная с XI столетия в Закавказье и Малую Азию из Средней Азии стали проникать многочисленные тюркоязычные кочевые племена, а впоследствии население Закавказья периодически подвергалось нашествиям различных мусульманских завоевателей. И хотя армяне Карабаха каждый раз давали отпор натиску завоевателей, им часто приходилось оставлять свой очаг и искать убежище в труднодоступных местах, где было сравнительно безопасно. Уже в XVI-XVII вв. в пределах нынешней территории Азербайджана вырисовывалась пестрая этническая структура: в гористых местах в основном жили армяне, а на равнинах же постепенно обосновались тюркоязычные племена. «Лишь с начала XVIII в. на политическую ситуацию нагорной части Карабаха стали оказывать влияние перебравшиеся из Средней и Малой Азии и Курдистана и поселившиеся в прилегающих равнинных районах еще в начале XVI в. неармянские этнические массивы»³. «Возникает закономерный вопрос: когда же в Карабахе появился неармянский элемент и в его числе тюркские племена, т.е. предки нынешних азербайджанцев? Достоверные исторические сведения относят его появление к XVI в. Именно в этом столетии конгломерат курдско-тюркских племен проник в низменную часть Карабаха – Мильскую равнину. По сообщению Шариф-хана Битлиса, это были «двадцать четыре курдских рода», а также племенной союз «Отузики»; именно в состав последнего входили и мелкие тюркские племена. Среди них главенствовало племя джеваншир – его предводитель был и главой всего «Отузики»... Часть джеванширцев со временем постепенно перебралась в предгорные и горные районы Карабаха, но их ханам так

¹ В пределах границ Нагорно-Карабахской Автономной Области.

² Нагорный Карабах. Историческая справка, Ереван, 1988, с. 7.

³ Там же, с. 13.

и не удалось сломить сопротивление местного коренного армянского населения, и они в этой части Карабаха всегда составляли незначительное меньшинство¹. К этому времени относится и изменение этнического состава населения в западной части Карабаха, когда в верховьях рек Тартар и Агари обосновались многочисленные курдские племена. Таким образом, кочевые и полукочевые племена постепенно овладели низменной частью Арцаха, а затем постепенно проникли в горную часть Карабаха, которая всегда представляла собой как бы «остров» компактно проживающих армян.

В этнической истории армян всего Карабаха произошло немало перемен: непрерывные нашествия кочевых племен, с одной стороны, войны между великими державами Россией, Персией и Турцией – с другой, привели армянский народ в крайне тяжелое положение. В конце XVIII в. распалось могучее меликство Хамса (объединявшее пять армянских княжеств, которые с XVI в. существовали в Карабахе), что привело к массовым переселениям армян в основном на территорию Грузии. Мелики Абов, Джумшуд, Фридон и Каграман со своими народами переселились на территорию Грузинского царства и обосновались в Лори, Болнисе, Шулавере и других местах². Напомним, что причиной распада меликств и миграции армянского населения было не только появление здесь самозванца-хана Панах-Али и продолжительные раздоры (с середины XVIII в.) между армянскими меликами, а также нашествия Ага Могаммед-хана в 1795-1797 гг.

О многочисленности и густоте армянского населения нагорной части Карабаха свидетельствует послание карабахских меликов Екатерине I от 1725 г., согласно которому в каждом из шести магалов Карабаха насчитывается 30, 40, 50 селений, а в каждом селении – 600, 500, 400, 200, 100, 50 дворов³. В записке Ираклия II от 1769 г. говорится, что в меликстве Хамса «народ весь армянского закона», а в 1783 г. Г. А. Потемкин в своем рапорте Екатерине II сообщает: «Не имел еще повеления В.И.В., я дал резолюцию ген. пор. Потемкину об Ибрагимхане Шушинском, обложенную его к повиновению. Тут предлежит рассмотрению, чтоб при удобном случае область его, которая составлена из народов армянских, дать в правление национальному и чрез то возобновить в Азии христианское государство, сходственное высочайшим В.И.В. обещаниям, данным чрез меня армянским меликам»⁴.

До переселения в вышеупомянутые края армянские мелики обратились с письмом к царскому правительству: «...Если же оба сии прошения (Вашему императорскому Величеству – Г. С.) не благоудобны будут, то по крайней мере удостойте повелеть Грузинскому царю – во владении его впусе лежащую землю, по древнему Кукария (Гугарк – Г. С.) называемую, ныне Хазах (Казах – Г. С.) именуемую и простирающуюся до провинции Лори, на которой и прежде были селения Армянские, опустошенные в разные времена от разорения Перси-

¹ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов и материалов, Ереван, 1992, с. X.

² Лео, Сочинения, т. 4, Ереван, 1984, с. 30-31 (на арм. яз.).

³ Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в. Сборник документов, т. II, ч. II, Ереван, 1967, с. 249.

⁴ Иоаннисян А. Р., Россия и армянское освободительное движение в 80-х гг. XVIII столетия, Ереван, 1947, с. 434.

ян, – оную нам отдать для поселения...»¹. Естественно, после такого организованного переселения в крае численность армян сократилась, а этнический состав претерпел изменения. Однако через 10-15 лет часть вынужденно переселившегося населения Карабаха снова вернулась на свои земли – уже после вхождения Карабахского ханства в состав России.

Начало XIX в. в политической жизни закавказских народов было переломным, постепенное присоединение целых регионов к Российской империи повлекло за собой коренные изменения в этноструктуре населения. Новое качество получило миграционное течение, что относится и к Карабаху в целом. Так, согласно докладу одного русского чиновника своему правительству, в «Карабаге при вступлении в подданство России 1805 г. по моим расспросам считалось до 10000 семейств, а по ведомости, сделанной в 1808 году, – 7474 семейства. Из сего числа увлеченных неприятелем и разбежавшихся за границу, а именно: в 1806 г. увлечено Персиянами – 367, бежало – 84; в 1809 г. увлечено – 323, бежало – 412; в 1810 г. увлечено – 276, бежало – 248; в 1911 г. увлечено – 274, бежало – 707; в 1812 г. увлечено – 977, бежало – 1177. Всего увлеченных и разбежавшихся – 4845 семейств. Следовательно, оставаться должно в Карабаге ныне до 5000 семейств, а противу ведомости полк. Асеева остается 3080 сем., из того в Шекинском владении перешедших туда при владениях неприятеля находится – 1000 семейств»². В докладе подробно изложены статистические данные о вынужденной иммиграции населения в короткий промежуток времени. Данные показывают, что динамика численности мигрантов возрастает, более половины их стали беженцами. К сожалению, в докладе нет данных об этническом составе мигрантов и численности эмигрантов, хотя их и было сравнительно немного.

Не следует забывать, что столь сложная этнополитическая и социально-экономическая ситуация была вызвана русско-персидской войной 1804-1813 гг.: огромные потоки переселенцев-представителей разных народов и этнических групп, побег, погромы, нашествия на мирное население, опустошение целых селений со стороны не только персидских войск, но и лезгинов, а также других кочевых племен. Девятилетняя война закончилась победой русских войск, и в селе Гюлистан (в Карабахе) между Россией и Персией в октябре 1813 г. был заключен договор, по которому Персия признала господство России над Карабахским, Гянджинским, Ширванским, Шекинским, Дербендским, Кубинским, Бакинским ханствами, а также над частью Талыша, Дагестана, Грузии, Гурии, Мингрелии и Абхазии³.

После присоединения к России, в 1822 г., Карабахское ханство было упразднено и организовалась Карабахская провинция, в состав которой вошли следующие административные единицы (согласно административным границам 80-х годов XX в.): Нагорно-Карабахская АО, Кельбаджарский, Лачинский, Кубатлинский, Зангеланский, Имишлинский, Агджабедский, Агдамский, Бардинский,

¹ Акты, собранные Кавказскою Археографическою комиссиею (далее – АКАК), т. 1, Тифлис, 1866, с. 632.

² АКАК, т. 5, ч. II, Тифлис, 1873, с. 579.

³ Лео, указ. соч., с. 565.

Мир-Баширский, Шаумяновский районы Азербайджанской ССР, Сисианский, Горисский, Кафанский, Мегринский районы Армянской ССР.

Вскоре, в 1840 г., в Закавказье было осуществлено новое административно-территориальное деление. Карабахская провинция вошла в состав Грузино-Имеретинской губернии. Вместо мелких делений (уезды, округа, провинции и т.д.) впервые в Закавказье была образована более крупная административная единица – губерния. В 1846 г. в Закавказье существовали уже четыре губернии (Дербендская, Шемахинская, Тифлисская и Кутаисская). Карабахская провинция оказалась теперь в составе Шемахинской губернии. В середине XIX в. была образована Ереванская губерния, а через некоторое время Шемахинская губерния была переименована в Бакинскую, а Дагестанский округ вошел в состав Закавказья. Через некоторое время, в 1868 г., была образована новая губерния – Елисаветпольская. В итоге территория бывшей Карабахской провинции была раздроблена на пять уездов: Елисаветпольский, Казахский, Нухинский, Шушинский и Зангезурский¹.

Такие частые административные переделы со стороны царского правительства не исходили ни из этнических, ни из хозяйственно-географических, ни из этнокультурных соображений. Поэтому подобные деления часто вызывали справедливое недовольство среди армянского населения восточной части Закавказья. Примеров административной суматохи местной власти более чем достаточно, вот как характеризует данную ситуацию А. Шахатунян: «...Некоторая часть армянского плоскогорья была выделена из грузинской и татарской областей. Но в этом отношении процесс остановился на полдороге: значительная часть армянского нагорья осталась в пределах административных единиц, по преимуществу грузинских и татарских. Большая часть армянской горной страны (Карабаха) к востоку от Эриванской губернии осталась в пределах восточного равнинного татарского Закавказья, в Шемахинской губернии»² – речь идет о делении середины XIX в. Или же: «Если бы кавказская высшая власть руководствовалась соображениями естественно-хозяйственного и этнографического характера, то немедленно же после ликвидации явлений военного периода (русско-турецкая война 1877-1878 гг. – Г. С.) и устройства населения, эти новые земли вместе с соседними областями образовали бы однообразно естественно-этнографические единицы. Нужно было или присоединить Карсскую область к Эриванской губернии, или же к небольшой Карсской области присоединить совершенно сходные земли – Александропольский и Ахалкалакский уезды и часть Ахалцыхского уезда Тифлисской губернии. Тогда получилась бы единица, по размерам несколько напоминающая кавказские губернии»³. Административно-территориальное деление Закавказья в основном не претерпело изменений до Октябрьской революции в России (до 1917 г.). Со стороны администрации были выдвинуты новые проекты административного передела Закавказского края, но все они остались на бумаге, хотя в них и были учтены некоторые недостатки

¹ Шахатунян А., Административный передел Закавказского края, Тифлис, 1918, с. 85-97; Кавказский календарь (далее – КК) на 1870, Тифлис, 1869, отд. III, с. 407.

² Шахатунян А., указ. соч., с. 90.

³ Там же, с. 94.

прошлого опыта. Наконец, в 1920 г., после установления Советской власти в Закавказье, было упразднено старое деление и установлены новые границы. На фоне указанных административно-территориальных делений попробуем представить динамику численности и этнического состава населения исследуемого края в данный период времени, что особенно актуально сегодня, в процессе разрешения вопроса о Нагорном Карабахе.

До присоединения Карабахского ханства к России в нем не проводилось более или менее подробных учетов населения. Если во времена ханского правления число дворов армянского населения всего Карабаха можно было приблизительно оценить, т.к. оно было оседлым и была возможность такой фиксации, то в отношении мусульманского, особенно кочевого населения, это было затруднительно. Здесь, по нашему мнению, следует кратко охарактеризовать жизнедеятельность кочевого населения Карабахской провинции в целом и нагорной ее части – в отдельности. Известно, что альпийские луга являлись превосходными летними пастбищами, а степи использовались для зимней выпаски скота. В этом отношении наиболее ценные, главным образом летние пастбища, находились на юго-восточных склонах Малого Кавказа, иными словами – в Карабахском нагорье. Особенно надо отметить Зангезурский участок, где находились «обширные безлесные равнины, занимаемые одними только пастушескими племенами с их стадами и посевами»¹. Основным достоинством карабахских эйлагов являлось обилие родников и рек, а в более возвышенных местах нехватка родников восполнялась достаточным количеством снеговой воды².

Кочевое население осенью с летних пастбищ со своими стадами отправлялось на зимние пастбища, которые находились в Муганской, Мильской и Ширванской степи. Как видно из вышеизложенного, «одним из характерных районов распространения кочевых обществ был Карабах, охватывавший территорию четырех уездов Елисаветпольской губернии. Первое место по количеству кочевого населения занимал Шушинский уезд, за ним следовали Джеванширский, Джебраильский и Зангезурский уезды. В Зангезурском уезде, преимущественно в его западной части, кочевали главным образом курдские кочевые общества... Следует прибавить, что в районе Карабаха, проделывая огромный путь, пригоняли свои стада и кочевые жители Нухинского, Арешского и даже Джеватского уездов»³. Что касается исследуемой территории, т.е. нагорной части Карабаха, то весной кочевники-мусульмане туда отгоняли свой скот на летние пастбища, а осенью возвращались обратно в свои зимовники. Они в летний период пользовались пастбищами, расположенными в пределах расселения армян в нагорной части Карабаха. Дороги, ведущие на летние пастбища и обратно, часто проходили мимо армянских сел и даже прямо через них⁴. Известно, что учеты на-

¹ Гагемейстер Ю. А., Топографическо-хозяйственное описание Прикаспийского края в Закавказье // Журнал Министерства внутренних дел, ч. 32, СПб., 1850, с. 143.

² Исмаил-Заде Д. И., Из истории кочевого хозяйства Азербайджана первой половины XIX в. // «Исторические записки АН СССР», 1960, № 66, с. 107.

³ Там же, с. 110.

⁴ Варовин П. С., Летние и зимние пастбища Закавказского края // Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края (далее – СМИБГКЗК), т. 5, Тифлис, 1888, с. 119.

селения обычно проводились в зимнее время, а так как кочевники уже спустились в степь на зимовки, поэтому при учетах они не вошли в состав наличного населения нагорной части Карабаха.

После присоединения Карабахского ханства к Российской империи царское правительство в крае проводило учет населения, который был осуществлен в 1823 г. во главе со статским советником Могилевским и полковником Ермоловым II¹. О том, в каких трудных этнополитических условиях собирались статистические данные о населении Карабаха, видно из их рапорта главному управляющему в Грузии А. Ермолову: «При нынешнем нашем описании, сколько ни тщательное прилагаемо было старание с точностью дознать настоящее число народонаселения в Карабаге, но как сведения о сем мы должны были основывать на одних расспросах и словесных показаниях магальных беков, кетхудов или старост деревенских и самих помещиков, то нельзя с некоторою достоверностью не предполагать, чтобы при сем случае не было, во избежание платежа податей, утаено пред правительством значительное число семейств, населяющих Карабаг. Почему мы считаем необходимо нужным, дабы по примеру других ханств, также и в Карабаге сделана была, при первом удобном случае, проверка через камеральное на месте описание каждой деревни и кочевья. Нет сомнения, что в сем случае, а особливо при наблюдении, дабы семейства, подлежащие платежу податей, были, на основании общих правил, разделяемы на тягла, то есть на мужа с женою и детьми, от них еще неотдаленными, не смешивая в одну семью женатых братьев и других родственников, – прибавится против нынешнего описания Карабага, по крайней мере, треть народонаселения, с чем вместе значительно умножатся и доходы в казну его имп. величества... Беспорядочное разделение Карабага на магалы, из коих иные имеют одни только наименования, между тем как жители, к ним принадлежащие, рассеяны по разным другим местам и к коим имения частных людей, наипаче же кочевые народы, вовсе не причислены, – много замедляло наше описание тем, что мы находились в необходимости для частных владельцев составлять особые ведомости и полагаться на их собственные показания. Большая часть из таковых имений, хотя и не с равнодушием со стороны помещиков, ныне приписана нами к ближайшим магалам, равно как и кочевья, в особенности же казне принадлежащие. За всем тем, для лучшего порядка необходимо нужно сделать новое разделение Карабага на магалы, с причислением к оным всех помещичьих имений и с определением в каждый магальных беков, кои обязаны были бы ответственностью за устройство в порученном ему округе...»².

Как выше сказано, все показатели приводятся в пределах границ НКАО, однако в источниках, как известно, данные соответствуют административным делениям XIX столетия. С этой целью мы попытались выделить из проведенных учетов те населенные пункты и население, которые охватывались границами НКАО, и хотя учеты XIX в. были далеко не полными, они дают возможность

¹ Национальный архив Армении (далее – НАА), ф. 93, оп. 1, д. 163. – Описание Карабахской провинции, оставленное в 1823 г. действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым II, Тифлис, 1866.

² Там же, д. 2-3.

составить общее представление о численности и этническом составе населения края. Так, в 1823 г. на изучаемой территории насчитывалось около 36,5 тыс. человек, из них армяне составляли 30,8 тыс., или 84,6% всего населения края, татары (так в источниках этого времени назывались представители тюркоязычных этнических групп) – 5,4 тыс., или 14,7%, курды – всего 0,3 тыс. человек, или 0,7%. Численность сельского населения Карабаха в данный период имела следующую картину: в селах проживало всего 28,2 тыс. человек, из них 97,5% (27,5 тыс. чел.) составляли армяне, а 2,5% (около 700 чел.) – татары. Показатели городского населения таковы: в единственном городе Шуши проживало 8,3 тыс. человек, среди них армян было меньше, чем татар – 3350 чел., или 40,3%, 4670 чел., или 56,2% татар, остальное население (около 300 чел.) или 3,5% составляли курды. Такое преобладание городского мусульманского населения при почти однородном армянском составе сельского населения края, по нашему мнению, связано с тем обстоятельством, что со времен Панах-хана и после него в городе обособилось значительное их число.

В Карабахской провинции по данным 1823 г. было 17520 семей, из них 5185 семей – армянские, 3880 – татарские, 365 – джебраильские (курды – Г. С.), кроме того, насчитывалось около 8090 кочевьев. Если считать в среднем по 5 человек на каждую семью, то получается, что во всей провинции проживало около 85-90 тыс. человек, из них почти половина жителей кочевала, а армяне составляли 30% всего населения.

Через десять лет, в 1832-1833 гг., в Карабахской провинции был проведен новый учет населения¹. Как показано выше, основное население нагорной части Карабаха составляли армяне, данные о них более подробны (число дымов, мужчин, женщин), чем мусульманского населения (число дымов, мужчин), поэтому женщин-мусульманок приходилось подсчитывать приблизительно. На исследуемой территории в данный период по нашим подсчетам проживало около 26,1 тыс. человек, из них армян – 21,9 тыс. чел., или 84% всего населения края, татар – 4,2 тыс. чел., или 16%. Сельское население (всего – 18,1 тыс. чел.) распределилось следующим образом: армяне – 17,6 тыс. чел., или 97% всего сельского населения края, татары – 564 чел., или 3%. В городе было 1698 домов, в которых находились 5059 чел. муж. пола. В общем народонаселении было 762 семейства армянских и 936 – татарских². Считая в одном доме 5 чел., получаем около 8,5 тыс. чел., из них магометане составили 55% всего населения города, а 45% – армяне. Приводимые данные показывают, что население города в этот период росло медленно, что, по нашему мнению, связано с диспропорцией половой структуры населения, так как численность мужчин значительно преобладала по сравнению с женщинами, за счет большого количества мужчин-ремесленников и торговцев-одиночек.

Известно, что г. Шуши в 30-х годах XIX в. был одним из крупных городов Закавказья и по численности населения был пятым после Тифлиса, Нухи, Ерева-

²⁰ Там же, д. 50-51.

² Обзорение российских владений за Кавказом в историческом, финансовом, этнографическом отношениях, СПб., 1836, ч. III, с. 308 (далее – Обзорение...); **Тер-Гаспарян Р. О.**, Город Шуши, Ереван, 1993, с. 75-76 (на арм. яз.).

на и Шемахи. Город был не просто центром провинции, но и средоточием ремесленников и торговцев. В городе было: сапожников – 44 чел., шапочников – 24, портных – 30, кузнецов – 25, ткачей бязи – 28, серебряников – 12, шорников – 15, седельников – 10, изготавливающих сабли и кинжалы – 10, ружейные ложи – 6, хлебников – 6, перебивающих шерсть – 6, кожевников – 9, медников – 6 и др. торговцев красным товаром – 94, зеленью, съестными припасами и разной мелочью – 44, лекарствами и красками – 30 человек¹. Среди мусульманского населения, кроме татар и курдов, в источниках не отмечены другие национальные меньшинства, а также численность временно проживающих.

Для получения общей картины о населении Карабахской провинции, площадь которой составляла более 18 тыс. кв. км, представим данные Камерального описания 1832 г. В г. Шуши и 741 селениях было 20546 дымов, в том числе: магометанских – 13965 дымов, армянских – 6491, остальные принадлежали цыганам (боша) и несторианам (айсоры), в этих дымах проживало около 54841 чел. муж. пола². По приблизительным оценкам в провинции проживало около 102 тыс. человек, из них 68% составляли магометанское, а 32% – армянское население, а также небольшое число цыган (боша) и несториан (айсоры).

Сопоставление данных³ десятилетнего периода (1823-1833 гг.) показывает, что население нагорной части Карабаха не только не прибавилось, а наоборот – уменьшилось, убыль составила 10,4 тыс. человек, или более 28%. Такое значительное уменьшение численности населения, как уже отмечалось, было связано со сложной политической ситуацией региона, которая дала большой размах миграционным процессам – в основном в сторону Персии и Турции из так называемых «мусульманских провинций». Не следует забывать также, что в течение первых 30 лет XIX в. территория Закавказья становилась ареной трех крупных войн между Россией, Персией и Турцией. Сравнивая прирост сельского и городского населения за 10 лет, можно увидеть, что сельское уменьшилось более чем в 1.5 раза, а городское (г. Шуши) почти не изменилось (уменьшилось всего на 360 чел.), и, что важно, доля армян-горожан повысилась почти на 13%, а мусульман – наоборот, понизилась. Здесь, как нам кажется, причина одна – из сельских местностей армяне переселились в город, поэтому доля их в сельских местах уменьшилась на 0.5%. По версии азербайджанских исследователей в 1828-1830 гг. из Персии было массовое переселение армян в Карабах, что якобы привело к коренным изменениям этнического состава, при том, что о числе лиц коренных армян можно судить по камеральному описанию 1823 г., но эти данные тоже игнорируются. Вот что пишет Х. Д. Халилов: «При составлении реестра появилась шовинистическая и националистическая тенденция. Так,

¹ Обозрение..., ч. III, с. 308.

² Там же, с. 267; Тер-Гаспарян Р. О., указ. соч., с. 75-76; Исмаил-Заде Д. И., Население городов Закавказского края в XIX – начале XX в., М., 1991, с. 57-58.

³ Здесь и далее при анализе динамики и этнического состава населения нагорной части Карабаха мы вынуждены ограничиваться только данными общего характера. Известно, что важнейшую роль в динамике численности населения играют естественное и миграционное движения. В данной работе не отражены эти показатели, потому что указанные границы (НКАО), в рамках которых представлены наши подсчеты, установлены лишь в 1923 г., а подробные демографические показатели для этого региона (рождаемость, смертность и др.) появились только во второй половине в XIX в.

например, любая азербайджанская деревня, где были поселены армянские семьи, в реестре необоснованно причисляются к армянским деревням. Другим недостатком этого источника является следующее: ввиду того, что численность армянского населения, переселенного в Карабах до составления реестра, включена в реестр без оговорок, весьма трудно определить численность армянского населения до присоединения Карабаха к России»¹. Подобных курьезов и неточностей в этом коротком сообщении очень много.

С 30-х по 70-е годы XIX столетия каких-либо серьезных подсчетов населения не проводилось. Известны лишь отдельные приблизительные оценки администрации того или иного региона, которые относятся к середине XIX в. Взяв за основу эти данные, получаем следующую картину: в исследуемой нами части Карабахской провинции проживало около 43.5 тыс. человек², из них более 83% составляли армяне, 16.7% – татары. Население г. Шуши достигло 12.7 тыс. человек, число армян и татар почти уравнилось. Известно, что в г. Шуши в середине XIX в. было 500 ремесленников. Сельское население составило около 30.7 тыс. человек, подавляющее большинство которых были армяне (97.3%).

Любопытно, что в середине XIX в. на всей территории Карабахской провинции проживало около 113 тыс. человек, из них армяне составляли лишь 34%, а татары, вернее, мусульманское население – 65.9%, остальную часть населения составляли русские. Население провинции за 20 лет увеличилось в 2 раза, при этом численность армян – всего в 1.6 раза, мусульман – в 2 раза, и это при том, что естественный прирост армянского населения имел более высокие показатели, чем мусульманского (на этом мы подробнее остановимся ниже).

Причина этого явления, по нашему мнению, заключается в том, что, с одной стороны, имело место переселение армянского населения из равнинных мест в горные, а с другой стороны – в регион после Крымской войны стали проникать небольшие потоки переселенцев: в основном курды и тюркоязычные этнические группы.

Но вернемся к изучаемой нами территории Карабаха и рассмотрим ее этническую картину за первую половину XIX века. Население края возросло незначительно, большую роль в этом сыграла неустойчивая политическая ситуация, приведшая к возрастанию передвижения населения. Хотя число армянского населения возросло, но их доля в процентном отношении снизилась с 85% до 83%, тогда как среди тюркоязычных этнических групп подобная доля возросла с 14% до 16.7%.

Доля армянского сельского населения осталась почти без изменения (убыло 0.2%), а среди тюркоязычных групп увеличилась на 0.2%. В городе Шуши армянское население в середине XIX в. составило половину населения, увеличившись за 50 лет более чем в 2 раза.

После 50-х годов XIX в. как в России, так и в Закавказье в целом, наметилась стабилизация политической ситуации, что, в свою очередь, привело к постепенному увеличению населения.

¹ Халилов Х. Д., Из этнической истории Карабаха, <http://karabakh-dok.azerall.info/ru/azerpeople/ap003.htm>, 4.10.2006 г.

² КК на 1852 г., Тифлис, 1851, с. 430-433; КК на 1856 г., Тифлис, 1855, с. 358-359, 376-441.

Хотя до начала 70-х годов и не проводилось полноценных переписей населения, тем не менее, были проведены изменения в административно-территориальной структуре Закавказья. В 1873 г. Елисаветпольская губерния была разделена на 8 уездов: Елисаветпольский, Казахский, Нухинский, Арешский, Джеванширский, Шушинский, Зангезурский и Джебраильский¹. Территория прежней Карабахской провинции была разделена на четыре уезда – Джеванширский, Шушинский, Зангезурский, Джебраильский, и исследуемая же территория стала охватывать отдельные части этих уездов. По данным учета населения 1875 г. (Списки населенных мест Кавказского края) в горной части Карабаха проживало 93.1 тыс. человек,² из них армян было 78.8 тыс. чел., или 84.7% всего населения, тюркоязычные этнические группы (в источниках второй половины XIX в. они упоминаются и как «адербейджанские татары») составляли 14 тыс. человек, или 15%, остальные 0.3% составляли русские (около 250 чел.). Примерно за 20 лет сельское население возросло более чем в два раза (68.5 тыс.чел.), численность армян также увеличилась в два раза (65.4 тыс.чел.), однако среди тюркоязычных этнических групп этот показатель оказался выше – сельское население у них возросло в 3.5 раза. В г. Шуши проживало всего 24.5 тыс. человек, из них 55% составляли армяне, 44% – «адербейджанские татары», остальные – русские. Число армян возросло более чем в 2 раза, мусульман – лишь в 1.6 раза. Такой сравнительно бурный прирост населения всего края был связан с социально-экономическими сдвигами в политике царского правительства, что было обусловлено проведением аграрной реформы в государстве в целом и в регионе – в частности. В конце 60-х и в начале 70-х годов XIX столетия в результате этой реформы в крае вновь стали оживляться миграционные процессы. Обманутое аграрной политикой сельское население оставляло свое хозяйство и переселялось в города в поисках работы. В Закавказье такими городами стали Тифлис, Шемахи, Баку, Ереван, Шуши и Нухи. Многочисленные переселенцы-армяне из сельских местностей, особенно ремесленники, а также разнорабочие, обосновывались в городах. Приведенные выше показатели – подтверждение этому; большой процент армян в г. Шуши и высокие показатели среди тюркоязычных этнических групп в сельских местностях. Сельчане-армяне, переселяясь, обосновывались не только в закавказских, но и в среднеазиатских и северокавказских городах. Число отходников из Карабаха (в основном мужчин) в середине семидесятых годов XIX в. достигло 16-17 тыс. человек³.

В 1873-1875 гг. на территории бывшей Карабахской провинции в трех уездах в целом проживало 195,8 тыс. человек.⁴ При сравнении этих данных с итогами середины XIX в. выясняется, что прирост за 20 лет составил 82.8 тыс.человек, т.е. в среднем 4.2 тыс. человек за год. Этнический состав населения выглядел следующим образом: армяне составляли 38.8% всего населения (75.9 тыс. чел.), «адербейджанские татары» – 59.4% (116.3 тыс. чел.), курды – 1.4% (2.7 тыс. чел.), русские – 0.4% (0.7 тыс. чел.).

¹ КК на 1878 г., Тифлис, 1877, с. 327; Шахатуниан А., указ. соч., с. 93.

² Сборник сведений о Кавказе (далее – ССК), т. VII, Тифлис, 1880, с. XXII-XXV.

³ Оганесян О. А., Установление Советской власти в Нагорном Карабахе, Ереван, 1971, с. 13 (на арм. яз.).

⁴ ССК, т. VII, 1880, с. XXII-XXV.

Анализ показателей свидетельствует, что число жителей в исследуемой части Карабаха, занимавшей менее шестой части территории бывшей провинции, тем не менее, составляло около половины всего населения.

В 1886 г. в Закавказском крае был проведен учет населения, известный как «Посемейные списки». Они были сравнительно более подробными, чем «Списки населенных мест 1873 г.», несмотря на то, что здесь тоже отсутствовало четкое различие данных о жителях мусульманского вероисповедания, что и понятно, так как процесс ассимиляции и консолидации среди тюркоязычных этнических групп проходил не особенно заметно и в принципе продолжался до середины XX столетия.

«Посемейные списки» 1886 г. для нагорной части Карабаха отражали следующую картину: население в целом – 116,8 тыс. человек¹, из них 84,8% (99,1 тыс.) составляли армяне, 14,9% – татары (17,4 тыс.), русских – не более 0,3% (около 300 человек).

Сельское население составляло более 77% всего населения, или 90 тыс. чел., из них армян было 83,9 тыс. чел., или 93,2%, татар – 5,8 тыс., или 6,5%, русских – 276 чел., или 0,3% всего сельского населения.

Число жителей г. Шуши достигло 26,8 тыс. чел., здесь в основном жили армяне и татары, временно проживающие не учитывались. Армяне составляли 56,6% населения г. Шуши, или более 15,1 тыс., а татары – 43,3%, или 11,5 тыс. человек.

Для сравнения сопоставим данные по трем уездам в целом: общая численность населения составила 228,1 тыс. человек, из них армян – 44,2% (100,8 тыс. чел.), татар – 52,5% (119,8 тыс. чел.), курдов – около 3% (6,9 тыс. чел.), русских было всего 512 человек. На этой территории сельское население составляло 88,2% всего населения, а единственным городом оставался Шуши.

Через 11 лет после проведения «Посемейных списков» царским правительством в 1897 г. была организована Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Подготовкой к этой труднейшей работе занимался Центральный статистический комитет России с участием выдающихся ученых того времени.

Перепись была не только первой как таковая, но и результаты ее были сравнительно точными, полными и достоверными.

Для исследуемой территории мы выделили из общих данных следующие показатели: в 1897 г. в горной части Карабаха проживало всего 128,6 тыс. чел.², из них 82,7%, или 106,4 тыс. чел. составляли армяне, 15,9%, или 20,4 тыс. чел. – татары, кроме того, здесь проживало 1,5 тыс. русских и 300 чел. из других народностей.

Сельское население края преобладало – 79,8% всего населения. В г. Шуши проживало всего 25,8 тыс. человек, армяне составляли 55,8% всего населения города, остальные были татары, русские и около 300 чел. – представители разных

¹ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 года (далее – ССНЗКИПС). – Елисаветпольская губерния, Тифлис, 1893, с. 438-463, 510-527.

² Исторический архив России, ф. 1290, оп. 11, д. 636, 638, 645. – Елисаветпольская губерния.

народностей и этнических групп. Преобладающее население края по вероисповеданию составляли христиане – 84% всего населения, остальные – мусульмане: 16%, в сельских местностях эти показатели соответственно были: христиане – 90.6%, мусульмане – 9.4%.

Для территории бывшей провинции имеем следующие данные: общая численность населения достигла 303.7 тыс. чел., преобладало тюркоязычное население (татары) – 174.8 тыс. чел., или 57.5% всего населения, армяне же составляли 40.7% (123.6 тыс. чел.) всего населения. Из остальных этнических групп отметим русских – 1% (3 тыс. чел.) и курдов – 0.3%¹. На этой территории более 91% всего населения проживало в сельской местности.

Как было указано выше, после аграрной реформы 1870 года до конца XIX века в Закавказье, в том числе в нагорной части Карабаха, было проведено три сравнительно подробных учета населения (1873, 1886, 1897 гг.). Анализ этнодемографической характеристики последнего тридцатилетия XIX столетия показывает, что сложная этнополитическая ситуация и связанное с нею социально-экономическое положение влияло на темпы роста населения, а также расселение этнических групп края. Чтобы не быть голословным, приведем некоторые данные, характеризующие общий прирост населения Карабаха в указанный период. Сравнивая показатели 1875 и 1886 годов, получаем следующую картину: общий прирост населения Карабаха за 11 лет составил 23718 человек, т.е. 2155 чел. в среднем за год. Для армян эти показатели таковы: общий прирост составил 20228 чел., или за год – 1838 чел., для татар – соответственно 3430 и 311 человек.

Сравнивая данные 1886 и 1897 гг., имеем следующую картину: общий прирост за 11 лет составил 11781 чел. (в среднем 1071 чел. за год). По г. Шуши прирост имел отрицательное значение (- 925 чел.), т. е. в 1886 г. население города составляло 26.8 тыс. человек, а в 1897 г. – 25.8 тыс. человек. Такая убыль населения г. Шуши, по нашему мнению, связана не только с интенсивным перемещением населения, и тем обстоятельством, что в «Посемейных списках» 1886 г. отражено и постоянное, и временно проживающее население. Кроме того, данные учета 1886 г. неполны и приблизительны, а в Первой всеобщей переписи населения России показано лишь наличное население. За этот период армяне имели прирост примерно 7256 человек, что за год в среднем составляло 659 человек, а для татар этот показатель был равен 2973 человек (270 чел. за год). Сравнение показателей 1875 и 1897 годов дает следующие данные: во-первых, прирост общего числа населения составил более чем 35.4 тыс.чел., т.е. население возросло в 1.4 раза. Армянское и тюркоязычное население за этот период имели почти одинаковое приращение (в 1.3 и 1.4 раза). Хотя в абсолютных оценках число армян и татар увеличилось, но если в процентном отношении в удельном весе армян намечилось уменьшение, то у татар – наоборот, увеличение. Так, если в 1875 г. армяне составляли 84.7% всего населения, то этот же показатель в 1897 г. снизился до 82.7%, а у татар повысился – с 15% до 15.9%.

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897, Елисаветпольская губерния, СПб., 1904, с. 60-63.

Как уже было сказано, послереформенный период для населения Закавказского края в силу неустойчивой политической ситуации характеризуется высоким показателем миграции населения, но при этом господствующим в приросте населения было естественное движение: так, с 1892 по 1900 гг. в трех уездах Елисаветпольской губернии (т.е. бывшей Карабахской провинции) естественный прирост населения в основном имел положительный показатель. Естественно, что за этот период ежегодный прирост населения колебался, что подтверждают источники того времени¹. Так, если в 1892 г. естественный прирост населения составлял +237 человек (из трех уездов лишь Джебраильский имел отрицательный показатель – 184 чел.), то через 8 лет, в 1900 г., прибыль населения составляла уже 2485 человек, хотя в 1892 г. было зарегистрировано +2546 человек. Очень низкая прибыль населения в 1892 г. объясняется высоким показателем детской смертности, особенно в равнинных местностях, что связано с распространением инфекционных болезней. Известно, что в большей мере пострадало мусульманское население, основная часть которого проживала на равнинах, а остальная часть вела кочевой образ жизни.

За этот период (1870-1900 гг.) естественный прирост населения края среди разных этнических групп был неодинаковым. В этом отношении выделялись армяне, характерными чертами которых в этнодемографическом аспекте были следующие: сравнительно высокие темпы роста, положительный показатель естественного движения, стабильность населения, традиции и т.п.

Интересные показатели, подтверждающие вышесказанное, выясняются при подсчете численного состава семей обитателей исследуемой территории. Если в армянской семье в среднем насчитывается 7-8 чел., то у тюркоязычных этнических групп – 4.5-5, у курдов – 4.5-6 человек. В среднем около 4-5 человек приходится на одну семью у остальных этнических групп². Высокие темпы роста всего населения, в частности у армян, наметились за первые одиннадцать лет послереформенного периода (1875-1886 гг.), когда прирост армян за год составил 1838, татар – 311 человек. При нормальных условиях жизни и стабильной политической обстановке приращение должно было сохраняться в указанном темпе, и число армян в 1897 г. оценивалось бы в 119.3 тыс. человек, а не 106.3 тыс. Для тюркоязычных народов имеем следующую картину: по оценке должно было быть 20.8 тыс., но в 1897 г. фактически было 20.4 тыс. человек. Данные свидетельствуют о том, что татарское население края, имея сравнительно низкие показатели естественного прироста, тем не менее, увеличилось больше (в 1.2 раза), чем армянское, которое при интенсивном приращении не достигло своего нормального роста. Такие противоречивые показатели говорят о том, что механический прирост среди татар очевиден, а у армян сальдо миграции имеет отрицательный показатель, т.е. количество эмигрантов превышает иммигрантов³.

Динамика плотности населения горной части Карабаха выясняется следующими данными: в 1875 г. на одном кв. километре проживало 21.1 чел., в 1886 г. – 26.5, а в 1897 г. – 29.2 человека. Тенденция повышения абсолютного числа на-

¹ Обзор Елисаветпольской губернии за 1892-1900 гг., Тифлис, 1893-1901 гг., Приложение 1-4.

² См.: ССНЗКИПС, 1886. – Елисаветпольская губерния, Тифлис, 1893, с. 438-463, 510-527.

³ Демографический энциклопедический словарь, М., 1985, с. 385.

селения на одной и той же территории приводит к повышению плотности населения. При рассмотрении состава населения по полу в качестве примера взяты данные по Шушинскому уезду¹: так, на 1000 мужчин в 1895 г. приходилось 812 женщин, при этом только в уезде (без города) это число составляло 836, а в городе – 773. Среди армян на 1000 мужчин приходилось 826 женщин, в уезде – 853, в городе – 769. Среди тюркоязычных этнических групп соответственно: в целом – 794 женщин, в уезде – 808, в городе – 786.

Сопоставление данных по численности населения бывшей территории Карабахской провинции и горной части Карабаха (в границах НКАО) показывает, что в 1875 г. почти половина населения этой сравнительно обширной территории проживала в исследуемом нами крае, по данным 1886 г. эта пропорция изменилась – в крае оказалось в 1.9 раза меньше людей, чем во всей бывшей провинции. По переписи же 1897 г. картина иная – в крае проживало менее половины населения (в 2.3 раза меньше). Это говорит о том, что население равнины увеличивается быстрыми темпами в связи с притоком новых пришельцев (отметим, что равнинная часть провинции была заселена слабо); в горной части такой высокий темп не намечался, что было связано с вынужденной эмиграцией населения (притеснения со стороны мусульман-кочевников, нехватка земель из-за повышения плотности населения и др.).

Начало XX столетия ознаменовалось переходом России на стадию империализма. В Закавказье значительное развитие получила промышленность, формировался рабочий класс, сельские жители оставляли свои земли и обосновывались в крупных городах, образовались новые города. Наряду с развитием промышленности, мелких предприятий и торговли, наметилось оживление сельского хозяйства и строительство автомобильных и железных дорог, после чего тесные экономические связи с Россией стали реальными и интенсивными. Значительно активизировалось национально-освободительное движение².

Вышеприведенные факты и интенсивность малоземелья стали причиной переселенческих потоков населения, закавказские города принимали многочисленных эмигрантов, особенно из сельских местностей.

С начала XX в. до 1917 г. политическая ситуация во всей стране и, в частности, в Закавказье, постепенно стала усложняться. Опасаясь новых волнений рабочих и крестьян, царская администрация увеличила число полицейских, установила строгий режим учета населения, особенно на периферии империи. Такие учеты проводились и на территории Закавказья. Почти каждый год местная администрация собирала данные о числе жителей в том или ином уезде или участке, а результаты этих учетов издавались в Кавказском календаре. Хотя приведенные в этих книгах показатели на этот период, по-видимому, завышены (ср. данные статистических комитетов и полицейских участков на один и тот же год), в результате они дают общее представление о динамике численности населения.

Несмотря на трудные времена, до начала Первой мировой войны, т.е. до 1914 г., прирост населения Карабаха имел положительный показатель: в 1906 г.

¹ Лалаян Е., Сочинения, т. 2, Ереван, 1988, с. 50 (на арм. яз.).

² История армянского народа, т. 6, Ереван, 1981, с. 299-303, 444 (на арм. яз.).

население в целом прибавилось на 919 человек¹. Такой низкий показатель (в 1900 г. прибыль составляла 2489 чел.) в основном был обусловлен кровавыми событиями 1905-1906 гг., когда татарское население близлежащих уездов, воспользовавшись сложной политической ситуацией, напало на армянскую часть г. Шуши, учинив здесь погромы, унесшие сотни человеческих жизней².

Через два года, в 1908 г., прибыль составила 2630 чел., и хотя на следующий год опять имело место сравнительное понижение, прибыль составила 1916 чел., но уже в 1911 г. она достигла 2743 человек.

В начале 1914 г. на исследуемой территории Карабаха насчитывалось 167.1 тыс. человек, из этого числа армяне составляли 80.9% всего населения, или 135.2 тыс. чел., тюркоязычное население – 17.9%, или 29.8 тыс. чел., русские – 1.2%, или 1.9 тыс. чел., а также 120 человек разных этнических групп (грузины, поляки, немцы, евреи и др.).

Сельское население по этническому составу распределялось таким образом: всего 125 тыс. человек, из них армяне – 113.2 тыс. чел. (90.6%), татары – 11 тыс. чел. (8.8%), русские – 747 чел. (0.6%) прочее население – 46 человек³.

Городское население представлено в г. Шуши, где проживало 42.1 тыс. человек, этнический состав города выглядел следующим образом: армяне – 22 тыс. чел., или 52.3% всего населения города, татары – 18.8 тыс. чел., или 44.8%, русские – 1.1 тыс. чел., или 2.8%, прочие – 74 человека. Сельское население края составляло 74.8%, городское – 25.2%. Плотность населения края на одном кв. километре составляла 37.9 человек. Вышеприведенные данные о населении горной части Карабаха были взяты из Кавказского календаря (из общего списка населения Кавказа были выбраны те селения, которые входили в пределы границ НКАО), где, как уже было сказано, абсолютные цифры в некоторой степени завышены. Что же касается этнической картины, то, по нашему мнению, относительное число армян явно занижено, так как учеты Календаря, преследуя лишь административные цели, проводились на низком профессиональном уровне, в частности, они не учитывали подвижность кочевого и полукочевого населения, что приводило к повышению относительного числа татарского населения.

Сопоставление данных 1897 и 1914 гг. выявляет следующую картину: население Карабаха в целом увеличилось почти в 1.3 раза, или на 38525 чел. (28.3%), что в среднем за год составляло 2266 человек. Если за этот период сельское население увеличилось только в 1.2 раза, то городское – в 1.6 раза. О причинах такой неравномерности мы уже говорили.

Анализируя эти же данные по армянам, обнаруживаем, что их число в целом увеличилось более чем в 1.2 раза, на столько же увеличилось и сельское армянское население, а городское – в 1.5 раза. Численность тюркоязычного населения выросла соответственно в 1.4 раза, 1.7 и 1.1 раза. Русское население – в 1.2, 3.0 и 1.5 раза, как видно, за счет сельского русского населения в три раза увеличилось число русских-горожан. В первые десятилетия XX века в политической жизни

¹ Обзор Елисаветпольской губернии за 1906, 1908, 1909, 1911 гг., Тифлис, 1909, 1911, 1912, Приложение 1-4.

² См. А-До, Армяно-турецкие столкновения на Кавказе (1905-1906 гг.), Ереван, 1907 (на арм. яз.).

³ КК на 1915 г., Тифлис, 1914, Отдел статистики, с. 81-214 и подсчеты автора.

Российской империи обозначились признаки революционного подъема. Его волна захлестнула окраины России. В Закавказских городах началось забастовочное движение. Этот подъем был прерван Первой мировой войной, которая унесла множество жертв; большие потери понес и армянский народ¹.

Летом 1914 г. началась Первая мировая война. Для защиты Закавказья от турецких захватчиков был создан Кавказский фронт – от Черного моря до озера Урмия. Военные действия на этом фронте начались в октябре 1914 г. План турецкого правительства и его союзников на Кавказе не осуществился, но на территории Турции в 1915-1916 годах произошли ужасные события. Находившиеся под османским владычеством армяне и другие национальности стремились избавиться от жестокого турецкого ига. Чтобы предотвратить подобные попытки и навсегда покончить с Армянским вопросом, младотурки решили воспользоваться вспыхнувшей мировой войной и осуществить свою чудовищную программу – программу геноцида армян².

В годы Первой мировой войны, главным образом в конце 1914 г. и летом 1915 г., многим западным армянам удалось с помощью русских войск перебраться на Кавказ и тем самым избежать резни. В течение 1914-1916 гг. на Кавказ переселилось около 350 тыс. человек, которые обосновались главным образом в Восточной Армении, Грузии и на Северном Кавказе³.

После образования национальных республик в Закавказье «на протяжении 1918-1920 гг. население Нагорного Карабаха неоднократно отражало попытки мусаватистских банд и турецких войск захватить край. Население Карабаха выражало свою твердую волю войти в состав родины-Армении. В 1918-1920 гг. Нагорный Карабах управлялся Армянским национальным советом, который организовал и возглавил борьбу против захватнической политики мусаватистского Азербайджана. 22 июля 1918 г. в Шуши был созван первый съезд армян Нагорного Карабаха, который провозгласил Нагорный Карабах независимой административно-политической единицей, избрал Национальный совет и Народное правительство губернии»⁴.

В такой сложной политической обстановке армянское население Карабаха неоднократно поднимало вопрос о присоединении края к Армении.

Несмотря на сопротивление местных жителей, нашествие мусаватистов и турецких регулярных войск сопровождалось погромами и поджогами, в результате были разрушены многочисленные населенные пункты Карабаха. В 1918-1920 гг. в наибольшей степени пострадало армянское население Шушинского уезда и особенно г. Шуши, около 20% населения которого стали жертвой насилия.

Весной 1920 г. в Азербайджане была установлена Советская власть. Однако правительство не отказалось от намерений своих предшественников и потребо-

¹ История армянского народа, Ереван, 1980, с. 255-256 (на арм. яз.); **Марутян А. Т., Саркисян Г. Г., Харатян З. В.**, К этнокультурной характеристике Арцаха // «Вестник общественных наук» (далее – «ВОН») НАН РА, № 6, 1989, с. 6-7.

² Там же, с. 264.

³ Там же, с. 268.

⁴ **Барсегов Ю. Г.**, Право на самоопределение – основа демократического решения межнациональных проблем. К проблеме Нагорного Карабаха, Ереван, 1989, с. 6.

вало присоединить Нагорный Карабах, Нахичеванский край и Зангезур к Азербайджану. Вопрос о дальнейшей судьбе этих регионов освещен достаточно подробно¹. Нам остается констатировать тот факт, что и Нагорный Карабах, и Нахичеван стали жертвой махинаций со стороны азербайджанских властей и Москвы при прямом вмешательстве турецких властей.

После долгих политических игр 4-5 июля 1921 г. для решения вопроса о Нагорном Карабахе был созван пленум Кавказского бюро ЦК РК(б), который первоначально решил оставить Нагорный Карабах в составе Армянской ССР, а затем после повторного протеста и угроз Н. Нариманова, при активном участии наркомнаца И. Сталина, принял решение о включении Нагорного Карабаха в Азербайджанскую ССР с предоставлением ему областной автономии. Вслед за этим размежевание между Армянской и Азербайджанской ССР было проведено таким образом, чтобы Нагорный Карабах не имел общей границы с Армянской ССР, между ними был образован пятикилометровый кордон.

Естественно, армянское население Арцаха не мирилось с таким положением и требовало воссоединения с родиной-Арменией, что каждый раз служило причиной обострения положения в регионе. Наконец, в июле 1923 г. была образована Нагорно-Карабахская автономная область в составе Азербайджанской ССР. Кстати, через год, 9 февраля 1924 г., таким же образом была образована Нахичеванская АССР – в составе Азербайджана.

Нагорный Карабах в новых административных границах, без Северного Арцаха – Шаумяновского района, был разделен на четыре района – Джрабердский (ныне Мардакертский р-н), Хаченский (Аскеранский и Шушинский р-ны), Варандинский (Мартунинский р-н) и Дизакский (Гадрутский р-н).

Известно, что во время Первой мировой войны в Закавказье, кроме локальных специальных учетов населения, никаких переписей не проводилось. Спустя некоторое время, в 1921-1923 годах, в Закавказских республиках была проведена сельскохозяйственная перепись населения. В Азербайджанской ССР, в том числе и в автономных образованиях, та же перепись была проведена в 1921 г.

По этой переписи в Нагорном Карабахе (без г. Шуши) проживало 129,2 тыс. человек², по районам они распределялись таким образом: в Джраберде – 31,3 тыс. чел., в Хачене – 37,6 тыс., в Варанде – 30,4 тыс., в Дизаке – 29,9 тыс. человек. Если к этим показателям прибавить численность населения г. Шуши в 9,2 тыс. чел., то получим общее число жителей Нагорного Карабаха – 138,4 тыс. человек³.

О достоверности данных сельскохозяйственной переписи 1921 г. Г. Кочарян пишет: «Появление настоящих Итогов по Нагорному Карабаху было вызвано тем, что в Итогах АзЦСУ по Нагорному Карабаху были допущены значительные ошибки, без исправления которых пользование данными АзЦСУ не представляется возможным. АзЦСУ включило, с одной стороны, в состав Нагорного Ка-

¹ См.: Нагорный Карабах. Историческая справка, Ереван, 1988; Барсегов Ю. Г., указ. соч.; Глазами независимых наблюдателей: Нагорный Карабах и вокруг него... Сборник материалов, Ереван, 1990; Правда о Нагорном Карабахе. Материалы и документы, Ереван, 1989.

² Кочарян Г. А., Нагорный Карабах, Баку, 1925, с. 54-55.

³ Количество общего числа жителей и сельского населения НКАО в источниках неодинаково, часто фигурирует цифра 126,4 тыс. чел. сельских жителей.

рабаха целый ряд селений и сельских обществ, которые относились к другим уездам Азербайджана, с другой стороны – исключило ряд селений из состава Нагорного Карабаха»¹. По данным автора, в состав НКАО не были включены 15 селений разных районов, но зато были включены 19 селений близлежащих районов Азербайджанской ССР. Кроме того, были трудности и во время самого учета населения (от рук разбойников погибли двое руководителей переписи), в связи с этим ряд селений не был переписан счетчиками, имелись также временно пустующие селения и т.п. Особенно трудным оказалось разделение населения по этническому признаку, потому что «сельскохозяйственная перепись 1921 года не совсем точно определяла национальный состав населения. Все жители переписываемого селения учитывались как армяне или как тюрки в зависимости от того, какой элемент преобладал в селении. Между тем в Нагорном Карабахе имеются селения смешанного типа с тюркским и армянским населением (с. Туг, Ханкенды, Ванк и др.)»².

Этнический состав и размещение населения Нагорного Карабаха в 1921 г. имели следующую картину: сельское население составляло 66.8 тыс. мужчин и 62.4 тыс. женщин, всего 129.2 тыс. жителей, из них армян было 122.4 тыс. чел., или 94.7% всего сельского населения, тюркоязычное население – 6.5 тыс. чел., или 5.0%, греки, русские, курды – около 0.3%³.

Численность населения г. Шуши резко сократилась после кровавых событий 1918-1920 годов, когда в результате нашествия мусаватистских банд, при поддержке турецких войск, армянский квартал города был сровнен с землей, и число жителей, составлявшее в 1914 г. более чем 42 тыс. человек, всего через 7 лет уменьшилось более чем в 5 раз. После этой трагедии число армян в г. Шуши уменьшилось в 75 раз! В городе осталось всего 9223 жителя, из которых армяне составляли только 3.2% всего населения (290 чел.), тюркоязычное население – 96.4% (8893 чел.), малочисленные группы – 0.4% (40 чел.)⁴.

Таким образом, в 1921 г. в нагорной части Карабаха проживало 138.4 тыс. чел., из них армяне составляли 122.7 тыс., или 88.6% всего населения края, тюркоязычное население⁵ – 15.4 тыс., или 11.2%, остальные группы – 307 чел., или 0.2%. По этой переписи половозрастная структура наличного населения края имела следующую картину: лица до 15 лет составляют более 44% всего населения, 16-59 лет – более 46%, 60 лет и старше – около 9%. В этом числе мужчин до 15 лет – около 47%, 16-59 лет – более 45%, 60 лет и старше – около 8%, женщин до 15 лет – 42%, 16-54 лет – более 46%, а 55 лет и старше – около 12%. Приведенные данные показывают, что удельный вес мужчин и женщин репродуктивного возраста (15-49 лет) имеет высокие оценки, которые определяют значительный прирост естественного движения населения.

¹ Кочарян Г. А., указ. соч., с. 52-53.

² Там же, с. 46.

³ Карапетян М. М., Этническая структура населения Нагорного Карабаха в 1921 г., Ереван, 1991, с. 10.

⁴ Закавказье. Статистико-экономический сборник, Тифлис, 1925, с. 152-153.

⁵ В 1918 г. территории бывшей Бакинской и Елисаветпольской губерний были искусственно переименованы в Азербайджан, что автоматически сделало их обитателей азербайджанцами, хотя для них долгое время такое название оставалось чуждым.

После сельскохозяйственной переписи 1921 г. отдельные ведомства в своих целях проводили учет населения. Заслуживают внимания учеты населения 1923 г., по которым в новообразованной Нагорно-Карабахской автономной области (НКАО) проживало около 158 тыс. человек¹, из них более 94% составляли армяне. После события 1918-1920 гг. население г. Шуши продолжает уменьшаться, и в 1923 г. оно составило 6.9 тыс. человек, среди которых преобладало неармянское население. Уменьшение числа жителей (в основном армян) обусловлено переселением населения в новообразованный центр Нагорного Карабаха – Степанакерт, значение которого с каждым годом возрастает, а г. Шуши – наоборот, падает. Для большей наглядности приводим таблицу.

Таблица 1.

**Динамика численности и этнического состава населения
Нагорного Карабаха в 1823-1923 гг.**

Этнический состав	1823	%	1897	%	1914	%	1921	%	1923	%
Армяне	30.8	84.6	106.4	82.7	135.2	80.9	122.7	88.6	149.0	94.4
Тюркоязычное насел.	5.4	14.7	20.4	15.9	29.9	17.9	15.4	11.2	7.2	4.6
Русские	-	-	1.5	1.2	1.9	1.2	-	-	0.2	0.1
Другое население	0.3	0.7	0.3	0.2	0.1	-	0.3	0.2	1.4	0.9
Всего	36.5	100	128.6	100	167.1	100	138.4	100	157.8	100

Таблица составлена по следующим источникам: НАА, Ф. 93, оп.1, д.163; Там же, д. 50-51; Исторический архив России, ф. 1290, оп. 11, д. 636, 638, 645; КК на 1915 г., Тифлис, 1914, Отдел статистики, с. 81-214; Г. А. Кочарян, Нагорный Карабах, Баку, 1925, с. 54-55; Закавказье. Статистико-экономический сборник, Тифлис, 1925, с. 151; г. Сейран, Экономическая жизнь Карабаха и его перспективы, Тифлис, 1928, с. 7-9 (на арм. яз.); Б. С. Мирзоян, Нагорный Карабах (Размышления над статистикой) // «ВОН», 1988, № 7, с. 43; Р. А. Тер-Гаспарян, Город Шуши, Ереван, 1993, с. 70-84 (на арм. яз.).

Анализ таблицы показывает, что с 1823 по 1897 гг., за 74 года, население Нагорного Карабаха увеличилось в 3.5 раза, или на 71.6%, а среднегодовой прирост составлял 1245 человек. За этот период этнический состав изменился таким образом: армянское население увеличилось в 3.4 раза, или на 71.0%, тюркоязычное – в 3.8 раза, или на 73.7%, а малочисленные этнические группы – в 6 раз.

Сравнивая данные 1897 и 1914 годов, получаем следующую картину: общий прирост населения составляет 38.5 тыс. чел., или 23% при среднегодовом приросте 1.3%. Число армян увеличилось в 1.3 раза, или на 21.3%, среднегодовой прирост – 1.2%. Для тюркоязычных групп соответственно 1.4 раза, или 31.6%, а среднегодовой прирост – 1.8%.

Иная картина предстает в период с 1914 по 1921 годы. За 7 лет население края в целом сократилось на 28.7 тыс. чел., или 17.1%, по этнической принад-

¹ Мирзоян Б. С., Нагорный Карабах (Размышления над статистикой) // «ВОН», 1988, № 7, с. 43.

лежности имеем: армяне – 12.5 тыс. чел., или 9.2%, тюркоязычное население – 14.4 тыс. чел., или 48.4%, малочисленные группы – 1.7 тыс. чел., или 82.8%. Причина такого уменьшения численности населения в целом и отдельных народов связана с интенсивным оттоком населения, так как анализ половозрастной структуры населения Нагорного Карабаха показывает, что данный период характеризуется сравнительно высокими темпами естественного движения.

Первая мировая война, которая унесла более 20 тыс. жизней, а затем гражданская война, сложная политическая обстановка в Закавказье и связанное с этим усиление миграционной подвижности привели к значительному изменению демографической ситуации Нагорного Карабаха.

Сопоставляя данные переписи 1921 г. и учетов 1923 г., получаем следующую картину: население в целом возросло на 12.2%, в том числе армяне – в 1.2 раза, или на 17.6%, число же тюркоязычных народов и остальных групп уменьшилось, первых – в 2.1, вторых – в 1.6 раза. Причина резкого колебания за короткий промежуток времени, по нашему мнению, связана со сложной политической обстановкой в регионе, где в процессе решения находился вопрос о статусе Нагорного Карабаха. Заметная убыль среди тюркоязычных групп обусловлена переселением их в восточные равнинные районы (Мильская и Муганская степи) с целью освоения новых земель.

Таким образом, как видно из вышеизложенного, за весь исследуемый период этнодемографическая картина в крае имела следующий вид: с 1823 по 1923 гг. население Нагорного Карабаха увеличилось на 121.3 тыс.чел., или в 4.3 раза. За этот период прирост армянского населения составил более 118 тыс. чел., или в 4.8 раза, а тюркоязычных народов – 1.8 тыс. чел., или в 1.3 раза. Отметим, что их численность до 1914 г. увеличилась в 5.6 раза и во столько же уменьшилась с 1914 по 1923 гг.

Сельское население за этот период увеличилось в 5.3 раза, прирост армян составил 118.1 тыс. чел., или 79.3%, а тюркоязычных народов – 1.8 тыс. чел., или 25.8%. В этническую картину всего региона свои коррективы внес г. Шуши, так как тюркоязычное население города почти всегда в два раза превышало число сельских жителей, в итоге их удельный вес поднимался в среднем в 4 раза, что в какой-то степени снизило процентный показатель армянского населения.

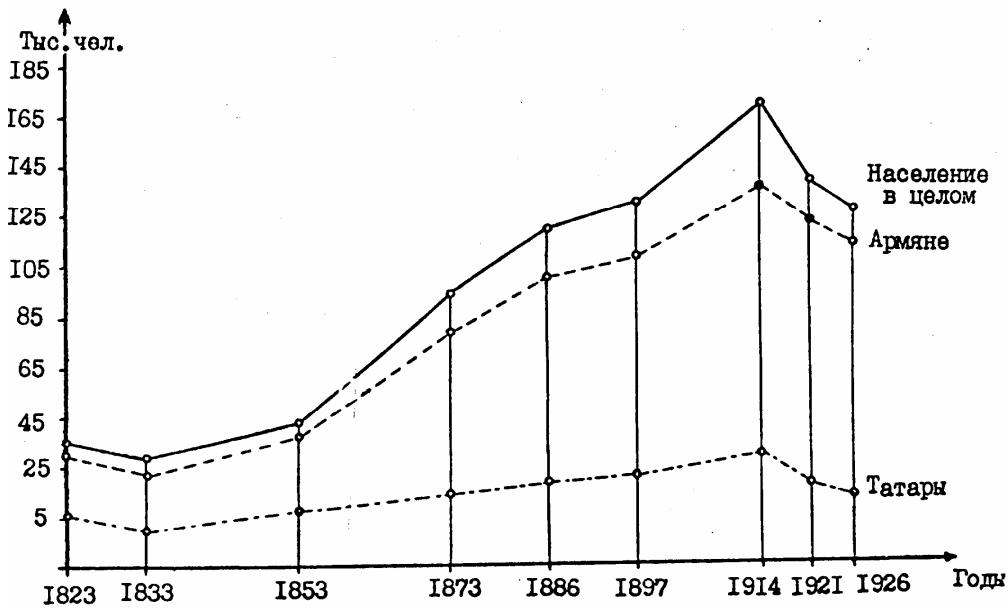
Если городское население до Первой мировой войны увеличилось в 5 раз, то после ее окончания и до 1923 г. уменьшилось в 5.8 раза. Доля городского армянского населения в 1823 г. составила более 40%, в 1914 г. – 52.3%, но в 1923 г. была незначительна. Соотношение сельского и городского населения за вышеуказанные годы соответственно составило: 77.3 и 22.7%, 74.8 и 25.2%, 95.4 и 4.6%. Плотность населения Нагорного Карабаха в 1823 г. была 8.3 чел. на кв. км, в 1914 г. – 38, а в 1923 г. – 35.8 чел. на кв. км.

Для того чтобы обобщить итоги за 100 лет и проследить дальнейший процесс динамики населения края, в качестве более или менее достоверных данных использованы итоги Всесоюзной переписи населения 1926 г. По этой переписи в Нагорном Карабахе проживало 125.3 тыс. человек¹. Из них армяне

¹ Население Закавказья, Тифлис, 1928, Таблицы, с. 3-7, 12; Сейран Г., Экономическая жизнь Карабаха и его перспективы, Тифлис, 1928, с. 7-10 (на арм. яз.).

составляли подавляющее большинство – 111.7 тыс. чел., или 89.1% всего населения области, азербайджанцы (в источнике – «тюрки») – 12.6 тыс. чел., или 10%, остальные этнические группы – 1 тыс. чел., или 0.9%.

Ниже приводимая диаграмма показывает численность и этнический состав населения Нагорного Карабаха в 1823-1926 гг.

Отметим, что в своей книге В. Ходжабекян указывает, что данные переписи 1926 г. по Нагорному Карабаху были фальсифицированы, так как по архивным документам края в НКАО проживало 140.1 тыс. человек, из них армяне – 125.5 тыс. чел., или 89.6% всего населения, мусульмане – 14 тыс. чел., или 10%, русские – 500 чел., или 0.4%, греки – 100 чел., или 0.1%.¹ Вышесказанное говорит о том, что после образования НКАО в составе Азербайджанской ССР численность в целом уменьшилась более чем на 20%. Политика вытеснения армян привела к тому, что если количество азербайджанцев за три года увеличилось в 1.7 раза, или на 42.5%, то армянское население уменьшилось более чем в 1.3 раза, или на 25%. И в дальнейшем, в течение всего советского периода, продолжалась политика вытеснения армян и процесс азербайджанизации края.

¹ Ходжабекян В. Е., Арцах в час испытания, Ереван, 1991, с. 66 (на арм. яз.).

**Համլետ Սարգսյան – Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությունը
100 տարվա ընթացքում (1823-1923 թթ.)**

Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության էթնիկ կազմի շարժընթացը ներկայացվել է 100-ամյա ժամանակահատվածում: Քանի որ Ղարաբաղի տարածքը բազմիցս ենթարկվել է վարչական փոփոխությունների, ուստի նպատակահարմար է ժողովրդագրական զարգացումները դիտարկել Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի սահմաններում:

1823 թ. ԼՂԻՄ-ի սահմաններում ապրում էր շուրջ 36,5 հազ. մարդ, որից հայ՝ 30,8 հազ. կամ 84,6%, թաթար (թյուրքալեզու էթնիկ խմբեր)՝ 5,4 հազ. կամ 14,7%, քրդեր՝ 0,7%: Հայերը կազմել են գյուղական բնակչության 97,5%-ը, իսկ քաղաքայինի (Շուշի)՝ 41%-ը: Տասը տարի անց (1832-1833 թթ.) հաշվառումները ցույց տվեցին, որ չնայած բնակչությունը նվազել էր 1,4 անգամ, սակայն էթնիկ կազմի հարաբերական ցուցանիշները գրեթե նույնն էին մնացել:

Ըստ 1886 թ. «Ընտանեկան ցուցակների»՝ Լեռնային Ղարաբաղում ապրում էր 116,8 հազ. մարդ, որից հայեր էին 84,8%-ը, թաթարներ՝ 14,9%-ը: 1823 թ. համեմատությամբ բնակչությունն աճել է 3,2 անգամ կամ 68,7%-ով, ընդ որում՝ հայերը և թյուրքալեզու էթնիկ խմբերը հավասար աճ են ունեցել: Գյուղական բնակչության (77%) մեջ դարձյալ բարձր էր հայերի բաժինը՝ 93,2%: Շուշի քաղաքի բնակչության թիվն ավելացել էր 2,3 հազարով, քաղաքի բնակչության 56,6%-ը հայեր էին:

1897 թ. Համառուսաստանյան առաջին մարդահամարի արդյունքները ցույց տվեցին, որ խնդրո առարկա տարածքում ապրում էր 128,6 հազ. մարդ, որից հայ՝ 106,3 հազ., թաթար՝ 20,4 հազ., ռուս՝ 1,5 հազ. և այլ էթնիկ խմբեր՝ 300 մարդ: Գյուղաբնակ էր բնակչության 79,8%-ը, իսկ Շուշիում դարձյալ գերակշռող էին հայերը: 1897 թ. մարդահամարի և 1914 թ. հաշվառումների արդյունքների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ Ղարաբաղի բնակչությունն աճել էր 1,3 անգամ, գյուղականը՝ 1,2, իսկ քաղաքայինը՝ 1,6 անգամ: 1914 թ. Շուշին ուներ 42,1 հազ. բնակիչ, այն Հարավային Կովկասի խոշոր քաղաքներից էր:

1897-1923 թթ. տվյալների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ Ղարաբաղի բնակչության թիվն աճել էր 1,2 անգամ կամ 18,5%-ով, հայերի թիվն ավելացել էր 1,4 անգամ: Շուշի քաղաքի բնակչության թիվը նվազել էր 3,7 անգամ կամ 73,2%-ով:

Այսպիսով, Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության թվի և էթնիկ կազմի հարյուրամյա շարժընթացը ցույց է տալիս, որ ամբողջ բնակչությունն ավելացել էր 4,3, իսկ հայ բնակչությունը՝ 4,8 անգամ:

Hamlet Sargsyan – The Population of Nagorno-Karabakh in 100 years (1823-1923)
(Ethnodemographical Study)

Nagorno-Karabakh was a part of Artsakh province of historical Armenia, one of the cradles of the Armenian people.

36,5 thousand people lived in NKAD in 1823, 30.8 thousands of whom were Armenians (84.6%), 5.4 thousand were Tatars (or Turkic-speaking ethnic groups) (14.7%) and 0.7% were Kurds. The Armenians had constituted 97.5% of rural and 41% of the urban (town Shoushi) population.

The next registration of the population ten years later (1832-1833) revealed the decrease of the population about 1.4 times, in which the Armenians still constituted the majority: 84%. Among the town population, the weight of Armenians had reached the 54%.

The next record of the population in South Caucasus in 1886, known as "Family lists" is complete and more reliable than all former records. By its data the topic territory was settled by 116.8 thousand people, 84.8% of whom were Armenians, 14.9% were Tatars. The average growth of the populace was 20%. The rural population was 77%, in which the share of Armenians was 93.2%. In comparison with former record, the population of the town Shoushi had increased by 2.3 thousand people, 56.6% of whom were Armenians.

The first total Russian census in 1897, significant as a unique collection of reliable demographic data, is giving an opportunity to consider the population of not only the whole province but its particular highland areas. The results of the census revealed that the entire population inside the borders of the future NKAD at that time was 128.6 thousand, 106.3 thousand of whom were Armenians, 20.4 thousand were Tatars, 1.5 thousand were Russians and 300 people of other ethnic groups. The 79.8% of the population was rural, in Shoushi, the Armenians still had a small dominance.

The records of 1914 represented that in comparison with those of 1897 the population of Karabakh had grown up 1.3 times or by 38.5 thousand people, the rural population had increased by 1.2 and the urban population by 1.6 times. In 1914, the population of Shoushi was 42.1 thousand and it was one of the major cities in the South Caucasus.

The comparison of the data from 1897 to 1923 shows that the population of Karabakh had increased 1.2 times or by 18.5%, the number of Armenians had increased 1.4 times. The population of Shoushi had decreased 3.7 times or by 73.2%.

Thus, the number and ethnic composition of the whole population of Karabakh has increased 4.3 times and that of the Armenian population 4.8 times within 100 years.

ԱՂՎԱՆԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԻ ԳԱՎԱԶԱՆԱԳՐՔԻ ՎԻՄԱԳՐԱԳԻՏԱԿԱՆ
ԼՐԱՅՈՒՄՆԵՐ ՈՒ ՃՇԳՐՏՈՒՄՆԵՐ

Բանալի բառեր – Աղվանք, կաթողիկոս, գավազանագիրք, վիմագիր, ճշգրտում, աթոռանիստ, հակաթոռ

Աղվանից կաթողիկոսների գավազանագիրքը, ի տարբերություն Հայոց հայրապետների անվանացանկի, ունի բազմաթիվ թերություններ ու բացթողումներ¹: Դրանց մի մասը շտկվում ու լրացվում է ժամանակի անմիջական դրոշմը կրող վիմական սկզբնաղբյուրների շնորհիվ: Վերջին տարիներս Աղվանից կաթողիկոսների գավազանագրքում հիմնականում հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների և այլ աղբյուրների հիմամբ որոշակի հավելումներ, ուղղումներ ու ճշգրտումներ կատարել է Մ. Բալայանը²:

Հակոբոս անվամբ կաթողիկոս առհասարակ բացակայում է այդ գավազանագրքից: Մինչդեռ Արցախի Մարտակերտի շրջանի Կոճղոտ գյուղի մոտ գտնվող Ամենափրկիչ վանքի մուտքի կիսակամար ճակատաքարի վրա արձանագրված է, որ «Ի հայրապետութե Տր Յակոբոսայ և յիշխանութե Վախտանգա, որդո Հասանա» կառուցվել է տեղի Ս. Աստվածածին եկեղեցին³: Այս անթվակիր արձանագրության ժամանակը որոշում է Ս. Բարխուդարյանը՝ ելակետ ընդունելով Հասանի որդի Վախտանգի հիշատակությունը, որը վախճանվել է 1214 թվականին⁴:

¹ Տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 43-44, նաև՝ նույնից հանված «Աղվանից կաթողիկոսների գավազանագիրք» հավելվածը սույն հոդվածի շարադրանքի վերջում: Այսուհետև՝ Հավելված Ա:

² Տե՛ս **Բալայան Մ.**, Հայ աղվանից եկեղեցին (սկզբնավորումից մինչև մեր օրերը), Ստեփանակերտ, 2008: Մենք Մ. Բալայանի ուղղումներն ու լրացումները՝ աստղանիշերով առանձնացված, ներառում ենք Աղվանից կաթողիկոսների՝ մեր կողմից ներկայացվող ցանկում (տե՛ս Հավելված Բ):

³ «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ V, Արցախ, կազմեց Մ. Բարխուդարյան, Երևան, 1982, էջ 91: Այսուհետև՝ Դիվան, պր. V և էջը:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում: Ծարի 1279 թ. արձանագրությունն էլ, որին հղում է Մ. Բալայանը, նույնպես սկսվում է «Ի հայրապետութիւն» բառով (տե՛ս Դիվան, պր. V, էջ 218), և որից հետո հիշատակվող Տեր Աթանասին արցախագետ ուսումնասիրողը երկնտանքով է կաթողիկոս համարում՝ իրավացիորեն պատճառաբանելով, թե հիշյալ ժամանակներում Աղվանից աթոռի գահակալը եղել է Ստեփանոս Դ (1262-1323), ինչը փաստվում է բազմաթիվ օրինակներով (տե՛ս **Բալայան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 152-153): Բացի այդ, Մ. Բալայանի համար որպես երկրորդ

Հիշյալ ժամանակ Ամենայն հայոց կաթողիկոսը Հովհաննես Զ Սսեցին էր (1203-1221), հետևապես արձանագրությունում վկայակոչված է Աղվանից հայրապետը: Ուստի դրանից ելնելով՝ Հակոբոս կաթողիկոսին պետք է ներառել Աղվանից քահանայապետների անվանացանկ՝ զետեղելով Ստեփանոս Գ (ըստ գավազանագրքի՝ 1155-1195) և Հովհաննես Զ (ըստ նույնի՝ 1195-1235) հայրապետների միջև: Այդ դեպքում Աղվանից կաթողիկոսների անվանացանկի կամ գավազանագրքի համապատասխան հատվածը կունենա հետևյալ տեսքը. **Ստեփանոս Գ (1155-1214), Հակոբոս (1214), Հովհաննես Զ (1215-1235)**¹: Հակոբոսի գահակալության համար նշում ենք մեկ տարի, քանի որ նա այլ աղբյուրներից մեզ հայտնի չէ:

Ժամանակին Գանձասարի վանքի գավթում եղել է տապանաքար, որի վրա արձանագրված էր. «Այս է տապան Գրիգոր կաթողիկոսին Աղուանից :ՌՃԲ: (1653) թուին»²: Այս Գրիգորի անունը նույնպես բացակայում է Աղվանից կաթողիկոսների գավազանագրքից: Նրա անունը որպես՝ Գրիգոր Դ, պետք է գրառվի Միմեոն Գ-ի (1616) և Պետրոս Խանձկեցի (1653-1675) կաթողիկոսների միջև: Եթե Գրիգորի տապանաքարը գտնվեր ոչ թե Գանձասարի վանքում, այլ մեկ ուրիշ վայրում, ապա կարելի կլիներ կարծել, թե նա եղել է հակաթոռ կաթողիկոս. «XVII դ. կեսից Խաչենի *Երից Մանկանց* վանքում ստեղծվել է հակաթոռ կաթողիկոսություն, ինչը երկփեղկել է»³ Աղվանից աթոռը մինչև XIX դարը:

փաստարկ ծառայում է Մ. Օրմանյանի այն տեսակետը, թե հին ժամանակներում հայրապետ և հայրապետություն գործածվում էին ոչ միայն կաթողիկոս և կաթողիկոսություն իմաստներով, այլև որպես վանահայր (տե՛ս **Օրմանեան Մ.**, Ազգապատում, հ. Բ, ս. 1971): Այդ՝ վանահոր, բայց ոչ սովորական, այլ եպիսկոպոսի նվիրապետական աստիճան ունեցող թեմակալ առաջնորդ վանահոր պարագայում. հայրապետ բառը դեռևս վաղ միջնադարից, կաթողիկոսից գատ, գործածվել է առավելապես եպիսկոպոս իմաստով: Արդ, հարց է ծագում՝ ինչպե՞ս բնագրերում գանազանել հայրապետի (հայրապետության) կիրառությունը կաթողիկոս (կաթողիկոսություն) և եպիսկոպոս (եպիսկոպոսության) իմաստներով: Ըստ վիմագրերի՝ մեր համեմատական դիտարկման, եթե բնագրում «ի հայրապետություն» բառը նախորդում է բարձրաստիճան իշխանավորին (երբեմն բացառությամբ աշխարհակալ տիրակալների, թագավորների), ապա խոսքը կաթողիկոսի մասին է, իսկ հաջորդելու դեպքում՝ եպիսկոպոսի (տե՛ս օրինակներ՝ «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ III, Վայոց ձոր, կազմեց Մ. Բարխուդարյան, Երևան, 1967, էջ 123, 144-145, «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ IV, Գեղարքունիք, կազմեց Մ. Բարխուդարյան, Երևան, 1973, էջ 19, 243, այսուհետև՝ Դիվան, պր. IV և էջը): Հետևապես, թե՛ Տեր Հակոբոսը (1214), թե՛ Տեր Աթանասը (1279) կաթողիկոսներ են, որոնց անունները պետք է ներառել գավազանագրքում: Ծարի 1279 թ. վիմագրում Տեր Աթանասից հետո հիշատակվող Դովի որդին Հասանն է, որը թերևս Արցախի իշխանապետն էր Հասան Ջալալ Դոլայի մահապատժից հետո (1261): Բացառված չէ, որ Աթանասը մի կարճատև ժամանակ աթոռակցած լինի Ստեփանոս Դ-ին:

¹ Տե՛ս **Հավելված Բ**:

² Դիվան, պր. V, էջ 66: Ըստ Մ. Բալայանի՝ Գրիգորը կաթողիկոս է եղել 1634-1653 թթ. (տե՛ս **Բալայան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 172-173):

³ «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, էջ 43:

Ինչ վերաբերում է վերոհիշյալ Միմեոն Գ-ին, ապա պետք է վերանայել նաև նրա գահակալության ժամանակը: Բանն այն է, որ Մարտակերտի Մեծիրանց Ս. Հակոբա վանքի սրահի ՌԿԳ (1614) թվականով գեղաքանդակ խաչքարի արձանագրությունում հիշատակվում է Միմեոնը: Հատկանշական է, որ նա իրեն կոչում է «Տեր Միմեոն կաթողիկոս Մեծարանիս»¹: Կարծում ենք՝ կաթողիկոսն իրեն այդպես է անվանել՝ նկատի ունենալով այն, որ Աղվանից հայրապետական աթոռը, ինչպես հետո կտեսնենք, պատմական որոշակի փուլերում հաստատված է եղել նաև Մեծիրանի հոշակավոր Ս. Հակոբի վանքում: Ի դեպ, նա թաղված է նույն սրահում. այնտեղ նրա տապանաքարն է. «Այս է հանգիստ Միմեոն կաթողիկոսին, թվինյ :ՌԿԵ: (1616)»² մակագրությամբ: Այսպիսով, Աղվանից կաթողիկոսների ցանկի վերոհիշյալ հատվածը պետք է խմբագրվի հետևյալ կերպ՝ **Միմեոն Գ Մեծիրանցի (1614-1616), ..., Գրիգոր Դ (1634-1653)*, Պետրոս Խանձկեցի (1653-1675)**³: Ավելորդ չենք համարում նշել, որ Մեծիրանց վանքի արևմտյան գավթում է թաղված «Առքստակիս կթղկս»-ը⁴: Կարծում ենք՝ տապանագիրը վերաբերում է Աղվանից Արիստակես Գ Քոլատակցի կաթողիկոսին (1588), ով ծագումով վանքին մոտ գտնվող Քոլատակ գյուղից էր:

Աղվանից կաթողիկոսների գավազանագրքում Առաքել Սոկյուղվեցին նշված է 1481-1497, իսկ նրա հաջորդը՝ Արիստակես Բ-ն՝ 1515-1516 թթ.⁵: Փաստորեն բաց են մնում 1497-1515 թվականները: Այդ բացը նախ լրացվում է վերջերս մեր երիտասարդ գործընկեր Ա. Հարությունյանի հրատարակած Աղվանից նշանավոր կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանի (1702-1728) գրառած Արցախի արձանագրությունների ժողովածուի վերջում ամփոփված տարբեր ձեռագրերից քաղված հիշատակարաններից մեկի շնորհիվ. «Հրամանաւ Առաքել կաթողիկոսին յաթոռն Ջալթոու ի թուին Հայոց ՋԻԸ. (1479), յաւարտն ՋԾԳ. (1504) թուին»⁶: Ապա՝ «Թ. ՋԿ (1511), Ստեփանոս կաթողիկոս» փակագրությամբ, որ ժամանակին վերծանել է Ս. Սաղումյանը Գանձասարի վանքի գլխավոր եկեղեցու հյուսիսային պատից⁷: Վիմագրագետի վստահեցմամբ. «Թեև նշված տարիներին Արցախում Ստեփանոս կաթողիկոս չի հիշվում (մենք չգիտենք այդ մասին), սակայն վերծանությունը համոզիչ է»⁸: Նույն ՋԿ (1511) թվին Ճալթթի վանքի արձանագրությունում

¹ Դիվան, պր. V, էջ 18:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս Հավելված Բ:

⁴ Դիվան, պր. V, էջ 22:

⁵ Տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, նաև՝ Հավելված Ա:

⁶ **Հարությունյան Ա.**, Եսայի Հասան-Ջալալյանի վիմագրագիտական վաստակը (ըստ ՄՄ Հ ֆ 7821 ձեռագրի), «Էջմիածին», 2015, Ժ, էջ 158:

⁷ **Սաղումյան Ս.**, Փակագրությունը հայ վիմագրության մեջ, «Լրաբեր ՀԳ», 1980, 3, էջ 80:

⁸ Նույն տեղում:

հիշատակվում է. «...ես տեր Առաքեալ կաթողիկոս գնեցի վերստին պարոն Հասանբեկեն եկեղեցույս դրան Ճալեթ գիւղս ԳՌ (3000) թանկայ. խարճ արի եւ տվի վասն մեր հոգույս **ԽԲ Ալստուայծածնինս...**»¹: Ըստ այդմ, գավազանագրքի այդ հատվածը պետք է սրբագրվի՝ **Առաքել Սոկյութվեցի (1479-1511)*, Ստեփանոս (1511), Արիստակես Բ (1511-1521*)**²:

Բավականին ուշագրավ է վերոհիշյալ արձանագրությունը. կաթողիկոս Առաքել Սոկյութվեցին հայտնում է, որ ինքը պարոն Հասանբեկից (սրան պետք է ենթադրել գավառի տեր, իշխանավոր) 3000 թանկով (չնայած 1507 թ. Պարսից շահ Իսմայիլ Մեֆյանը (1502-1524) նվաճում է Հայաստանը, բայց նկատելի է, որ տակավին շրջանառության մեջ էր մոնղոլական դրամը՝ թենգեն, որը գործածական էր նաև կարա-կոյունլու (1410-1468) և ալ-կոյունլու (1468-1502) թուրքմենական տիրապետությունների օրոք), գնում է Ճալեթ գյուղը, այն խարճ անում, այսինքն՝ դուրս գրում (հարկերից ազատում) և նվիրաբերում Ս. Աստվածածին եկեղեցուն: Ընդ որում, արձանագրությունը հայտնում է, որ կաթողիկոսը Ճալեթ գյուղը գնել է վերստին, այսինքն՝ երկրորդ անգամ: Այդպիսի հիշատակությունների մենք հանդիպում ենք քանիցս. գյուղն ինչ-որ ժամանակ պատկանել է վանքին, ապա անհայտ պատճառներով օտարվել է, մինչև որ նորից գանձագին արվելու ճանապարհով վերստին վերադարձվել է ս. ուխտի միաբանության իրավասությանը:

Ճալեթի վանքը գտնվել է Բուն Աղվանքի Վարդաշենի (1989 թ.-ից՝ Օդուզ) շրջանում՝ շրջկենտրոն Վարդաշեն քաղաքից 4 կմ արևմուտք՝ «Ճալեթ գյուղի հյուսիսային ծայրում, անտառապատ սարերով շրջապատված գեղատեսիլ վայրում, պահպանվում է(ր- Ա. Մ.) Սբ. Աստվածածին հռչակավոր ու պատմական փառավոր անցյալով նշանավորված վանական համալիր-հուշարձանախումբը՝ բաղկացած երկու եկեղեցիներից, միաբանության սենյակներից, պարսպապատերից և գերեզմանոցից: Վանքը երկրամասի հայտնի մշակութային կենտրոններից էր, գրչօջախ, կաթողիկոսանիստ (XV-XVI դարերում)»³:

Ճալեթի վանքում Աղվանից Կարապետ կաթողիկոսը 1411 թ., համաձայն արձանագրության, կառուցել է եկեղեցի⁴: Այդ աղոթատան անվանումը կառուցող կաթողիկոսը մեզ չի ավանդել, բայց պետք է ենթադրել, որ այն վերոհիշյալ Ս. Աստվածածինն է: «Շենքն ունի միանավ թաղածածկ բազիլիկի հորինվածք: Կառուցված է անտաշ ու կոպտատաշ քարերով, կրաշաղախով:

¹ «Վիմական տարեգիր, ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց հայոց», կազմեաց Կ. Կոստանեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 176, այսուհետև՝ Վիմական տարեգիր և էջը: Հմմտ. **Կարապետյան Ս.**, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, Երևան, 1997, էջ 90:

² Տե՛ս Հավելված Բ: Ըստ Մ. Բալայանի պրպտումների՝ Արիստակես Բ-ը վախճանվել է 1521 թ. (տե՛ս **Բալայան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 167):

³ **Կարապետյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 87, 89:

⁴ Տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 171, **Կարապետյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 89:

Սրբատաշ են միայն անկյունաքարերը: Վերանորոգումների ժամանակ օգտագործվել է նաև աղյուս»¹:

Ինքն էլ Կարապետ կաթողիկոսը, թաղված է այդ վանքում: Նրա տապանաքարին յոթ տողով փորագրված է հանգավորված արձանագրություն: Ճիշտ է, ջարդված է տապանաքարի տարեթվի՝ ՊԿ... (860) միավոր տառը, սակայն այն պետք է «Թ» (9) ենթադրել (ՊԿԹ՝ 869), որպեսզի համապատասխանի անվանացանկի թվականին (869+551=1420):

Ճալեթի վանքում է գտնվել նաև մեկ ուրիշ տապանաքար՝ հետևյալ արձանագրությամբ. «Ի թվինյ շիդ. (1475), հանգիստ Թովմայ կաթողիկոսին»²: Անշուշտ խոսքը Աղվանից կաթողիկոս, ըստ ցանկի Թումա Սոկյուրվեցու մասին է, որի անվան կողքին կա միայն 1471 թվականը³: Հետևապես հիմք ընդունելով առկա վիմագրական փաստը՝ հարկ է անվանացանկի կամ գավազանագրքի այդ հատվածը խմբագրել. **Թովմա Սոկյուրվեցի՝ 1471-1475 թթ.**⁴:

Վերոհիշյալ Առաքելը նույնպես Սոկյուրվեցի է հիշատակվում, ինչը կարող է նշանակել, որ նա Թովմայի համագյուղացին է, գուցե՝ ազգականը կամ եղբորորդին: Սոկյուրուն Մեծ Սոկյուրուն է՝ Ուռեկանը, գտնվել է «Դուրկան գետի աջ կողմում, գետափից շուրջ 5-6 կմ արևմուտք, շրջկենտրոնից 30 կմ հարավ: Այն հայ մատենագրության մեջ միննույն անփոփոխ Սոկյուրու անվամբ հիշատակվում է սկսած 1434 թվականից: Ամբողջ XV դարում ու նաև հետագայում գյուղում ստեղծվել են բազմաթիվ ձեռագրեր, որոնց պահպանված մի չնչին մասը հասել է մեզ ու պահվում է Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում»⁵:

Ուշադրության արժանի է Մեծ Սոկյուրու գյուղի Ս. Աստվածածին եկեղեցու 1671 թ. շինարարական արձանագրությունը, որտեղ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Հակոբ Դ Ջուղայեցուց (1655-1680) հետո հիշատակվում է ոչ թե Աղվանից օրինավոր հայրապետ Պետրոս Խանձկեցին (1653-1675), այլ հակաթոռ Սիմեոն⁶ Մեծշինեցին:

Վիմագրական համեմատական քննությամբ մակարերվում է այն իրողությունը, որ XV-XVII դդ. Աղվանից աթոռանիստի համար մրցակցություն է եղել Գանձասարի, Մեծիրանց Ս. Հակոբա վանքի և Ճալեթի մենաստանի միջև: Այսպես, Աղվանից Կարապետ կաթողիկոսը (1402-1420) 1411 թ.

¹ Կարապետյան Ս., նշվ. աշխ. էջ 89: Ճալեթի վանքի երկրորդ եկեղեցին, նույնպես Ս. Աստվածածին, կառուցվել է XIX դ.: Եղել է եռանավ բազիլիկի շքեղ ու ընդարձակ շինություն՝ ամբողջովին կառուցված սրբատաշ քարերով (տե՛ս նույն տեղում):

² Վիմական տարեգիր, էջ 174, Կարապետյան Ս., նույն տեղում, էջ 90:

³ Տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, նույն տեղում, նաև՝ Հավելված Ա:

⁴ Տե՛ս Հավելված Բ:

⁵ Կարապետյան Ս., նույն տեղում, էջ 91:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 92:

հայրապետական աթոռը հաստատում է Ճալեթում: Սակայն միևնույն ժամանակ և դրանից հետո էլ, ըստ Մ. Բալայանի, Գանձասարում շարունակում էին նստել կաթողիկոսներ (դա վկայվում է նաև վիմագիր հիշատակությամբ), մի հանգամանք, որը հետագոտողին առիթ է տվել եզրակացնելու «քննարկվող ժամանակաշրջանում միաժամանակ երկու կաթողիկոսությունների գոյության մասին, ընդ որում, Ճալեթի կաթողիկոսների մասին հանդիպող բոլոր հիշատակություններում Աղվանից անվան հետ գործածված է նաև “ի յաթոռն Ճալեթոյ” արտահայտությունը, ինչը հավանաբար կատարված է երկու Աղվանից աթոռները տարբերակելու նպատակով»¹:

Մինչ այդ աթոռանիստը, ինչպես ընդունված է կարծել, եղել է Գանձասարը, որտեղ այն տեղափոխվել է Խամշի վանքից. ըստ Կիրակոս Գանձակեցու՝ Աղվանից Ներսես կաթողիկոսը (1235-1262) 1240-ական թվականների սկզբներին նստում էր հայոց և վրաց ամիրսպասալար, աթաբեկ Ավագ Ջաքարյանի (1213-1250) տիրույթներում գտնվող Միափոր գավառի Խամշի կոչվող վանքում²: Փաստորեն այդ մենաստանը Աղվանից կաթողիկոսանիստ եղել է ոչ միայն Փառիսոսի թագավորությունում (IX-XI դդ.): Կարապետի՝ Ճալեթ տեղափոխվելուց հետո Գանձասարում աթոռակալել է Դավիթ անվամբ կաթողիկոս, ինչը փաստում է նրա պահպանված տապանաքարը այդ վանքի գավթում³: Սակայն Հովհաննես է Հասան-Ջալալյանը (1441-1470) հաստատվում է ոչ թե հայրենի Գանձասարում, այլ գահանիստ է հռչակում իրենց տոհմական վարչական և հոգևոր իրավասության ներքո գտնվող Մեծիրանց Ս. Հակոբի վանքը: Այդ մասին հուշում է վանքի սրահում գտնվող նրա տապանաքարը. «Այս է հանգիստ Տր Ովհանէս կաթողիկոսին Աղվանից, թվլինյ:ՁԺԹ: (1470)»⁴:

Հովհաննեսի կաթողիկոսական գահին հաջորդում են Տեր Մատթեոսը (1470-1476), Շմավոն Ա (1476-1498), որոնք արդեն նստում էին Գանձասարում⁵: Միևնույն ժամանակ Ճալեթում շարունակում է աթոռակալել Թովմա Սոկյութլվեցին (1471-1475):

Ի վերջո XVI դ. կեսին Սարգիս Ա Ղշլաղեցու (1546-1555) օրոք կաթողիկոսական աթոռանիստ մնում է միայն Գանձասարը. Ճալեթը դուրս է մղվում պատմական ասպարեզից, ինչը Մ. Բալայանի եզրահանգմամբ պայմանավորված էր պարսկական արքունիքի կողմից Գանձասարի կաթողիկոսության և Հասան-Ջալալյան տոհմի նկատմամբ վարած մեղմ ու սիրաշահող

¹ Բալայան Մ., նշվ. աշխ., էջ 168: Գանձասարում աթոռի հաստատվելու երևույթը նկատում ենք 1470 թվից:

² Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխ. Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 278, 290:

³ Տե՛ս Բալայան Մ., նշվ. աշխ., էջ 163:

⁴ Դիվան, պր. V, էջ 17:

⁵ Տե՛ս Բալայան Մ., նշվ. աշխ., էջ 165-166:

քաղաքականությամբ¹: Այնինչ XVII դարի սկզբին Միմեոն Գ-ը հաստատվել էր Ս. Հակոբի վանքում, որտեղ նրա տապանաքարն է, ինչպես վերն ասել ենք:

Ի դեպ, գավազանագրքում Սարգիս Ա-ի անվան կողքին գրված է միայն 1554 թվականը²: Մինդեո նա 1546 թ. Գանձասարի վանքի տաճարի հյուսիսային պատի կենտրոնական մասում արտաքուստ թողել է նվիրատվական արձանագրություն³: Սարգիս Ա-ի անվանական տվյալներն այլ արձանագրությունների հիշատակությունների հետ համեմատելիս հանգում ենք եզրակացության, որ նա եղել է Հասան-Ջալալյան տոհմի ներկայացուցիչ: Մեր եզրահանգումը հիմնավորվում է Բ. Ուլուբաբյանի՝ Հ. Օրբելուն հղմամբ ժամանակին Գանձասարի վանքի միաբանական խցերից մեկում եղած հետևյալ արձանագրությամբ. «Նորոգեցաւ ձեռամբ Սարգիս կաթողիկոսին Աղուանից, որ է յազգէն Ջալալ Դօլին»⁴: Ըստ Բ. Ուլուբաբյանի՝ «խոսքը Գանձասարի վանքի վերանորոգմանն է վերաբերում»⁵: Եսայի Հասան-Ջալալյանի ժողովածուի վերջում գետեղված Երից Մանկանց մագաղաթյա Ավետարանի հիշատակությունը ստույգ թվագրում է Սարգիս Ա-ի մահվան ժամանակը. «Ի ՌԴ. (1555) թուին Սարգիս կաթողիկոսն վախճանեալ ի մեհեկի ԺԹ. (19) օրն Ե (5) շաբաթ, գրեալ վկայութեամբ Միմեոն կաթողիկոսի, ի ՌԼԶ. (1587), թուիս Հայոց»⁶:

Մեր խնդրանքով տոմարագետ Ռ. Վարդանյանի կատարած հաշվարկների համաձայն՝ ՌԴ թուի մեհեկի ԺԹ (19) համապատասխանում է 1555 թ. հոկտեմբերի 4-ին:

Ինչ վերաբերում է հիշատակարանի հեղինակ Միմեոն կաթողիկոսին, ապա հիշյալ ժամանակաշրջանում այդպիսի անվամբ հայրապետ գավազանագրքում չի նշվում, հետևապես նրան պետք է նույնացնել Շմավոն Բ-ի (1586-1611) հետ:

Սարգիս Ա-ի հաջորդներից Գրիգորը՝ որդի Մեյրամբեկի (1559-1563), Գանձասարի վանքի գավթում 1563 թ. ձեռքին խաչ պարզած հեծյալի և զինութաս բռնած մարդու պատկերաքանդակներով գեղակերտ մի խաչքար է կանգնեցրել, որի արձանագրությունում իրեն կոչում է «Գրիգորիս կաթողիկոս»⁷: Նա այդ թվականին էլ մահացել է. Եսայի Հասան-Ջալալյանի ժողովա-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 168-170:

² Տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, էջ 43, նաև՝ Հավելված Ա:

³ Տե՛ս Դիվան, պր. V, էջ 46:

⁴ Ուլուբաբյան Բ., Գանձասար, Երևան, 1981, էջ 151:

⁵ Նույն տեղում, էջ 151-152:

⁶ Հարությունյան Ա., նշվ. աշխ.:

⁷ Դիվան, պր. V, էջ 67: Ի դեպ, նա Գրիգորիս է վկայված նաև Եսայի Հասան-Ջալալյանի ժողովածուի 1559 թ. հիշատակարանում (տե՛ս Հարությունյան Ա., նշվ. աշխ.): Ըստ Բաֆֆու կողմից արձանագրված մի ձեռագրի վկայության՝ Գրիգորիս կաթողիկոսը վախճանվել է 1573 թ. (տե՛ս Բալայան Ս., նշվ. աշխ., էջ 172): Սակայն այս թվականը չի համերաշխվում Եսայի

ծուի հիշատակարաններից մեկում 1563 թ. վկայակոչվում է «Տեր Փիլիպպոս կաթողիկոս»¹: Դա, անշուշտ, Փիլիպպոս Տումեցին է, որն «ըստ ցանկերի, գահակալել է 1 տարի»²: Առհասարակ, գավազանագրքի այդ մասում առկա են հակասական տվյալներ. «Գրիգոր որդի Մեյրամբեկի (1559-1574), Պետրոս Գ (1571), Դավիթ Թ (1573)»³: Նպատակահարմար է ցանկի այդ հատվածը սրբագրել այս կերպ. **Գրիգոր, որդի Մեյրամբեկի (1559-1563), Փիլիպպոս Տումեցի (1563-1564), Պետրոս Գ (1564-1571), Դավիթ Թ (1571-1574)**⁴:

Գրիգորի եղբոր՝ Հովհաննես Ը, որդի Մեյրամբեկի կաթողիկոսի (1574-1584) տապանաքարը գտնվում է Գանձասարի վանքի գավթում⁵: Այդ ժամատան արևմտյան պատի հյուսիսային մասում դրսից քանդակված է խաչ խորանի մեջ, իսկ կողքին երեք տողով արձանագրված է. «Սբ խաչս բարեխաւս Յոհանէս կաթողիկոսին»⁶: Ըստ Ս. Բարխուդարյանի՝ «Հավանաբար 1586 թ. վախճանված կաթողիկոսին է»⁷: Հովհաննեսի հայրապետական տարիներին, մասնավորապես 1576 թ. մեծ, գեղաքանդակ խաչքար է կանգնեցվել Արցախի Մարտունու շրջանի Ծովատեղ գյուղի արևելյան եզրի գերեզմանատան կենտրոնում կառուցված Մելիք-Փաշայան տոհմի տապանատանը⁸: Նույն վայրում կա մեկ ուրիշ մեծ, գեղակերտ կոթող, որի քիվին արձանագրված է. «Թվինյ :ՌԼԵ: (1586) ի հայրապետութի Տր Դավթի, առաջնորդութի Մելիք Փաշի...»⁹:

Աղվանից կաթողիկոսների գավազանագրքում Դավիթը հիշատակվում է 1584 թվականով¹⁰: Հետևապես, վերոհիշյալ վիմագրի ելակետով նրա անունը ցանկում պետք է երկու տարով այս կողմ բերել՝ 1586, իսկ Դավթին ըստ ցուցակի հաջորդած Աթանասին տանել նրանից առաջ և Հովհաննես Ը-ից հետո: Գավազանագրքում այդ հատվածն ունի հետևյալ տեսքը. Հովհաննես Ը, որդի Մեյրամբեկի (1574-1586), Դավիթ (1584), Աթանաս (1585), Շմավոն Բ (1586-1611)¹¹: Առաջարկում ենք այդ մասը փոխել հետևյալ կերպ. **Հովհաննես**

Հասան-Ջալալյանի ժողովածուի հիշատակարաններից մեկում 1563 թ. Փիլիպպոսի՝ կաթողիկոս հիշատակմամբ: Գուցե՞ վերջինս եղել է աթոռակից կաթողիկոս: Բայց դա էլ չի ապացուցվում այլ վկայություններով:

¹ Տե՛ս **Հարությունյան Ա.**, նշվ. աշխ.:

² Տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, էջ 44, նաև՝ Հավելված Ա:

³ Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս Հավելված Բ:

⁵ Տե՛ս Դիվան, պր. V, էջ 66:

⁶ Նույն տեղում, էջ 60:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 159-160:

⁹ Նույն տեղում, էջ 160:

¹⁰ Տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, նաև՝ Հավելված Ա:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 44, նաև՝ Հավելված Ա:

Ը, որդի Մեյրամբեկի (1574-1584), Աթանաս (1584-1585), Դավիթ Ժ (1585-1586), Շմավոն Բ (Միմեոն)՝ 1586-1611¹:

Կաթողիկոսական գահին Շմավոն Բ-ի գահակալությունից երկու տարի հետո բազմած Արիստակես Գ Քոլատակեցին (1588) հայրապետական աթոռը նորից տեղափոխում է Ս. Հակոբա վանք, ինչը հուշում է այդտեղ նրա տապանաքարի առկայությունը, որի մասին վերը խոսել ենք: Աթոռն այստեղ մի քանի տասնամյակ մնալուց հետո՝ XVII դ. կեսին, վերջնականապես վերահաստատվում է Գանձասարում:

Գեղարքունյաց Վարդենիսի տարածաշրջանի Ազատ գյուղի Ս. Աստվածածին եկեղեցու գավթի հարավային մուտքի կամարակալ քարի վրա դրսից փորագրված է հետևյալ շինարարական արձանագրությունը. «Ի թվին: ՌԿԷ: (1618), ի թագաւորութեան յԱբազ շահին և պարոնութեան Ամիրխան սուլթանին, ի կաթողիկոսութեան յԱղվանից Տէր Յովհաննիսի, կաման Այ. ես Յոհաննէս նուաստ վարդապետս շինեցի զեկեղեցիս ի փրկութիւն հոգո իմոյ և կրկնակի ծնողաց իմոց...»²:

Պարսից շահ Աբբաս Ա-ին (1587-1628) ժամանակակից այս կաթողիկոսի անունը նույնպես չկա Աղվանից քահանայապետների ցանկում: Այն՝ որպես **Հովհաննէս Թ (1618-1623*)**, պետք է ներառել **Միմեոն Գ Մեծիրանցի (1614-1616)**, **Գրիգոր Դ (1634*-1653)** և **Պետրոս Խանձկեցի (1653-1675)** կաթողիկոսների միջև³:

Դեռևս թուրքմենական կարա-կոյունլու, ակ-կոյունլու ցեղախմբերի տիրապետությունների (XV-XVI դդ.) օրոք վարչական բաժանմամբ սուլթան կամ սուլթան կոչվում էր գավառապետը, որը պարսկական իշխանության օրոք (XVI-XIX) մեղիքն էր: Հետաքրքրական է, որ մեկ դարից ավելի պարսիկներն իշխում էին Հայաստանում, հետևապես Ազատի արձանագրությունում Ամիրխանը պետք է կոչվեր մեղիք, մինչդեռ շարունակվում է անվանվել թուրքմենական ժամանակներին հատուկ կոչմամբ: Ինչ վերաբերում է Ամիրխանին, ապա նրան պետք է համարել Սողթի արևելյան մասի և Ծար գավառի իշխանական Մելիք-Ուլուբեկյանների տոհմի ներկայացուցիչ, որի տոհմակիցները, ըստ Ա. Հովհաննիսյանի, Գեղարքունիքում մելիքական առաջնայնության համար երբեմն մրցակցում էին ազգակից գերիզոր Մելիք-

¹ Տե՛ս Հավելված Բ:

² Դիվան, պր. IV, էջ 369: Ըստ Ս. Բալայանի՝ Հովհաննէսի կաթողիկոսական հաստատման հրովարտակը շնորհել է շահ Աբբաս Ա-ը 1606-ին (տե՛ս **Բալայան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 172): 1606 թ. հակասում է Ս. Հակոբա վանքի 1614 թ. և 1616 թ. վիճագրերին, որտեղ կաթողիկոս է հիշատակվում Միմեոն Գ-ն, ինչպես կանխավ ասել ենք: Մնում է ևս մեկ անգամ ենթադրել, որ Աղվանից աթոռում Ամենայն հայոց հայրապետության ազդեցությամբ մի որոշ ժամանակ նույնպես եղել է աթոռակից կաթողիկոսության համակարգ:

³ Տե՛ս Հավելված Բ:

Շախնագարյանների հետ¹ (նստավայրը՝ Մեծ Մասրիկ), որոնք վիմագիր աղբյուրներում հորջորջվում են «իշխան երկրիս Գեղամայ», «իշխանաց իշխան», «պարոնաց պարոն» բարձրակոչ պատվանուններով:

Ուշադրության արժանի է այն փաստը, որ Գեղամա երկրի այդ տարածքները զարգացած միջնադարում ի հոգևորս ենթարկվել են Ամենայն հայոց կաթողիկոսությանը, ինչը փաստվում է Ազատից ոչ հեռու գտնվող Արտանիշի խաչքարի հետևյալ արձանագրությամբ. «Թվինյ: ՈԿԵ (1216)... ի հայրապետու թն Յովանին, իշխանու թե Իւանեի և Շահանշահի...»²: Նկատի են առնված Ամենայն հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Զ Սսեցին (1203-1221), աթաբեկ Իվանե Զաքարյանը (1211-1227) և ամիրսպասալար Շահնշահ Ա Զաքարյանը (1212-1251):

Այսպիսով, վիմագրերի շնորհիվ հնարավոր է դառնում համալրել Աղվանից կաթողիկոսների գավազանագիրքը պատմության էջերում մոռացված նոր անուններով, կատարել հայրապետական գահակալական ժամանակագրությունների որոշակի ճշգրտումներ, ինչպես նաև հետևել զանազան ժամանակներում աթոռանիստի տեղափոխություններին և Գանձասարի հռչակավոր վանքում նրա վերջնական հանգրվանելուն:

¹ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ա.**, Գեղամայ եւ Ծարայ մելիքների տոհմը, «Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի», գիրք Ա. եւ Բ., Վաղարշապատ, 1921-1922, էջ 105-113:

² Դիվան, պրակ IV, էջ 382:

Հավելված Ա

ԱՂՎԱՆԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԻ ԳԱՎԱԶԱՆԱԳԻՐՔ

Աբաս (551-595), Վիրո (595-629), Չաքարիա Բ (629-644), Հովհան Բ (644-671), Ուխտանես (671-683), Եղիազար (683-689), Ներսես Ա (689-706), Սիմեոն Ա (706-707), Միքայել (707-744), Անաստաս (744-748), Հովսեփ Ա (748-765), Դավիթ Բ (765-769), Դավիթ Գ (769-778), Մատթե Բ (778-779), Սովսես Բ (779-781), Ահարոն (781-784), Սողոմոն Ա (784), Թեոդորոս (784-788), Սողոմոն Բ (788-799), Հովհաննես Գ (799-824), Սովսես Գ (824), Դավիթ Դ (824-852), Հովսեփ Բ (852-877), Սամուել (877-894), Հունան (Հովնան, 894-902), Սիմեոն Բ (902-923), Դավիթ Ե (923-929), Սահակ Բ (929-947), Գագիկ Ա (947-958), Դավիթ Չ (958-965), Դավիթ Է (965-971), Պետրոս Ա (971-987), Սովսես Դ (987-993), Մարկոս Ա, Հովսեփ Գ, Մարկոս Բ, Ստեփանոս Ա (հաջորդաբար՝ 993-1079), Հովհաննես Ե (1079-1129), Ստեփանոս Բ (1129-1131), Գագիկ Բ (Գրիգորիս, 1139), Բեժգեն (1140), Ներսես Բ (1149-1155), Ստեփանոս Գ (1155-1195), Հովհաննես Չ (1195-1235), Ներսես Գ (1235-1262), Ստեփանոս Դ (1262-1323), Սուրբիաս, Պետրոս Բ (հաջորդաբար 1323-1331), Չաքարիա (1331), Դավիթ Ը (հիշատակվում է միայն ցանկերում), Կարապետ (1402-1420), Հովհաննես Չ (1426-1428), Մատթեոս Գ (1434), Աթանաս (ըստ ցանկերի, գահակալել է 1 տարի), Գրիգոր Բ (ըստ ցանկերի), Հովհաննես Է, որդի Ջալալի (1441-1470), Ազարիա (ըստ ցանկերի), Մատթեոս (1488), Արիստակես (ըստ ցանկերի), Թումա Սոկյութվեցի (1471), Ստեփանոս (1476), Ներսես Դ (1478), Շմավոն Ա (1481), Առաքել Սոկյութվեցի (1481-1497), Արիստակես Բ (1515-1516), Սարգիս Ա Ղշլաղեցի (1554), Գրիգոր, որդի Մեյրամբեկի (1559-1574), Պետրոս Գ (1571), Դավիթ Թ (1573), Փիլիպպոս Տումեցի (ըստ ցանկերի, գահակալել է 1 տարի), Հովհաննես Ը, որդի Մեյրամբեկի (1574-1586), Դավիթ (1584), Աթանաս (1585), Շմավոն Բ (1586-1611), Արիստակես Գ Քոլատակցի (1588), Մելքիսեթ Արաշեցի (1593), Սիմեոն Գ (1616), Պետրոս Խանձկեցի (1653-1675), Սիմեոն Դ Խոտորաշենցի (1675-1701), Երեմիա Բ Հասան-Ջալալյանց (1676-1700), Եսայի Հասան-Ջալալյանց (1702-1728), Ներսես Ե, հակաթոռ (1706-1736), Իսրայել (1728-1763), Ներսես (1763), Հովհաննես Ժ Գանձասարեցի (1763-1786), Սիմեոն Ե Խոտորաշենցի (1794-1810), Սարգիս Բ (1810-1815, 1815-1828-ին՝ մետրոպոլիտ):

Հավելված Բ

ԱՂՎԱՆԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԻ ԳԱՎԱԶԱՆԱԳԻՐՔ
(մասնակի լրացումներով ու ճշգրտումներով ընդգծված)

Աբաս (551-595), Վիրո (595-629), Ջաքարիա Բ (629-644), Հովհան Բ (644-671), Ուխտանես (671- 683), Եղիազար (683-689), Ներսես Ա (689-706), Սիմեոն Ա (706-707), Միքայել (707-744), Անաստաս (744-748), Հովսեփ Ա (748-765), Դավիթ Բ (765-769), Դավիթ Գ (769-778), Մատթե Բ (778-779), Մովսես Բ (779-781), Ահարոն (781-784), Սողոմոն Ա (784), Թեոդորոս (784-788), Սողոմոն Բ (788-799), Հովհաննես Գ (799-824), Մովսես Գ (824), Դավիթ Դ (824-852), Հովսեփ Բ (852-877), Սամուել (877-894), Հունան (Հովնան, 894-902), Սիմեոն Բ (902-923), Դավիթ Ե (923-929), Սահակ Բ (929-947), Գագիկ Ա (947-958), Դավիթ Ջ (958-965), Դավիթ Է (965-971), Պետրոս Ա (971-987), Մովսես Դ (987-993), Մարկոս Ա, Հովսեփ Գ, Մարկոս Բ, Ստեփանոս Ա (հաջորդաբար՝ 993-1079), Հովհաննես Ե (1079-1129), Ստեփանոս Բ (1129-1131), Գագիկ Բ (Գրիգորիս, 1139), Բեժգեն (1140), Ներսես Բ (1149-1155), Ստեփանոս Գ (1155-1214), Հակոբոս (1214), Հովհաննես Ջ (1215-1235), Ներսես Գ (1235-1262), Ստեփանոս Դ (1262-1323), Աթանաս (1279)*, Սուքիաս, Պետրոս Բ (հաջորդաբար՝ 1323-1331), Ջաքարիա (1331), Դավիթ Ը (հիշատակվում է միայն ցանկերում), Կարապետ (1402-1420՝ ճալերում), Դավիթ (1418՝ Գանձասարում)*, Մատթեոս Գ (1423-1436՝ ճալերում)*, Հովհաննես Ջ (1426-1428՝ Գանձասարում), Աթանաս (ըստ ցանկերի, գահակալել է 1 տարի), Գրիգոր Բ (ըստ ցանկերի), Հովհաննես Է, որդի Ջալալի (1441-1470), Տեր Մատթեոս (1470-1476՝ Գանձասարում)*, Շմավոն Ա (1476-1498՝ Գանձասարում)*, Ազարիա (ըստ ցանկերի), Մատթեոս (1488), Արիստակես (ըստ ցանկերի), Թովմա Սոկյուրթվեցի (1471-1475), Ստեփանոս (1476), Ներսես Դ (1478), Առաքել Սոկյուրթվեցի (1479-1511)*, Ստեփանոս (1511՝ Գանձասարում), Արիստակես Բ (1511-1521*), Սարգիս Ա Ղշլաղեցի (1546-1554), Գրիգոր, որդի Մելրամբեկի (1559-1563), Փիլիպպոս Տումեցի (1563-1564), Պետրոս Գ (1564-1571), Դավիթ Թ (1571-1574), Հովհաննես Ը, որդի Մելրամբեկի (1574-1584), Աթանաս (1584-1585), Դավիթ Ժ (1585-1586), Շմավոն Բ՝ Սիմեոն (1586-1611), Արիստակես Գ Քոլատակցի (1588), Մելքիսեթ Արաշեցի (1593), Սիմեոն Գ Մեծիրանցի (1614-1616), Հովհաննես Թ (1618-1633*), Գրիգոր Դ (1634*-1653), Պետրոս Խանձկեցի (1653-1675), Սիմեոն Դ Խոտորաշենցի (1675-1701), Երեմիա Բ Հասան-Ջալալյանց (1676-1700), Եսայի Հասան-Ջալալյանց (1702-1728), Ներսես Ե, հակաթոռ (1706-1736), Իսրայել (1728-1763), Ներսես (1763), Հովհաննես Ժ Գանձասարեցի (1763-1786), Սիմեոն Ե Խոտորաշենցի (1794-1810), Սարգիս Բ (1810-1815, 1815-1828-ին՝ մետրոպոլիտ):

**Ашот Манучарян – Эпиграфические заполнения и уточнения хронологической
таблицы Агванских католикосов**

Благодаря армянским лапидарным надписям предоставляется возможность заполнить хронологическую таблицу Агванских католикосов пятью новыми именами: Акобос (1214), Атанас (1279), Степанос (1511), Иоанн IX (1618) и Григорий IV (1653). Одновременно уточняются годы властвования некоторых Агванских католикосов, а также дается возможность следить за перемещением Агванского духовного престола католикосов в разные периоды: в монастырь Хамши (IX-XIII вв.), в Гандзасар (XIV в.), в Мециранский монастырь Св. Акоба (XV в.), в монастырь Чалета (XV-XVI вв.), вновь в Гандзасар (половина XVI в.), снова в монастырь Св. Акоба (начало XVII в.) и окончательно в Гандзасар (половина XVII в.-XIX в.).

**Ashot Manucharyan – *Inscriptional Additions to and Clarifications of the
Chronological Chart of the Agvank Catholicoses***

The Armenian inscriptions provide due opportunity to add the Chronological Chart of the Aghvank Catholicoses with five new names which are Hakobos (1214), Atanas (1279), Stepanos (1511), Hovhannes IX (1618) and Grigor IV (1653). The reign periods of the Catholicoses have also been clarified which makes it possible to follow the change of the location of the Aghvank Throne Seat in various periods. In the IX-XIII cc. it was in Khamshi Monastery, in the XIV c. in Gandzasar, in the XVc. in St. Hakoba Monastery of Metsirants, in the XV-XVIcc. Tjalet Monastery, in the mid. XVIc. in Gandzasar again, in the XVIIc it was in St. Hakob Monastery and finally in the mid. XVII c.-XIX c. in Gandzasar.

**ՄՓՅՈՒՌՔԻ ՍԱՀՄԱՆՈՒՄԸ ԵՎ ԵԶՐՈՒՅԹԻ ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ
ԸՆԴԼԱՅՆՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ ԸՍՏ ԽԱՉԻԿ ԹԵՈԼԵՈԼՅԱՆԻ**

Բանալի բառեր – սփյուռք, ցրոնք, էթնիկ համայնք, սփյուռքագիտություն, սփյուռքի սահմանման հարացույց, իմաստային ընդլայնում, նույնականության զգացում, հավաքական հիշողություն

**«Սփյուռք. անդրազգային հետազոտությունների հանդես»-ը իբրև
սփյուռքագիտության զարգացման հարթակ**

Սփյուռքագիտության՝ որպես նոր գիտակարգի զարգացման և սփյուռքի տեսաբանման գործում նշանակալի է Խաչիկ Թեոլեոյանի ներդրումը, ով ոչ միայն այս գիտակարգի ամենաականավոր տեսաբաններից է, այլև «սփյուռքի մասին գիտական գրույցի ծավալման գլխավոր միջոցի»¹ «Սփյուռք. անդրազգային հետազոտությունների հանդես»-ի (Diaspora: A Journal of Transnational Studies) հիմնադիր-խմբագիրը:

Պարբերականը հիմնվել է Կանադայում 1991թ.: Նոր չէր «սփյուռք» երևույթը, նոր չէր գիտական խոսքը սփյուռքների շուրջ, սակայն ոչ այն ծավալներով, որն սպասվում էր առաջիկա տարիներին: Նախորդ մի քանի տասնամյակներից ի վեր սկսել էր աճել հետաքրքրությունը սփյուռքների նկատմամբ: *Սփյուռք* բառով այլևս չեն բնութագրվում շատ սահմանափակ հրեական, հունական և հայկական սփռումները, *սփյուռքը* չէր զուգորդվում տեղահանության, կորստի, տկարության հետ: Գալիս էր ժամանակը, երբ գիտությունը չէր կարող առանձնակի ուշադրություն չդարձնել սփյուռքային իրողություններին: Պետք է ծնվեր նոր գիտակարգ՝ սփյուռքագիտությունը (Diaspora studies), որի կայացման գործում Խ. Թեոլեոյանի դերը լավագույնս ընդգծել է իսրայելացի քաղաքագետ Գ. Շեֆֆերը. «Այս գիտակարգի զարգացմանը նպաստող խոշոր ազդեցությունը եղել է պրոֆեսոր Խաչիկ Թեոլեոյանի նախաձեռնողականությունը և անսասան նվիրումը՝ հրատարակելու «Սփյուռքը»՝ այս գիտակարգի պարբերականը»²: Սփյուռքների համեմատական ուսումնասիրությունը, ազգության, ազգայնականության, անդրազգայնության խնդիրները գրականագետ Խ. Թեոլեոյանի գիտական սևեռումի առարկան են դարձել 1990-ական թվականների սկզբներից: «Սփյուռք» հան-

¹ Sté u **Brubaker R.**, The ‘diaspora’ diaspora. *Ethnic and Racial Studies*, 2005, 28 (1): p. 4:

² **Sheffer G.**, *Diaspora Politics: At Home Abroad*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, p. xi.

դեսը հիմնվել է Կանադայի՝ հետազոտությունների և փաստագրման Չորյան ինստիտուտի հետ համագործակցությամբ: 1991-1996 թթ. հրատարակվել է Օքսֆորդի, այնուհետև՝ Տորոնտոյի համալսարանների հրատարակչություններում¹: Հենց առաջին համարը 1991 թ. ստացել է «Լավագույն նոր գիտական հանդես» ամենամյա մրցանակը, որը ԱՄՆ-ում շնորհվում է գիտական պարբերականների խմբագիրների խորհրդի կողմից²: Հանդեսն անդրադառնում է հին և նոր սփյուռքներին, ազգությանը, ազգայնականությանը, անդրազգայնությանը (transnationalism), համաշխարհայնացմանը (globalization), գաղթականությանը (migration), արքային (exile), փոքրամասնություններին (minorities), էտզադուրաստիությունը (postcolonialism)³: Նրա էջերում սկսեցին ձևավորվել սփյուռքի տեսության, սփյուռքագիտության՝ որպես միջկրթանքային կամ բազմակրթանքային գիտակարգի հիմքերը⁴:

Խ. Թեոլեոյանը սփյուռքագիտության վերաբերյալ գործածում է *բազմակրթանքային* եզրույթը՝ նշելով, որ առավել հաճախ գործածվող *միջկրթանքայինը* գրեթե միշտ անհիմն է կիրառվում, քանի որ տարբեր գիտակարգեր, ինչպես օրինակ պատմագիտությունը և գրականագիտությունը, սփյուռքագիտության մեջ մեկտեղվում են՝ կիրառվելով մեկը մյուսի ետևից՝ ուսումնասիրվող թեմայի համար ապահովելով երկդիտակ (binocular) մոտեցում, սակայն առանց ի հայտ բերելու իսկապես նոր հիբրիդային մեթոդ և գիտության առարկա⁵: Սփյուռքյան երևույթները, իհարկե, քննվում էին նաև այլ գիտակարգերի շրջանակներում, իսկ սփյուռքագիտությունը մեկտեղում էր մի շարք գիտակարգեր, ինչպես օրինակ՝ պատմագիտությունը, սոցիոլոգիան,

¹ Տե՛ս **Tölölyan Kh.**, *Redefining Diasporas: Old Approaches, New Identities. The Armenian Diaspora in an International Context*, London, Armenian Institute, 2002, p. 23-28.

² Տե՛ս **Բայադյան Հ.**, Սփյուռք և Diaspora, «Ինքնություն», Հումանիտար հետազոտությունների հայկական կենտրոնի պարբերական հրատարակություն, Երևան, 1995, էջ 251:

³ Տե՛ս **Tölölyan Kh.**, *Textual Nation: Poetry and Nationalism in Armenian Political Culture. In Intellectuals and the Articulation of the Nation*. Ed. Suny R. G., Kennedy M.D., Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1999, p. 107.

⁴ Հետագա տարիներին սկսել են հրատարակվել նաև հետևյալ պարբերականները՝ 1999 թ. Մոսկվայում ռուսալեզու «Диаспоры» («Սփյուռք») հանդեսը, որի նպատակն է լուսաբանել ինչպես ռուսական սփյուռքի, այնպես էլ հետխորհրդային Ռուսաստանում ապրող էթնիկ սփյուռքյան համայնքների հիմնախնդիրները: 2002 թ. Տուլուզ-լո-Միրայ համալսարանի «DIASPORAS. Histoire et sociétés» («ՄՓՅՈՒՌՔ. պատմություն և հասարակություններ») ամսագիրը լուսաբանում է սփյուռքի, միգրացիայի, էթնիկ, կրոնական փոքրամասնությունների խնդիրները պատմության, սոցիոլոգիայի և բազմակրթանքային հետազոտությունների տեսանկյունից: 2011 թ. Նյու Դելիում հրատարակվում է «Diaspora Studies» («Սփյուռքի հետազոտություններ») ամսագիրը՝ նվիրված սփյուռքյան (հիմնականում հնդկական) անդրազգային ցանցերի՝ որպես միջազգային հարաբերությունների ուշագրավ գործոնի համեմատական ուսումնասիրությանը: (Տե՛ս **Բեժանյան Ա.**, Սփյուռքի մասին տեսությունների համառոտ ակնարկ // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» (այսուհետև՝ «ԼՀԳ»), 2013, թիվ 1, էջ 211):

⁵ Տե՛ս **Tölölyan, Kh.**, *The contemporary discourse of diaspora studies, Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 27 (3): 2007: p. 647.

մարդաբանությունը, քաղաքագիտությունը և այլն: Մյուս կողմից՝ այսօր այն ներդրված կամ համալիր կերպով կապված է ազգայնականության, անդրազգայնության, համաշխարհայնացման, ետգաղութատիրության ուսումնասիրությունների հետ¹: Միյուրքագիտությունը զարգացող գիտակարգ է. սփյուռքի հարցերով զբաղվում են նոր համալսարաններ, պարբերականներ, և դա պայմանավորված է նախ նրանով, որ հետզհետե աճում է այն մարդկանց թիվը, ովքեր ապրում են սփյուռքներում, հատկապես՝ զարգացած երկրներում (Վ. Սաֆրան)²:

Միյուրքի սահմանման հարացույցը և ընդհանուր նկարագիրը

Միյուրքյան հետազոտությունների ուշադրության կիզակետում *սփյուռքի* սահմանման խնդիրը հայտնվեց սկզբից ևեթ:

Խնդիրն այն է, որ *սփյուռքը*, որն անտիկ ժամանակներից ի վեր գործածվել էր հրեական, հունական և հայկական համապատասխան սոցիալական ձևավորումները անվանելու համար, իր իմաստաբանական տիրույթում ի հայտ էր բերում փոփոխություն, որի մասին Խ. Թեոլեոյանը նշել է «Միյուրք» հանդեսի հենց առաջին՝ ներածական հոդվածում, բնորոշվում է *սփյուռքի* մեջ այնպիսի հասկացությունների ընդգրկմամբ, ինչպիսիք են ներգաղթյալը (immigrant), վտարանդին (expatriate), փախստականը (refugee), հյուր աշխատողը (guestworker), արքայալից համայնքը (exile community), անդրծովյա համայնքը (overseas community),

Էթնիկական համայնքը³: Այսօր արդեն *սփյուռքը* կիրառվում է նվազագույնը երեք տասնյակ ցրոնքների⁴ (dispersion) և անդրազգային համայնքների համար⁵:

¹ Տե՛ս **Tölölyan Kh.**, Redefining Diasporas: Old Approaches, New Identities. The Armenian Diaspora in an International Context, London, Armenian Institute, 2002. p. 33:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս **Tölölyan Kh.**, The Nation-State and its Others: In Lieu of a Preface. Diaspora, 1991, 1 (1): p. 2. Տե՛ս նաև **Tölölyan Kh.**, Rethinking Diaspora(s): Stateless Power in the Transnational Moment, Diaspora, 1996, 5 (1): p. 3:

⁴ Այս եզրույթը գործածում ենք իբրև dispersion-ի համարժեք: *Ցրոնքը* հայերեն գիտական գրականության մեջ կիրառվում է սահմանափակ, հաճախ՝ իբրև սփյուռքի համարժեքը, սակայն այն իր բառարանային բացատրությամբ համապատասխանում է dispersion-ին, որը սփռումի բոլոր կերպերն ընդգրկող եզրույթն է և, ինչպես ցրոնքը, չի մատնանշում սփռումի որևէ պատճառ, հանգամանք: Խ. Թեոլեոյանը նկատում է, որ *ցրոնքը* երանգավորում ունի՝ բարձր ոճի բառաշերտին է պատկանում (Տե՛ս **Tölölyan Kh.**, Elites and Institutions in the Armenian Transnation, Princeton University: Conference on Transnational Migration, Comparative Perspectives. Diaspora, 9 (1) (<http://www.transcomm.ox.ac.uk/-working%20papers/-WPTC-01-21%20Tololyan.doc.pdf>): Թեև ոճական կամ հուզարտահայտչական զանազան երանգավորումները եզրույթի դեպքում ընդունելի չեն, սակայն *dispersion*-ը թարգմանել ենք *ցրոնք*, քանի որ սովորաբար այդպիսի երանգավորումները կորսվում են բառի հաճախադեպ կիրառության ընթացքում:

⁵ Տե՛ս **Tölölyan Kh.**, Stateless power and the political agency of Diasporas: An Armenian Case

Միյուռքի իմաստային ընդլայնումը չի սահմանափակվում այսքանով: Խ. Թեոլեոյանը մատնացույց է անում նաև մտավորականների, լրագրողների կողմից բառի շատ անսովոր գործածումներ. երբեմն այն կիրառվում է առհասարակ մարմնից, առարկայից մասնիկների անջատման և ցրման իմաստով: Այդպիսի օրնակներին էր նվիրված «Միյուռք» հանդեսի «Դիասպորամա» էջը. օրինակ՝ *Egg Cream diaspora* (ձվասերուցքային սփյուռք)՝ կիրառվել է տվյալ ըմպելիքը շշալցնելու և ամենուր առաքելու, հասանելի դարձնելու իմաստով, *anatomical diaspora* (անատոմիական սփյուռք)՝ կիրառվել է մի վեպում, որտեղ հերոսներից մեկը զոհվում է սարսափելի պայմաններում, և նրա մարմինը ծվեն-ծվեն է լինում¹:

Ցանկացած լեզվաբան կարող է ասել, որ ժամանակի ընթացքում բառիմաստի ընդլայնումը, նեղացումը, շրջումը, վերաիմաստավորումը շատ բնական երևույթներ են: *Միյուռքը*, սակայն, պարզապես իմաստային ընդլայնման ենթարկված բառի հերթական օրինակ չէ: Խ. Թեոլեոյանը նկատում է, որ առկա է կերպափոխություն. անցյալ մի քանի տասնամյակների ընթացքում (1960-ականներից) դիսկուրսային քաղաքականության փոփոխության, ինչպես նաև նյութական, արտադրականության իրողությունների հետևանքով մի կողմից ավելացել է սփյուռքների թիվը, մյուս կողմից՝ սփյուռք եզրույթի զբաղեցրած իմաստային դաշտը²:

Որն է խմբի նկատմամբ սփյուռքի՝ որպես եզրույթի կիրառության հարցում տեսաբանները, հետազոտողները ցուցաբերում են տարբեր մոտեցումներ՝ կա՛մ կարևորելով այս կամ այն բնութագրիչների առկայությունը և առաջարկելով սփյուռքի սահմանման տարբեր հարացույցներ (paradigma), կա՛մ այն անխտիր կիրառելի համարելով հայրենիքից (կենտրոնից) դուրս գտնվող ցանկացած խմբի համար՝ անկախ սփռումի պատճառներից, չափից³: Ռ. Փանոսյանը նկատում է, որ հետազոտողների այս երկու խմբերից առաջինները սովորաբար «*հրեայ, հայ եւ այլ սփիւռքներու մասնագետներ են, որոնք կ'ուզեն կարգ մը գիտական սահմանումներ ընել, ընդհանրապես սփիւռքցի են ասոնք ու կը դիտեն սփիւռքը ներսէն դուրս*», երկրորդները՝ «*կօզտագործեն յետարդիական մոտեցումը, ընդհանրապես կը դիտեն սփիւռքները դուրսէն ներս, ու շատ ավելի լայն սահմանում կու տան անոր*»⁴: Խ. Թեոլեոյանը նշում է, որ վերջին մոտեցմամբ հավասարաթէք են դառ-

Study. In Tototicaguena G. (Ed.), Opportunity structures in Diaspora Relations. Reno, Nevada, Center for Basque Studies, 2007, p. 216:

¹ Տե՛ս **Tölölyan Kh.**, Diasporama, Diaspora, 1994, 3 (2), p. 235. Տե՛ս նաև **Tölölyan Kh.**, Diasporama, Diaspora, 2000, 9 (2), p. 309:

² Տե՛ս **Tölölyan Kh.**, Rethinking Diaspora(s)..., p. 3:

³ Մանրամասն տե՛ս **Բեժանյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 211-227: Տե՛ս նաև **Փանոսեան Ռ.**, Տեսական հայեցակարգ Հայրենիք-Սփիւռք յարաբերություններու. հետետեղիներ, նկատողություններ եւ առաջարկներ // «Միյուռքագիտություն», տարեգիրք, Երևան, 2012, էջ 31-44:

⁴ **Փանոսեան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 35-38:

նում *dispersion* և *diaspora*՝ *ցրոնք* և *սփյուռք*, եզրույթները: Եթե առաջինը ենթադրում է պարզապես սփռում, ցրվածություն, ապա վերջինը, բացի ցումից, նաև՝ այսպես ասած՝ «տեսակի պահպանում և վերարտադրում»: Այս իմաստը արտահայտված է հենց բառի նախահնդեվրոպական բառարմատում. *spr եռագրից ձայնավորների հավելումով կազմվում են այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են *spore*-ը (սպոր), *sperm*-ը (սպերմա), *spread*-ը (տարածվել), *disperse*-ը (ցրվել)¹:

Թեև 1996 թ. Խ. Թեոլեոյանը նշում է, որ *սփյուռքը* «վտանգի տակ է՝ դառնալու խառնակ կերպով տարողունակ հասկացություն»², իսկ արդեն 2007 թ.՝ որ «*սփյուռքի և ցրոնքի միջև տարբերակվածությունը պահպանելու պայքարը տանուլ է տրված*»³, սակայն նրա հոդվածները լավագույնս քննում և վերհիշեցնում են, թե իրարից որքան տարբեր են *սփյուռք* անվանումը ստացած հանրույթները:

Խ. Թեոլեոյանը *սփյուռքի* սահմանման համար տալիս է հետևյալ հարացույցը

- ա) Հարկադրանք, որը պատճառ է դառնում սփռումի, երբ մեծ թվով մարդիկ քաղաքական, տնտեսական կամ այլ պարտադրանքով արմատախիլ են արվում հայրենիքից և տարաբնակվում:
- բ) Նույնականության զգացում, որը կա՛մ հենվում է նախքան սփռումը հայրենիքում արդեն իսկ ձևավորված ինքնության վրա, կա՛մ առաջանում, երբ բնօրրանում տարանջատումներ, բայց նաև ընդհանրություններ ունեցող խմբերին ընդունող երկիրն ընկալում է իբրև նույնականների:
- գ) Հավաքական հիշողություն՝ որպես ինքնության հիմնատարը. համայնքները պահպանում են, իսկ երբեմն կառուցում հավաքական հիշողությունը:
- դ) Համայնքային սահմանների պահպանում, որը կարող է լինել կա՛մ հենց սփյուռքների կամքով, կա՛մ ընդունող երկրի պահանջով, որը չի ցանկանում նրանց ձուլել, կամ՝ այս երկուսը միաժամանակ:
- ե) Հաստատութենական (ինստիտուցիոնալ) կապ սփյուռքյան տարբեր համայնքների և հայրենիքի միջև: Վերջինիս բացակայության դեպքում սփյուռքը ցուցաբերում է կամք՝ պահպանելու հավատարմությունը հայրենիքի միջակայնացված գաղափարին⁴:

¹ Տե՛ս **Tölölyan Kh.**, Rethinking Diaspora(s)..., p. 10-11:

² Նույն տեղում, էջ 8:

³ **Tölölyan Kh.**, The contemporary discourse..., p. 648-649.

⁴ Այս առումով որպես բացառություն Խ. Թեոլեոյանը նշում է գնչուներին, որոնք կատարյալ ցրոնք են՝ առանց հայրենիքին սևեռված որևէ հայացքի, առանց նրա մասին հիշողության և վերադարձի ձգտումի: (Տե՛ս **Tölölyan Kh.**, Diaspora studies: Past, present and promise, working paper 55, International Migration Institute, University of Oxford, 2012, 11 pages):

զ) Տևականություն. ցրոնքը սփյուռք է դառնում այն դեպքում, երբ որպես առանձին հավաքականություն տևում է առնվազն երեք սերունդ¹:

Նշված բնութագրիչների էությունը առավել ըմբռնելի է դառնում էթնիկականի և սփյուռքայինի տարբերակման անհրաժեշտության համատեքստում: Ի՞նչն է տարբերակում սփյուռքյան համայնքը էթնիկ համայնքից այն դեպքում, երբ երկուսն էլ գծում և «հսկում» են խորհրդանշական, վարքագծային սահմաններ, որոնցով էլ հավաքական ինքնությունը մնում է այլ, քան գերիշխող ինքնությունը, որը տիրում է ընդունող երկրում²:

Էթնիկ և սփյուռքյան համայնքների տարբերակման համար Խ. Թեոլեոյանը նշում է հետևյալ մի քանի առանձնահատկությունները: Էթնիկ համայնքը սփյուռքային համայնքից տարբերվում է նրանով, որ առաջինի դեպքում հայրենիքի և այլ երկրների ազգակից համայնքների հետ կապեր պահպանելու հանձնառությունը բացակայում է, թույլ է կամ լավագույն դեպքում ընդհատումներով է և ցուցաբերվում է անհատների, այլ ոչ թե համայնքի կողմից որպես ամբողջության: Մինչդեռ սփյուռքի համար այլ երկրներում ազգակից համայնքների և հայրենիքի հետ հաստատութենականացված կապը հիմնարար հատկանիշ է³: Սփյուռքի կարևոր հատկանիշներից է հայրենիքի նորոգության և վերադարձի (հայրենադարձության) գաղափարախոսությունը, ընդ որում՝ դեպի հայրենիք սփյուռքամուսնները վերադառնում են ոչ միայն բառացիորեն, այլև (առավել հաճախ)՝ «վերա-դառնում» են առանց իրական հայրենադարձության. նրանք դարձ են կատարում դեպի հայրենիք ճամփորդության, դրամական փոխանցումների, մշակութային փոխանակումների, քաղաքական լոբբինգի և հայրենիքի հետ այլ կապեր պահելու տարբեր ջանքերի շնորհիվ: Էթնիկ համայնքների դեպքում հայրենիքի հետ այսպիսի շարունակական կապը բնութագրական չէ⁴:

Սփյուռքյան համայնքները պահպանում են հայրենիքի լեզվի, կրոնական, սոցիալական և մշակութային փորձառության տարրերը՝ կա՛մ անեղծ, կա՛մ, քանի որ ժամանակ է անցել, միախառն, երկմշակութային՝

¹ Թվարկված չափանիշներից առաջին հինգը գրվել են 1996 թ. (տ՛ւ Rethinking Diaspora(s): Stateless Power in the Transnational Moment” Diaspora, 1996, 5 (1)), իսկ վերջինը ավելացվել է հետագայում. 2005 թ. գրված մի հոդվածում նշվում է տևականության կարևորության մասին, սակայն չի հստակեցվում, թե քանի սերունդ պետք է շարունակվի տվյալ հանրույթը՝ սփյուռք կոչվելու համար (տե՛ս **Tölölyan Kh.**, Armenian Diaspora. In Encyclopedia of Diasporas, Immigrant and Refugee Cultures Around the World. Ed.: Ember M., Ember C., Skoggard I., New York, 2005, p. 35-46): Իսկ 2011 թ. Երևանում սփյուռքների, սփյուռքագիտության վերաբերյալ հրապարակային մի դասախոսության ժամանակ Խ. Թեոլեոյանը նշում է հատկապես երեք սերունդների շարունակության մասին (տե՛ս <http://www.arteria.am/hy/1331123076> (հասանելի է՝ 16.02.2016)):

² Տե՛ս **Tölölyan Kh.**, Rethinking Diaspora(s)..., p. 16:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս **Tölölyan Kh.**, The contemporary discourse ..., p. 647.

հիբրիդային ձևով, իսկ էթնիկ խմբերը դրսևորում են երկմշակութայնության թույլ աստիճան¹:

Որպես էթնիկ համայնքի օրինակ Խ. Թեոլեոյանը բերում է Ամերիկայի իտալացիներին, որոնց էթնիկ նույնականացումը դրսևորվում է խոհանոցային, երաժշտական, կրոնական տոների, լեզվական փորձառություններում և ծեսերում: Շատերը մասնակցում են միայն հատուկ առիթներին. շքերթներ են կազմակերպում, դրոշներ ծածանում, պաստառներ ցուցադրում: Առանձին անձինք մտահոգություն են ցուցաբերում այլ երկրներում և հայրենիքում գտնվող իրենց ազգականների բարեկեցության համար, եղբայրական (fraternal) կամ հայրենակցական միությունները դրամահավաք են կազմակերպում նախնիների հայրենի քաղաքի կամ գյուղի համար: Սակայն շատ քիչ հավանական է, որ նրանք գործեն հետևողականորեն կազմակերպված ուղիով՝ մշակելու օրակարգ՝ քաղաքական և մշակութային դաշտերում ներկայանալու համար ինչպես ընդունող երկրում, այնպես էլ հայրենիքում: Խ. Թեոլեոյանը մատնացույց է անում, որ ֆիլմերում մաֆիայի կարծրատիպային ներկայացումների դեմ կազմակերպված պայքարը մեկն է այն քիչ, բայց և հաճախ ընդհատվող ջանքերից, որ Ամերիկայի իտալացիները ձեռնարկել են իրենց քաղաքական և մշակութային առումով ներկայացնելու համար: Ի հակադրություն դրա՝ հարացուցային հին սփյուռքները, ինչպես օրինակ հրեականը և հայկականը, կատարում են գաղափարախոսական զգալի աշխատանք իրենց համայնքները լիապես կապված դարձնելու այլ ազգպետություններում հաստատված համայնքների և հայրենիքի հետ: Երկու սփյուռքներն էլ ընդունող երկրներում իրականացնում են լոբբինգ և հաստատականորեն «դարձ են կատարում» դեպի հայրենիք: Նվիրաբերելով գումարներ, մարդկային ռեսուրսներ՝ փորձում են օժանդակել կամ ազդել հայրենիքի տնտեսությանը, մշակույթին, քաղաքականությանը: Ընդունող երկրներում բոլոր մակարդակի ընտրություններում աջակցում են այն թեկնածուին, որն իրենց էթնիկ խմբից է՝ էթնոսփյուռքյան հպարտությունից զատ՝ բոլոր մակարդակներում ապահովելով իրենց սփյուռքյան շահերի ներկայացվածությունը: Իհարկե, այսպիսի ջանքերը միշտ չէ, որ խրախուսվում են հայրենիքի կառավարության և հասարակության կամ այլ ազգպետությունների կողմից²:

Էթնիկ խումբը սփյուռքից բաժանող սահմանները, սակայն, հստակ զգված չեն, այլ ներթափանցալի են ու «հոսում» և ի պատասխան տարբեր գործընթացների՝ համայնքում ներքին շարժերի, հայրենիքի և ընդունող

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս **Tölölyan Kh.**, Rethinking Diaspora(s)...., p. 16-17: Տե՛ս նաև **Tölölyan Kh.**, The Impact of Diasporas on US Foreign Policy. In Pfaltzgraff R., Richard H., Shultz Jr., Ethnic Conflict and Regional Instability: Implications for U.S. Policy and Army Roles and Missions, Washington, DC: U.S. Army, 1994, p. 147-160.

երկրի քաղաքական, մշակութային անցուդարձի, փոփոխվում են. «Ինչ-որ իմաստով սփյուռքային համայնքը կրում է թե՛ էթնիկական, թե՛ սփյուռքային մշակութային ինքնությունների և քաղաքական փորձառությունների պարադոքսային համակցումը»¹, և «Նախընտրելի է խոսել անձանց և համայնքների մասին, որոնք կյանքի որոշակի ոլորտներում վարվում են ինչպես էթնիկ խմբերի ներկայացուցիչները, որոշ ոլորտներում՝ ինչպես սփյուռքանդամները, և որ առավել կարևոր է՝ անցում են կատարում մեկից մյուսը. շարժունությունը ժամանակակից էթնոսփյուռքի ներքին և արտաքին հատկանիշն է»²:

Երբ սփյուռքին տրվում է շատ լայն իմաստ՝ «բոլոր այն մարդիկ, ովքեր ապրում են հայրենիքից դուրս՝ անկախ սփռումի պատճառներից, չափից», ստացվում է, որ էթնիկ խմբերը սփյուռքների ենթախումբ են: Խ. Թեոլեոյանը նշում է, որ սփյուռքային բոլոր համայնքները էթնիկական են, քանի որ պահպանել են էթնիկ հատկանիշները, սակայն ոչ բոլոր էթնիկ համայնքներն են սփյուռքային, քանի որ համախմբված չեն այնպես, ինչպես սփյուռքային համայնքները³:

Սփյուռքը սահմանող հարացույցի վերջին կետը՝ առնվազն երեք սերունդների շարունակականությունը, որը Խ. Թեոլեոյանը ավելացրել է հետագայում, բացատրվում է նրանով, որ առաջին սերնդի գաղթականների՝ հայրենիքի հետ կապը հիմնվում է անձնական, ազգակցական կապերի վրա, որոնք դեռ ուժեղ են: Նրանց երեխաների՝ երկրորդ սերնդի մոտ այդ կապերը թուլանում են, սակայն դեռ առկա են շփումները հայրենիքում ապրող տատիկների, պապիկների, հեռավոր զարմիկների հետ: Երրորդ և հետագա սերունդներում անձնական շփումները տեղի են տալիս և փոխարինվում հաստատութենական կապերով: Երբ ընդունող հասարակությունը չի ցանկանում ձուլել տվյալ խմբին, սփյուռքայնացումը առավել դյուրին է, սակայն երբ մշակութային հիբրիդացման, հեշտությամբ քաղաքացիություն ձեռք բերելու, տնտեսական հնարավորությունների հավասարության պայմաններում խումբը **գիտակցաբար** շարունակում է պահպանել իր յուրահատկությունները, արդեն կարելի է խոսել նրա լիարժեք սփյուռքայնացման մասին⁴: Այս համատեքստում, հայրենիքի հետ կապերի հաստատութենականացումից բացի, կարևորվում են հիշողության և հիշատակությունների համար կոլեկտիվ աշխատանքը, ինքնության գաղափարախոսության մշակումը⁵:

¹ Tölölyan Kh., Elites and Institutions in ..., (<http://www.transcomm.ox.ac.uk/-working%20papers/-WPTC-01-21%20Tololyan.doc.pdf>).

² Tölölyan Kh., Rethinking Diaspora(s)..., p. 18.

³ Տե՛ս Tölölyan Kh., Elites and Institutions... (<http://www.transcomm.ox.ac.uk/-working%20papers/-WPTC-01-21%20Tololyan.doc.pdf>):

⁴ Տե՛ս <http://www.arteria.am/hy/1331123076> (հասանելի է՝ 16.02.2016): Տե՛ս նաև Теория диаспор глазами отцов-основателей, Интервью с Хачиком Тололяном, «НЛО», 2014, 3 (127). (<http://magazines.russ.ru/-nlo/2014/3/3t.html>):

⁵ Տե՛ս Tölölyan Kh., The contemporary discourse of diaspora studies..., p. 650-651.

Խ. Թեոլեոյանը սփյուռքի համար կարևոր հատկանիշ է համարում նվիրված, ակտիվ փոքրամասնության՝ «առաջնորդող ընտրախավի» դերակատարությունը, որը հիմնում է սփյուռքյան հատուկ մտահոգություններ ունեցող կազմակերպություններ, լոբբինգ է իրականացնում հայրենիքի կառավարության համար կամ նրա դեմ (օր.՝ ԱՄՆ-ում ֆիլիպինյան շարժումը Ֆերդինանդ Մարկոսի ռեժիմի դեմ), դրամահավաքներն էր հայրենիքի համար (հրեա գաղթականների՝ Ռուսաստանից Իսրայելում հաստատվելու համար), կամ պայքարում է՝ մոբիլիզացնելու համար անդրազգային կրոնական համայնքը ի նպաստ հայրենիքում նոր շարժման (սիկհերը՝ Կանադայում): Հատկանշական է, որ հաստատություններում ներգրավված չեն լինում որոշ շատ կարևոր էթնոսփյուռքյան դեմքեր՝ գիտնականներ, մտավորականներ, ովքեր ստեղծում են սփյուռքյան դիսկուրսը, գրողներ, արվեստագետներ, որոնց բարձրարժեք կամ ցածրարժեք մշակութային արտադրանքը ազդում է սփյուռքյան ինքնության ձևավորմանը¹:

Խ. Թեոլեոյանը ընդգծում է, որ այն փորձառությունները և հարաբերությունները, որոնք պայմանավորում են համայնքի ներսում նույնականությունը (որը երբեմն կեղծ է) և շրջապատող հասարակությունից տարբերությունները, փոխվում են ժամանակի և տարածության մեջ: Նույնականության զգացումը, որն ունեն առաջին ներգաղթյալները, անհնար է դառնում պահպանել հետագա սերունդների մեջ: Բացի դրանից՝ փոխվում են ոչ միայն սփռվածները, այլև հայրենիքում ապրողները: Երբ անձանց մի մեծ հատվածը՝ հատկապես մշակութային էլիտայի շրջանում, ընդունում է փոփոխությունը, նույնականացման դիսկուրսի բովանդակությունն ու ընդգրկումը, փոխվում և զարգանում են սփյուռքային մի շարք տիպական փորձառություններ²:

Սփյուռքային կեցվածքը (diasporicity) հենվում է տարբերությունների վրա. սփյուռքյան համայնքը ինքնիրեն դիտում է իբրև միաժամանակ կապված, սակայն տարբեր նրանցից, որոնց շրջանում տեղակայվել է, և ուժգնորեն կապված, սակայն որոշ առումներով տարբեր հայրենիքում ապրող ժողովրդից: Տարբերությունների պահպանումը կարող է պայմանավորված լինել ընդունող երկրի ճնշումներով, մերժումով՝ ձուլելու նրանց, կամ սփյուռքի ընտրությամբ՝ իրականացնելու մշակութային և քաղաքական աշխատանք՝ պահպանելու տարբերակող այն հատկանիշները, որոնք առանցքային են այն դեպքում, երբ տվյալ երկիրը հնարավորություն է տալիս, նույնիսկ քաջալերում է ձուլումը: Երբ հնարավոր է, սփյուռքյան համայնքները ձգտում են ինտեգրման և քաղաքացիության՝ առանց ձուլվելու:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 647-655:

² Տե՛ս նույն տեղում:

Խ. Թեոլեոյանի աշխատություններում որքան որ հստակ է սփյուռքի դիմագիծը, նույնքան էլ զգալուն է նրա նկարագիրը ներքին և արտաքին տեղաշարժերի համատեքստում. «Թերևս ամենաճիշտը սփյուռքը ոչ թե ամրագրված հողացքի և սոցիալական ձևավորման անվանում, այլ հավաքական նույնականացման գործընթաց և ինքնության ձև դիտելն է, որը նշագրվում է հարափոփոխ տարբերությունների միջոցով, որոնք էլ քարտեզագրում են ... կոնկրետ համայնքների՝ որպես ցանցիկ սահմաններով կղզյակի (անկլավի) փոփոխամետ սահմանագծերը»¹: Բացի դրանից՝ «ոչ բոլոր սփյուռքյան համայնքներն են ի հայտ բերում այս բոլոր վարքագծերը (սփյուռքը սահմանող առանցքային բնութագրիչները - Հ.Վ.) ամեն մի ժամանակ, այլ վարքագծերի և փորձառությունների այս կազմաձևը ժամանակի ընթացքում բնութագրում է տնականություն ունեցող սփյուռքներին»²:

Այսպիսով, Խ. Թեոլեոյանը տարբերակում է տիպիկ սփյուռքային սոցիալական ձևավորումը պարզապես սփյուռք անվանումը ստացած, նմանատիպ, սակայն էական կետերում տարբերվող այլ հանրույթներից: Կարելի է ասել՝ բանաձևային նշանակություն ունի «անդրազգային պահի պետականագուրկ իշխանություն» ("stateless power³ in the transnational moment") ձևակերպումը, ըստ որի՝ սփյուռքը ենթադրում է համախմբվելու, կազմակերպվածության, հանձնառությունների, ուստի և հավակնությունների բարձր աստիճան հասարակական, քաղաքական, մշակութային և այլ ոլորտներում:

Սփյուռք եզրույթի իմաստային ընդլայնման պատճառները

Խ. Թեոլեոյանը հանգամանորեն քննել է այն գործոնները, որոնց ազդեցությամբ 1960-ական թվականներից սփյուռքը կորցրեց իր իմաստի սահմանափակությունը, հստակությունը՝ միննույն ժամանակ դառնալով շատ տարածված, երբ այս հասկացությունը դարձավ տարբեր ցրոնքներին կամ առնվազն նրանց ամենահստակ հատվածներին ներկայացնելու օգտակար,

¹ Նույն տեղում, էջ 649-650:

² **Tölölyan Kh.**, The Armenian Diaspora as a transnation actor and as a potential contributor to conflict resolution, Univeristy for Peace, Capacity Building for Peace and Development: Rols of Diaspora, Toronto, Canada, 2006, October 19-20, 54 pages, p. 3.

³ Այս դեպքում power բառը state power-ն է՝ երբ տարածքը, բնակչությունը և միասնական ազգային հասարակությունը դրսևորում են տնտեսական, ռազմական, մշակութային ուժ, որը ապահովում է ազգի և պետության անվտանգությունն ու ինքնավարությունը: Քաղաքագիտության դիսկուրսում սա power-ի առաջին իմաստն է, երբ քաղաքականությունը այնպիսի գործընթաց է, որով վերնախավը տիրապետում է այդ ուժի լծակներին և գործադրում այն՝ հետապնդելու և նվաճելու սեփական կամ պետության քաղաքացիների շահերը: Տե՛ս **Tölölyan Kh.**, Stateless power and the political agency of Diasporas: An Armenian Case Study. In Tototicaguena G. (Ed.), Opportunity structures in Diaspora Relations. Reno, Nevada, Center for Basque Studies, p. 220-221:

նույնիսկ ցանկալի ուղի հատկապես ԱՄՆ-ում: Այս գործընթացում Խ. Թեոլեոյանը առանձնացրել է մի կողմից՝ նյութական, ժողովրդագրական, սոցիալական, մյուս կողմից՝ դիսկուրսիվ, գաղափարախոսական գործոնները, որոնք համագործական (սիներգետիկ) փոխազդեցությամբ ձևավորել են միմյանց և ունեցել համամետ ազդեցություններ¹:

Այս գործոններից առաջինները կանխորոշում են, երաշխիք են դառնում, որ սփռումը կհանգեցնի ոչ թե ձուլման, այլ՝ սփյուռքայնացման: Դրանք են՝

ա) *Արագացող ներգաղթը դեպի արդյունաբերացված աշխարհ*. դեպի Միացյալ Նահանգներ՝ 1965 թ. ներգաղթի օրենքից հետո (Hart-Caller Immigration Act), Կանադա, Ավստրալիա, Արևմտյան Եվրոպա՝ տարբեր տարիների՝ 1945-1960 թթ. միջակայքում, տեղի ունեցավ հոծ զանգվածների ներգաղթ: Համաշխարհայնացման և անդրազգայնացման դարաշրջանում, երբ հաղորդակցվելը, ճամփորդելը դարձան ավելի դյուրին, այս գաղթականները հայրենիքի և այլ ազգակից համայնքների հետ սկսեցին կապեր պահպանել այնպիսի չափերով, որոնք բնութագրական չէին ավելի վաղ շրջանի գաղթերի համար, երբ հայրենիքից հարաբերական մեկուսացումը նպաստում էր էթնիկացմանը կամ ձուլմանը:

բ) *Ընդունող երկրում իրավական, քաղաքական, վարչական, մշակութային-գաղափարախոսական մեխանիզմները՝ կապված ներգաղթի հետ*. ձուլումը կամ էթնիկ համայնքների լիարյուն կյանքը բազմակարծ հասարակության, բազմամշակութային, բազմազգ պետական կառուցվածքում գտնվող սփյուռքների մեջ մեծապես կախված է ընդունող երկրի հասարակությունից և իրավական-քաղաքական համակարգից. նրանք ցուցաբերում են անկողմնակալություն, հանդուրժողականություն, ակտիվորեն զբաղվում են ակուլտուրացիայով, քաղաքացիացումով, ինտեգրմամբ, թե՛ ձուլմամբ: Այս հարցում տարբերվում են, օրինակ, մի կողմից՝ Միացյալ Նահանգները, Կանադան, Արգենտինան, Բրազիլիան, Ավստրալիան, Նոր Զելանդիան, որոնք սկսել են (տարբեր չափերով) հնարավորություն տալ ներգաղթյալներին դառնալու քաղաքացիներ և ընտրելու՝ ձուլվել, թե՛ հանդես գալ որպես էթնոսփյուռքյան խմբեր, մյուս կողմից՝ Արևմտյան Եվրոպան, որի հարուցած դժվարությունները երբեմն խոչընդոտում են, երբեմն՝ ոչ ցրոնքների կազմավորմանը որպես սփյուռքների կամ մասնակցությանը ազգ-պետության կյանքին:

գ) *Գոյություն ունեցող հաստատությունական կազմակերպության դիրքը հայրենիքում (կամ կենտրոնում), թե որքանով են այդ կազմակերպությունները ուղեկցում ներգաղթյալներին*. սրա լավ օրինակը Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի պատճառով համայնքից հեռացած հայերն են, ովքեր

¹ Տե՛ս **Tölölyan Kh.**, Rethinking Diaspora (s): Stateless Power in the Transnational Moment. Diaspora: A Journal of Transnational Studies, 5(1): p. 3-36:

հաճախ շարունակում են կապված մնալ իրենց պատկանած կազմակերպության մասնաճյուղին:

դ) *Ներգաղթյալների մասնաբաժինը տեղաբնիկների համեմատ*. երբ ներգաղթյալների կենտրոնացված բնակավայրերը դառնում են սփյուռքային ազդեցիկ կղզյակներ (անկլավներ), նրանք գիտակցում են իրենց կարողությունները՝ միջամտելու ընդունող երկրի, ինչպես նաև հայրենիքի քաղաքական, տնտեսական, մշակութային կյանքին: Իհարկե այն դեպքում, երբ ընդունող երկրի և հայրենիքի կառավարությունները այս գործունեությունները համարեն խնդրահարույց, կարող են վրա հասնել սահմանափակումներ:

ե) *Ռասայական տարբերությունը*. սովորաբար զատման պատճառ է դառնում՝ հանգեցնելով կղզյակների ստեղծմանը և հող ստեղծելով հավանական սփյուռքայնացման համար: Վառ օրինակը աֆրաամերիկացիներն են:

զ) *Կրոնական անհամատեղելիությունը*. այս գործոնը ամրացնում է այն սահմանները, որոնց շրջանակներում սահանափակվում և պահպանվում են էթնոսփյուռքյան կղզյակները: Միևնույն ժամանակ հիմնական (խոշոր) կրոնների անդրազգային բնույթը նպաստում է դյուրին շփմանը թե՛ համայնքների, թե՛ հայրենիքի հետ: Այսպես՝ մուսուլման հյուսիսաֆրիկացիները Ֆրանսիայում ավելի դժվար են «դառնում ֆրանսիացի», քան կաթոլիկ պորտուգալացիները, Ալժիրի հրեաները, Լիբանանի մարոնիթները կամ հույն ուղղափառ քրիստոնյաները: Իսլամը միաժամանակ և՛ «օգնում է» հյուսիսաֆրիկացիներին քրիստոնյա ֆրանսիացիներից տարբեր մնալու, և՛ հնարավորություն է տալիս դաշնակցելու այլ մուսուլմանների հետ՝ լինեն դրանք արաբախոսներ, թուրքեր թե պակիստանցիներ:

Մյուս գործոնները՝ վերջին մի քանի տասնամյակների քաղաքական իրադարձությունները, գիտական քննարկումներ են, որոնք բազմաթիվ ցրոնքների քաղաքական և մտավորական վերնախավի մի խումբ ներկայացուցիչների մղել են ներկայանալու որպես սփյուռք՝

ա) *Հավաքական սուբյեկտի հաստատումը*. համայնք-սուբյեկտը, որը դեռևս միայն սփյուռքայնացման շեմին է, կենտրոնանում է ներքին հարցերի վրա և աշխատում չկորցնել հիմնական, էական նկարագիրը՝ պահպանելով ինքնավերարտադրման կառույցները՝ դպրոցներ, կրոնական հաստատություններ, թերթեր, ռադիոկայաններ և այլն: Համայնք-սուբյեկտը կարող է կերպավորվել հավաքական սուբյեկտի միայն այն նոր դիսկուրսի ազդեցությամբ, որը նրա հայացքը կուղղի էթնիկ համայնքից անդին՝ դեպի հայրենիք, դեպի այլ ցրոնքներ և դեպի առավել ակտիվ ներգրավվածություն գերիշխող ազգային խմբում և պետական համակարգում: Նման ուղղորդումը կատարվում է քաղաքական, հասարակական և մտավորական վերնախավի կողմից:

բ) *Իսրայել պետությունը՝ որպես սփյուռքյան նվաճման օրինակ*. շուրջ երկուհազարամյա արքայից և անիշխանությունից հետո հրեական սփյուռքի կողմից ստեղծված Իսրայել պետությունը, որի կացությունը 1948 թ. և նույ-

նիսկ 1956 թ. արաբա-իսրայելական պատերազմներից հետո ոմանք շարունակում էին համարվել անորոշ, չէր կարող այդպիսին դիտվել արդեն 1967 թ. հունիսի իրադարձությունների պրիզմայով դիտարկելիս, երբ *սփյուռք* հասկացությունը, ինքնանվանումը և սփյուռքի «կերպարը» սկսում էին թվալ խոստումնալից: Երկու կամ բազմաթիվ տեղերի հավատարմությունը և «պատկանելությունը» այժմ ընկալվում էին ապրելու գուցեն բարդ ուղի, բայց նաև՝ հպարտության և պետականագուրկ իշխանության աղբյուր, որը հնարավոր կդարձնի պահպանել թե՛ հայրենի պետությունը, թե՛ էթնոսփյուռքյան համայնքը: Հիմնվելով հետագա տարիների հրեական լոբբինգի հաջողության վրա՝ կուբացի, արաբ, հույն, Կիպրոսի հույն, իռլանդացի, հայ և այլ էթնիկ առաջնորդներ եզրակացրին, որ վկայակոչելով հրեական օրինակը՝ կարող են իրենց համայնքներում ակտիվացնել տնտեսական, քաղաքական, մշակութային ներուժը, որը մինչ այդ մնացել էր չօգտագործված:

բ) *Մասնավոր շահառուի կարգավիճակը*. 60-ականներին ԱՄՆ Դաշնային կառավարության հաստատուն ապաստանականացումը (դելեգիտիմացիա) նշանակալի եղավ այնպիսի համայնքների համախմբման համար, որոնք մինչ այդ չէին տիրապետել էթնոսփյուռքյան որևէ շահ հետապնդող քաղաքական ուժի: Էթնիկ խմբերի առաջնորդները հնարավորություն ստացան գործելու որպես սփյուռքյան մասնավոր շահառու խմբեր (“special interest” groups)՝ ոչ պակաս օրիականությամբ, քան այլ շահառու խմբեր և ի տարբերություն նախորդ շրջանի՝ առանց մտահոգվելու ամերիկյան ազգային շահի նկատմամբ անհավատարմության, հատվածականության մեղադրանքի համար:

գ) *Պետական իշխանության փոխանցումը Եվրոպայում*. այնպիսի ժամանակներում, երբ ազգ-պետություններին վերապահված որոշ կարգավորող ուժեր փոխանցվում են վերազգային կառույցներին, միևնույն ժամանակ՝ որոշ պետություններ էլ ապակենտրոնացման և դաշնայնացման միջոցով փոխանցում են ենթաազգային կառույցներին, շեշտվում է հավանականությունը, որ սփյուռքները, որոնք միաժամանակ *ենթա-* և *անդրազգային* են, կարող են հավակնել նոր դիրքի այս գործընթացում:

դ) *Սփյուռքները՝ որպես ընդունող երկրի կառավարության գործակալներ*. դրդված Միացյալ Նահանգների կողմից՝ պարտադրելու պաշտոնական ժողովրդավարությունը և կապիտալիզմը՝ որոշ սփյուռքյան վերնախավեր հոժարակամ գործիքներ են դառնում հայրենիքում «արևմտյան» արժեքներ տարածելու համար: ԱՄՆ քաղաքականությունը արտոնում է համագործակցող, ակտիվ սփյուռքյան վերնախավերին, որոնք պատրաստակամ են կատարել ԱՄՆ քաղաքականության կողմից իրենց պատվիրված դերը: Այս գործունեությունը, որը հիմնականում սահմանափակվում է արտաքին քաղաքականության կոնկրետ ոլորտներում, անդրադառնում է համայնքի վրա և փոխում նրա գաղափարախոսական մթնոլորտը:

ե) *Ասերիկյան համալսարանը*. գիտնականների կողմից *սփյուռք* հղացքի ընդունման համար մեծ եղավ գիտաուսումնական շրջանակներում ինքնության, տարբերության և բազմազանության՝ որպես հետազոտության կարևոր խնդիրների արժևորումը: Մերժվեցին ձուլվելու, միատարրության (homogenization) գաղափարները, և հետազոտական նյութերը կենտրոնացան էթնիկ փոքրամասնությունների շուրջ, սկսեցին ուսումնասիրվել նրանց ինքնության, ընդհանուր հասարակության հետ հարաբերությունների խնդիրները¹:

Այսպիսով, սփյուռք հասկացության տարածումը և արժևորումը մեծ չափով կապվում են ազգային ինքնության կարևոր տարրերը պահպանելու, սփյուռքային ինքնություն ստեղծելու հնարավորությունների և սփյուռքի միջազգային հարաբերություններում ուշագրավ գործոն դառնալու հետ:

Грацин Варданын – Определение «диаспоры» и причины семантического расширения термина по Хачику Теолеолу

Диаспороведение как междисциплинарная научная дисциплина было сформировано в начале 1990-х гг., когда по инициативе Хачика Теолеоляна в Канаде стал публиковаться журнал «Диаспора. Журнал транснациональных исследований» (*Diaspora: A Journal of Transnational Studies*). Термин «диаспора» за последние несколько десятилетий потерял свое первоначальное значение и сейчас применяется для таких групп, как иммигранты, гастарбайтеры, эмигрантская община и др. Х. Теолеолян был сторонником ограниченного использования термина. В статье представлены теоретические обобщения Х. Теолеоляна, а также наблюдения за типичными чертами общин диаспоры, определения диаспоры, расширения семантики термина и факторов, повлиявших на это.

Hratsin Vardanyan – The Definition of Diaspora and the Reasons of the Expansion of the Semantic Domain of the Term According to Khachig Tölölyan

Diaspora studies as a multidisciplinary field was formed at the beginning of the 1990s when by Khachig Tölölyan's initiative "*Diaspora: A Journal of Transnational Studies*" began to be published in Canada. The term Diaspora has lost its initial meaning during the last decades and is now used for such groups as immigrants, expatriates, refugees, guest workers, exile community and so on. Kh. Tölölyan supports the limited use of the term. The article contains Kh. Tölölyan's theoretical generalizations and observations about the features of a typically diasporic community, definition of Diaspora, semantic expansion of the term, as well as the factors leading to that expansion.

¹ Նշված բոլոր կետերը տե՛ս **Tölölyan Kh., Tölölyan Kh.**, Rethinking Diaspora (s): Stateless Power in the Transnational Moment. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, 5(1): p. 19-28: Տե՛ս նաև **Tölölyan Kh.**, Diaspora studies: Past, present and promise, working paper 55, International Migration Institute, University of Oxford, UK, 2012, 11 pages. (<http://www.migration.ox.ac.uk/odp/pdfs/WP55%20-Diaspora%20studies.pdf>):

ԱՐԱՍՈՒՄԻՑ ՀԱՅՏՆԱԲԱՐՎԱԾ PULUSI ԿՈԹՈՂԸ

Բանալի բառեր – ամրոց, միջնաբերդ, շերտագրություն, Վանի թագավորություն, սեպագիր, խեցեղեն, մետաղական գտածոներ, քարե կոթող, շինություն

Վերջին տասնամյակներին Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր հատվածներում կատարված արդյունավետ պեղումները զգալիորեն թարմացրին Ուրարտուի պատմության և մշակույթի ուսումնասիրության աղբյուրագիտական հիմքը: Նորահայտ նյութերով շրջանառության մեջ ընդգրկվեցին ավանդական պատկերացումներից արմատապես տարբերվող նոր մեկնաբանություններ և տեսակետներ:

Մինչ օրս շարունակվող քննարկումները ցույց են տալիս, որ հրապարակի վրա ունենք լուծման կարոտ բազմաթիվ խնդիրներ, որոնք, նոր հարցադրումներից բացի, պահանջում են նոր մոտեցումներ: Այս առումով առանձնահատուկ կարևորություն ունի լեռնաշխարհում հնագիտական հետազոտությունների համատեքստում պետական կազմավորումների ձևավորման ու զարգացման ուղիների ուսումնասիրությունը:

Կասկածից վեր է, որ վաղ պետական կազմավորումները տարածաշրջանում արձանագրվում են առնվազն մ. թ. ա. III հազարամյակի վերջերից: Սեպագիր տեքստերում Եփրատից արևելք հիշատակվող երկրանուններից բացի, Նորշուն թեփեի, Մոխրաբլուրի տաճարական և պալատական համալիրները, Թոեղքում, Վանաձորում, Քարաշամբում, Լոռի Բերդում հայտնաբերված «արքայական» դամբարանները սոցիալ-քաղաքական զարգացումների որակապես մի նոր համայնապատկեր են ուրվագծում՝ լավագույնս վկայելով նշված հանգամանքը: Լեռնաշխարհի սահմանները ընդգրկող տերության՝ Վանի թագավորության ասպարեզ գալով՝ Հայկական լեռնաշխարհում ավարտին հասավ պետականության կայացման առաջին փուլը: Այս ընթացքում մ. թ. ա. XV-IX դարերի պետական կազմավորումների խայտաբղետ կազմի սոսկ փաստագրումներն անգամ վկայում են, որ տարածաշրջանի տարբեր հատվածները հասարակական-քաղաքական զարգացումների ինքնատիպ ուղի են անցել¹:

¹ Տե՛ս Ավետիսյան Հ. Գ., Ավետիսյան Պ. Մ., Արարատյան դաշտի մշակույթը մ. թ. ա. 11-6-րդ դարերում, Երևան, 2006, էջ 3-5:

Տարածաշրջանի բրոնզ-երկաթի դարերի առաջին հնագիտական սանդղակի մշակման ժամանակաշրջանից հատուկ շեշտադրվել է այն փաստը, որը նման սանդղակների առաջադրման համար պետք է հիմք ընդունել Վանի թագավորության (Ուրարտու) շրջանի հուշարձանների պեղումների տվյալները¹:

Առ այսօր Հայաստանի բրոնզ-երկաթի դարերի հուշարձանների հասակագրման խնդիրների պարզաբանման համար, ուրարտական հնավայրերի հետազոտման հետ մեկտեղ, ելակետային նշանակություն ունեն Վանի արքաների արշավանքների ընթացքում ավերված համալիրները, կանգնեցրած քարե կոթողները, բնակատեղիների շերտագրական տվյալները:

Հայ-ավստրիական հնագիտական արշավախումբը 2014 թ. ամռանը շարունակեց հետազոտությունները Արամուսի ուրարտական ամրոցի տարածքում: Նախորդ տարիներին պեղված համալիրները և հնագիտական գտածոները ունեն բրոնզ-երկաթե դարից մինչև միջնադար շերտագրական պատկանելություն²:

Ավելի քան յոթանասուն մետր բարձրությամբ, արևելքից արևմուտք ձգվող բլրաշարի վրա վեր են խոյանում երբեմնի ահռելի ամրոցի ավերակները: Համալիրը բաղկացած է երկու՝ արևելյան և արևմտյան խոշոր հատվածներից: Արևելյան մասում կառուցվել են վերին և ստորին միջնաբերդերը: Վերին միջնաբերդը հատակագծում ուղղանկյուն, մոտավորապես 20-30 մ լայնքով, արևելքից-արևմուտք ձգվող առանցքով, շուրջ մի քանի հա տարածք ընդգրկող, բազմաթիվ կառույցներից և շինություններից բաղկացած ամրաշինական համակարգ է: Վերջինս օղակված է տասնյակների հասնող որմնահեցերից և աշտարակներից բաղկացած՝ 2,1-5,5 մ հաստությամբ պարսպապատերով: Պարսպապատերից մինչև 1,05 մ առաջ եկող որմնահեցերն ունեն 3-5-8 մ երկարություն: Տեղանքի որոշ հատվածներում ժայռերը հարթեցված են: Պարսպապատերի ամրությունն ապահովելու համար տեղտեղ կառուցվել են մեկից մինչև երեք շարք աստիճանաձև հենապատեր: Վերին միջնաբերդի արևելյան և արևմտյան ճակատային պարսպապատերի մեջ բացվել են կողային աշտարակներով ամրացված հզոր մուտքեր:

Ստորին միջնաբերդը վերը նկարագրված համալիրի օրգանական շարունակությունն է: Այն զբաղեցնում է ավելի փոքր տարածություն ուղղված է արևելքից-արևմուտք, իսկ արևելյան հատվածում միաձուլվում է վերին միջնաբերդի արևմտյան մուտքին: Հատակագծում ձգված ուղղանկյան տեսքի ստորին միջնաբերդը վերինից շուրջ 20 մ ցածր է տեղադրված: Քննարկվող համալիրն ունի ավելի քան 30 մ լայնություն, վերին միջնաբերդի նման

¹ Տե՛ս **Ավետիսյան Հ., Հեղեւ Մ., Ավետիսյան Ն.**, Օշականի դամբարանադաշտի 2013 թ. պեղումները // Հայագիտության հարցեր, 2015, թիվ 3, էջ 232:

² Տե՛ս **Ավետիսյան Հ.**, Արամուս /հնագիտական հետազոտություններ/, Հալեպ, 2012, էջ 3-8:

շրջապատված է տեղանքի գծագրությանը համապատասխանող պարսպապատերով: Կրկնելով վերին միջնաբերդի կառուցողական մանրամասները, այն արևմտյան պարսպապատի կենտրոնական հատվածում ունի հզոր մուտք, որի հյուսիսային և հարավային հատվածներում կառուցվել են անկյունային խոշոր աշտարակներ:

Ամրոցի արևմտյան հատվածը համեմատաբար վատ է պահպանվել: Նշված տարածքը ընդգրկող այս համալիրը շրջափակված է բազալտե հզոր պարսպապատերով, որը հավանաբար «բակի» դեր է կատարել: Ամրոցի արևմտյան հատվածը ունի արևելք-արևմուտք ուղղվածություն և ստորին միջնաբերդից բաժանվում է 12 մ լայնությամբ հյուսիս-հարավ ձգվող ճանապարհով:

Ամրոցի տարածքը տեղանքի գծագրությանը համապատասխան բաղադատվում է դարավանդների, որոնք մասնավորապես միջնաբերդի հյուսիսային և հարավային թևերում միմյանցից հեռանում են 70-100 մ: Դարավանդներն իրենց հերթին տեղ-տեղ ամրացված են մինչև 2,5 մ բարձրությամբ պահպանված պարսպապատերով, որմնահեցերով և աշտարակներով: Նման դարավանդները բնորոշ են ուրարտական մի շարք ամրոցների և բնակավայրերի, ինչպիսիք են Հայկաբերդը, Կայալի Դերեն, Արգիշտիխիլին և այլն:

Ուրարտական խոշոր ամրոցների նման Արամուսն ունեցել է քաղաքային հատված, որը, սակայն, չի պահպանվել:

Ամրոցի պարսպապատերն ունեն բազալտե կոպտատաշ հսկայական քարաբեկորներից կրկնակի զրահապատ չոր շարվածք: Պատերի հաստությունը համապատասխանում է ուրարտական ստանդարտին՝ տատանվելով 2,1-5 մ միջև, պահպանված բարձրությունը 2,5 մ է: Պարսպապատերի համար հիմք են հանդիսացել բազալտից ժայռերի հարթեցված ելուստները: Հին վարպետները պատերի ամրությունն առավել ապահով դարձնելու նպատակով դրանց հիմքի մասում ավելացրել են միաշար-եռաշար հենապատեր: Բացի դրանցից՝ կառուցվել են նաև 3-8 մ երկարությամբ, 1-1,2 մ լայնքով որմնահեցեր, քառանկյուն, ուղղանկյուն բազմաթիվ կցակառույց աշտարակներ, որոնց մի մասն անկյունային է:

Ամրոցի առանձին համալիրներն ու շինությունները մեկմեկու հաղորդակից են հարթ, աստիճանավոր թեքամուտքերով: Միջնաբերդերի որոշ հատվածներում, պարսպապատերի մեջ հստակ ընդգծվում են նաև պաշտպանական նկատառումներով «ծուղակի» սկզբունքով կառուցված մուտքեր, անցումներ, որոնք իրենց հատակագծային լուծումներով տիպական են Վանի թագավորության պաշտպանական համակարգին: Արամուսի ուրարտական ամրոցի թվագրման համար կարևոր նշանակություն ունի նրա հիմնադրման ժամանակագրության հետ կապված խնդրի վերլուծականը: Տասը տողից կազմված Էլառի արձանագրությունը ունի հետևյալ բովանդակությունը.

- /1/ Խալդի աստվածն արշավեց, իր զենքին
- /2/ հպատակեցրեց էթիունի երկիրը:
- /3/ Խալդին ուժեղ է, Խալդիի զենքը ուժեղ է:
- /4/ Խալդյան զորությամբ արշավեց,
- /5/ Արգիշտին Մենուայի որդին,
- /6/ նվաճեց Ուլուանի երկիր
- /7/ Դարանի քաղաքի երկիրը: Խալդյան
- /8/ մեծությամբ Արգիշտին, Մենուայի որդին,
- /9/ թագավոր /է/ հզոր, թագավոր Բիայնիլիի,
- /10/ տերը՝ Տուշպա քաղաքի:

Արամուսի ուրարտական ամրոցից ոչ շատ հեռու տեղադրված մեկ այլ հնավայրի՝ Դարանի ամրոցի դիմաց՝ նրա հարավային կողմում, Արգիշտի I-ի թողած այս արձանագրության ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ Ուրարտուի հզորագույն արքան գրավել է Ուլուանի երկիրը Դարանի քաղաքով:

Ուրարտուի թագավորները, որպես կանոն, խոշոր երկրամասեր և քաղաքներ գրավելուց հետո կառուցում էին (եթե չէին վերակառուցում հինը) նոր քաղաքներ, ամրոցներ, միջնաբերդեր:

Ահա նման պատկեր է ուրվագծվում Արամուսի ամրոցի ուսումնասիրության ժամանակ, որը հավանաբար նույն Դարանի քաղաքի բաղկացուցիչ մասն է եղել: Այս ամենը և հնագիտական նյութի վերլուծականը մեզ հնարավորություն են ընձեռում ենթադրելու, որ հետագուտվող ուրարտական ժամանակաշրջանի ամրոցը կարելի է թվագրել մ. թ. ա. VIII դարով:

Արամուսի ամրոցի միջնաբերդի տարածքում 2014 թ. իրականացված պեղումների ժամանակ երկրորդ հորիզոնում փաստագրվեց հետևյալ փոփոխությունը: Բացված մուտքի հատվածը սալապատված էր կոպտատաշ սև տուֆից շարված քարերով: Այստեղ հայտնաբերվեց կարմիր տուֆից կոթող, որը դրված էր մուտքի մոտ: Կոթողի բարձրությունը 142 սմ է, լայնքը 30 սմ: Այն կտրվածքում ուղղանկյուն է, իսկ վերին հատվածը՝ գլխամասը, քիչ լայնացող կամարի ձև ունի: Կոթողը բոլոր կողմերից ունի հարթ մշակված մակերես և նման է Վանի թագավորությունում լայն տարածում ունեցող քարակոթողներին, որոնք հայտնի են որպես pulusi-ներ:

Այս կոթողները առաջին անգամ վկայված են ուրարտական արքաներ Իշպուինիի և Մենուայի համատեղ գահակալության շրջանից մինչև պետության անկումը: Դրանք ուրարտական պարզ և ամենատարածված պաշտամունքային կոթողներից են¹:

Pulusi-ները բաժանվում են երկու տիպի՝ ա) պատվադանի վրա կանգնած ուղղանկյունաձև, հարթ իրանով, սովորաբար կիսաշրջանաձև վերնամա-

¹ Տե՛ս **Հմայակյան Մ.**, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, 1990, էջ 69-70:

սով, մեծ մասամբ արձանագրված, և բ) առանց սեպագիր, հարթ մակերեսով սյուն-կոթողների: Արամուսից հայտնաբերվածը պատկանում է երկրորդ տիպին: Տեքստերում առավելապես ներկայացված են NA4 գաղափարագրով և ձևով են ուրարտական աստվածներին, հատկապես՝ Խալդի աստծուն: Առանձնապես են Քորշունից, Քարահանից, Վարագավանքից, Վանից, Այգեստանից, Արծվաբերդից, Մեծուփավանքից հայտնաբերված pulusi-ները, որոնք համապատասխանաբար ձևով են ուրարտական աստվածներ Խուտուինիին, Շիվինիին, Տարերքի աստծուն, Էլիպուրիին, Կուեռային և Շերիթուին¹:

Ե. Գրեկյանը նշում է, որ այս կոթողների զգալի մասը կերտվել է Մենուա արքայի գահակալության տարիներին, և pulusi-ների կանգնեցումը բխում էր Մենուայի քաղաքական և կրոնական գործունեությունից²:

Նման կոթողների տեքստերում վկայված են ուրարտական արքաների ռազմական, տնտեսական, շինարարական, կրոնական արարողությունների մասին: Ակնհայտ է, որ pulusi-ների մի մասը եղել է ծիսապաշտամունքային կոթողներ և կազմել համալիրի մասը:

Մենուայի Գյուգակից գտնված նման կոթողի արձանագրության վերջում հիշատակվում է խաղողի կամ գինու հասունացման ժամանակ Խալդյան դարպասներին և pulusi-ի առջև Խալդիին և Ուարուբանիին զոհաբերություններ և ինչ-որ տոնախմբություն իրականացնելու մասին³: Վան քաղաքի Սուրբ Պողոս վանքից գտնված մեկ այլ կոթողի տեքստի մի հատվածում, որը պատկանում է Սարդուրի II-ին, հիշատակվում է տաճարում Արևի աստծո ամսին ինչ-որ կարգ և Խալդիին ու Սարդուրի աստծուն զոհաբերություններ իրականացնելու մասին:

Ինչպես նշում է Մ. Բադալյանը⁴, որոշ pulusi-ների կանգնեցումը կապված է եղել տոների և դրանց առնչվող ծեսերի հետ: Ծիսապաշտամունքային գործառույթը առկա է կնիքների, գոտիների, թիթեղների, պատկերագրության տեսարաններում: Դրանցում ներկայացված է ծիսական արարողություն, ուր քուրմը կամ արքան կանգնած են pulusi-ների առջև, մի ձեռքը՝ ողջույնի դիրքում, մյուսը՝ ուղիղ պահած, իսկ ոտքերի մոտ սափոր է պատկերված: Պատկերված են նաև կենաց ծառեր, որոնք ունեցել են պաշտամունքային դեր:

¹ Տե՛ս **Salvini M.**, Korpus Dei Test: Urartei, Volume 1, le Inscriz ioni sa Pietra e Roccia, Dokumenta Asiana 8, 1 Roma 2008, 1-A5-79, 84:

² Տե՛ս **Grekyan Y.**, The will of Menua and gods of Urartu // Aramazd, 2006, p. 178-179.

³ Տե՛ս **Арутюнян Н. В.**, Корпус урартских клинообразных надписей, /КУКН/ Ереван, 2001, с. 103.

⁴ Տե՛ս **Բադալյան Մ. Ս.**, Ուրարտուի դիցարանի գերագույն եռյակը (պաշտամունք, խորհրդանշաններ, պատկերագրություն) ըստ հնագիտական սկզբնաղբյուրների // սեղմագիր պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության, Երևան, 2015, էջ 6:

Ճմինի հայտնի դամբարանների սալապատ տարածքից հայտնաբերվել են գոհասեղան և չորս պատվանդանների վրա վեր խոյացող կոթողներ: Դրանք ձևով կրկնում են pulsi-ները: Հայկական լեռնաշխարհում քարե կոթողները հայտնի են դեռևս վաղ նեոլիթյան ժամանակաշրջանից: Դրա առաջին օրինակները՝ կենդանական ոճին բնորոշ բարձրաքանդակներով, հայտնի են Ուրֆայի մերձակա Գյոբեկլի թեփեից (Պորտաբլուր), որը թվագրվում է մ. թ. ա. 11000-8000 թթ.: Մեզալիթյան նման կոթողները Հայաստանում հանդես են գալիս հատկապես բրոնզի դարաշրջանում՝ մինհիրների, վիշապ քարակոթողների տեսքով, և կապված են պաշտամունքային դրսևորումների հետ: Վանի թագավորության ժամանակաշրջանում այդ հուշարձանների մի մասը օգտագործվել է սեպագիր արձանագրությունների համար (Գառնի ամրոցի կոթողը), որով ուրարտական արքաները յուրօրինակ ձևով «ոչնչացրել» են վիշապի պաշտամունքը: Հետաքրքիր փաստագրում ունենք միջնադարում, որոշ նման քարակոթողներ խաչքարացվել են՝ ստանալով նոր իմաստավորում:

Արամուսից հայտնաբերված քարակոթողը ամենայն հավանականությամբ պաշտամունքային նշանակության շինության կարևոր մաս է եղել, որը հավանաբար կառուցվել է Արգիշտի I-ի գահակալության տարիներին: Ուրարտական շերտից հայտնաբերված կարասները, հնագիտական բարձրորակ գտածոները և շինության հարդարանքը նշում են վերջինիս ծիսական նշանակության մասին: Ներկայացված pulsi քարակոթողը հավանաբար կապված է գինեգործության հետ և ունի որոշակի պաշամունքային իմաստավորում ու նշանակություն:

Гайк Аветисян – Стела Pulusi, из раскопок в Арамусе

Раскопки последних лет памятников Ванского царства позволяют по-новому интерпретировать богатый археологический материал. Раскопки 2014 г. в цитадели Арамуса позволили уточнить стратиграфию второго горизонта. Участок входа, открытого во время раскопок, был перекрыт необработанными блоками черного туфа. Здесь, около входа, в горизонтальном положении была найдена стела, изготовленная из красного туфа. Высота стелы – 142 см, ширина – 30 см. В сечении стела прямоугольная, в то время как верхняя часть имеет округлую форму. Стела со всех сторон хорошо обработана и похожа на известные в Ванском царстве памятники типа *pulusi*. Такие стелы, в том числе и с надписями, известны в Урарту начиная с периода правления Ишпуини и Менуа до падения царства, они имели культовую функцию и были предназначены для проведения различных ритуалов.

Hayk Avetisyan – The Pulusi Stela Found in Aramus

Archaeological materials related to the Van Kingdom and excavated during recent years assume new interpretations and points of view. During the excavations conducted in 2014 in the district of the acropolis of the Aramus fortress, a certain stratigraphic change was attested in the second horizon. The part of the opened entrance was covered by unworked black tuff slabs. A red tuff stela was found here, which was placed near the entrance, in the fallen state. The height of the stela is 142 cm and the width - 30 cm. It was rectangular in section while the upper part had a rounded shape. The stela was smoothed from all sides and was similar to *pulusi* stelae famous in the Van Kingdom. These stelae, also with inscriptions, are known from the period of the Urartian kings Ishpuini and Menua until the fall of the state. They were related to various rituals and had cultic meaning.

**К ВОПРОСУ О РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОЙ КЕРАМИКЕ
ИЗ РАСКОПОК ГОРОДА ТИГРАНАКЕРТА В АРЦАХЕ¹**

С 2006 г. археологическая экспедиция Института археологии и этнографии НАН РА, возглавляемая Гамлетом Петросяном, проводит регулярные археологические раскопки древнего города Тигранакерт в Арцахе, заложенного Тиграном Великим (95-55 до н. э.). В результате этих раскопок накоплен значительный археологический материал, большую часть которого составляет простая и поливная керамика. Судя по артефактам, хозяйственная жизнь города с момента его основания практически не прерывалась на протяжении многих столетий, охватывая период с I в. до н. э. и до начала XVIII в. Средневековая керамика занимает значимую часть всего полевого материала и в целом является наиболее массовым материалом раскопок. Изучая стратиграфию раскопов на территории города и анализируя тополого-морфологические признаки средневековой керамики, можно выделить группу керамики III-VIII вв., которая, в свою очередь, подразделяется на две хронологические подгруппы: 1. керамику III-IV вв., с признаками позднеантичной керамики; 2. керамику раннего средневековья – V-VIII веков. Керамика III-IV веков хорошо определяется и, соответственно, датируется в раскопах Укрепленного квартала на холме Ванкасар, где открываются оборонительные стены и башни и в Первом античном квартале – на равнине, у подножия холма. Керамика этого периода практически отсутствует в раскопе Раннехристианской площади в Центральном квартале. Здесь основной объем керамики приходится на период развитого средневековья – IX-XIII вв., но есть и фрагменты посуды V-VIII вв., а также большое количество раннесредневековой черепицы. Помимо центрального квартала, средневековая керамика встречается на холме, в Укрепленном квартале. Керамика V-VIII вв., а также керамика развитого средневековья IX-XIII вв. в Первом античном квартале не наблюдается. Здесь хорошо определяются только два культурных слоя – позднеантичный (I в. до н. э.-II в.) и переход к раннему средневековью (III-IV вв.). Раннехристианская площадь и разведочный раскоп, который находится неподалеку от площади, имеют сложную стратиграфию. Здесь нет античных слоев, а выделяются культурные слои V-VII вв., IX-XI вв. и XII-XIII вв.

В своей массе весь керамический материал дошел до нас во фрагментарном состоянии, однако встречаются предметы, подлежащие восстановлению и редкие цельные сосуды. Сегодня работа ведется над “хронологической классификацией керамики”, где на первом этапе керамика, согласно стратиграфии, разделяется по эпохам своего бытования, а затем группируется по технологии и

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ գիտության պետական կոմիտեի ֆինանսավորմամբ՝ 13-6A422 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

морфологии. При определении технологии учитываются визуально определяемые детали, характерные для керамического производства в различные века¹. Широко используется метод сопоставления изучаемого материала с уже известной и датированной керамикой². На данном этапе исследования можно представить следующие характеристики раннесредневековой керамики Тигранакерта III-VIII вв., которая представлена строительной и бытовой керамикой.

Керамика III-IV вв. представлена бытовой керамикой, которая по функциональным и морфологическим признакам подразделяется на тарную керамику и кухонную.

Керамика V-VIII вв. представлена строительной и бытовой керамикой. К строительной относятся фрагменты раннесредневековой черепицы и обожженных кирпичей; к бытовой – многочисленные фрагменты кухонной посуды. Черепок раннесредневековой керамики в своей массе имеет серый, кремовый, кремово-желтоватый или светло-коричневый цвет, но отдельные кувшины и горшки V-VIII вв. имеют характерный темно-вишневый, красный или темно-коричневый цвет черепка. Судя по найденным фрагментам, некоторые карасы III-IV вв. также имели кирпичный и вишневый цвет. Однако, вне зависимости от цвета, для раннего средневековья характерна пористая фактура черепка с хорошо заметными в тесте керамики крупными фракциями шамота и толченого известняка, на котором стоит город. Некоторые фрагменты карасов, а также черепица имеют толстые стенки, где использовалась хорошо отмученная, плотная глина, но в целом раннесредневековые сосуды тонкие и плохо пропеченные. В тесте раннесредневековой тигранакертской керамики обязательно присутствуют фракции известняка и шамота, что хорошо заметно в сколе любого раннесредневекового фрагмента. Толченая известь и шамот, которые использовались в качестве отощителя, являются характерным признаком технологии этого периода.

Тарная керамика Тигранакерта III-IV вв. в основном представлена многочисленными фрагментами карасов, но есть и фрагменты большого кухонного горшка и несколько ручек крупных сосудов. Тарная керамика предназначалась для транспортировки и хранения продуктов и жидкостей.

Карасы в Тигранакерте встречаются практически во всех культурных слоях. Большая часть этих карасов дошла до нас в виде отдельных фрагментов венчиков, тулова, днищ, но есть и цельные экземпляры. Карасы III-IV вв. дошли до нас только во фрагментах. Они характерны для Первого античного и Укрепленного кварталов. Размеры и форма этих карасов плохо определяются по разрозненным частям сосудов. Однако, опираясь на морфологию этих фрагментов и сопоставляя ее с ранее обнаруженными фрагментами карасов этого же периода из других мест и уже описанными в литературе, можно представить характер-

¹ Бобринский А. А. и др., Актуальные проблемы изучения древнего гончарства, Самара, 1990.

² Асатрян Е. А., Закари Берд (результаты раскопок) // Археологические раскопки в Армении, № 19, Ереван, 2005, с. 47-61, Քալանթարյան Ա., Դվինի նյութական մշակույթը IV-VIII դդ., Երևան, 1970, նույնի՝ Դվին I, Կենտրոնական թաղամասի պեղումները (1964-1970), Երևան, 1976:

ные формы того времени¹. Судя по фрагментам, позднеантичные карасы Тигранакерта относятся к сосудам большой емкости. Они крупнее последующих раннесредневековых карасов. Чтобы определить форму этих карасов, в археологической лаборатории Института арменоведческих исследований ЕГУ был восстановлен один из позднеантичных погребальных карасов восточного некрополя Тигранакерта² (рис. 1). Карас хорошо датируется по нумизматическому материалу погребения³. Это большой карас грушевидной формы с раздутым у плечиков туловом (высота 1,27 м). Карас имеет розовый черепок, покрытый лощением. Грушевидная форма карасов сохранилась в Тигранакерте параллельно с вытянутой и шарообразной формой практически до XIII века. Широкое горло с плоским горизонтальным очень тяжелым венчиком⁴ имеет рифленую оборку снизу под венчиком, а между оборкой и плечиками караса видно небольшое, чуть удлиненное горло, которое, судя по фрагментам других раннесредневековых карасов, со временем уменьшается, но не исчезает совсем. Тулово античного караса украшено двумя бусообразными поясами. Эти пояса накладываются на месте стыка различных частей крупного караса для укрепления и маскировки швов. Раннесредневековые карасы, как правило, на тулове имеют несколько поясов с жгутовым или бусообразным орнаментом, или орнаментом елочки. Крупные карасы изготавливались по частям, и поэтому орнаментальные пояса встречаются практически на всех карасах. Дно восстановленного античного караса – маленькое, плоское и имеет тонкие стенки, что существенно отличается от массивного венчика. Массивный венчик характерен и для карасов раннего средневековья, где рифленая оборка превращается в нижний край этого венчика (рис. 2). Судя по фрагментам, для раннего средневековья в Тигранакерте характерна грушевидная форма карасов, где стенки средней толщины. Похоже, эти карасы повторяют форму местных античных карасов, однако стенки средневековых сосудов имеют пористый и плохо пропеченный черепок с заметными фракциями известняка и шамота. В земле этот черепок подвержен коррозии и разрушается. По аналогии эти карасы схожи с карасами четвертого типа из “Закари берд”⁵.

Наиболее характерные и описанные в литературе⁶ карасы IV-V вв. с яйцевидной формой тулова, где практически отсутствует шейка сосуда⁷, а дно спускается на конус, в Тигранакерте не встречаются.

Анализируя морфологию различных крупных фрагментов, которая дает представление о трансформации форм карасов, можно заметить, что к III-IV вв. карасы становятся меньше в размере, сохраняя грушевидную, несколько разду-

¹ Асатрян Е. А., указ. соч., с. 48, 49, Есаян С. А., Калантарян А. А., Ошакан И. Основные результаты раскопок 1971-1983 гг., Ереван, 1988, таб. IX.

² Весь керамический материал из раскопок Тигранакерта обрабатывается и восстанавливается в археологической лаборатории Института арменоведческих исследований ЕГУ.

³ В карасе был обнаружен серебряный драхм Митридата III (57-54 до н. э.).

⁴ Ширина венчика около 4 см, высота – 2 см.

⁵ Асатрян Е. А., указ. соч., таб. XVIII. 10-14.

⁶ Там же, с. 48, таб. XVI. 1.

⁷ Они встречаются в Закари Берд (Асатрян Е. А., указ. соч., таб. XVI. 1, XVIII. 10-14.) Эчмиадзине (музей г. Эчмиадзин) и Айгеване (музей истории ЕГУ).

тую форму. Стенки этих сосудов тоньше, и на многих встречаются орнаментальные пояса. Венчики этих карасов становятся проще и грубее, а рифленая оборка превращается в небольшие насечки по краю. Часто венчик оформлен как простой валик или он вообще отсутствует. Так, некоторые карасы заканчиваются утолщенным непрофилированным горлом (рис. 3). Раннесредневековые карасы Тигранакерта, судя по следам формовки внутри сосуда, изготавливались по частям на ручном гончарном круге. Чем больше орнаментальных полос, тем больше составляющих частей.

Среди керамики Первого античного квартала есть фрагменты крупного светлорыжевого горшка с двумя ручками¹. Круглый по форме горшок, чуть вытянут к венчику, имеет рыхлый, плохо пропеченный черепок с крупными фракциями шамота и известняка (рис. 4). Дно горшка также имеет округлую форму, а широкое горло утолщается к краю и чуть отгибается наружу. По бокам прямо от венчика начинаются две плоские ручки, длина которых составляет $\frac{1}{4}$ от высоты котла. Формовка горшка, судя по фрагментам и форме дна, проводилась от руки – по методу ленточных налепов². Следы этой техники хорошо заметны на разрозненных фрагментах по линии перехода дна в тулово сосуда. Горшок сломался как раз на стыке ленточных налепов. Подобная яйцевидная, вытянутая форма тулова очень характерна для горшков периода перехода от античности к раннему средневековью и имеет свои аналоги как среди кухонной керамики Первого античного квартала, так и среди керамики соответствующего периода в Арташате, Ошакане³ (таб. 1).

Кухонная керамика Тигранакерта III-IV вв. в основном представлена горшками с одной или двумя ручками серого, реже песочного цвета. Серые горшки имеют характерный светло-серый цвет лощеной керамики поздней античности, но лощение отсутствует. Глина пористая, стенки тонкие, фракции известняка хорошо заметны. Форма этих горшков повторяет форму сосудов поздней антики, однако, как и в случае с карасами, шейка раннесредневековых горшков становится короче, а венчик почти исчезает. Для кухонной керамики раннего средневековья характерно вздутое яйцевидное тулово, где верхний край сосуда срезан и немного вывернут наружу. Горшки имеют одну или две небольшие плоские ручки (размер – $\frac{1}{4}$ сосуда) по бокам, которые отходят от края венчика. Ручки часто украшены простыми резными узорами: орнаментом елочки или насечек, иногда встречаются налепы (рис. 5, 6) (таб. 2)⁴. Дно плоское. На тулове горшков хорошо видны пятна от неравномерного обжига с низкой температурой. Горшки, как правило, испачканы сажей.

Керамика V-VIII веков в районе базилики в первую очередь представлена большим количеством черепицы, которая покрывала крыши раннесредневековых церквей. Черепица в своей массе имеет светлую гамму песочного и розового цвета. Она выполнена из хорошо отмученной глины, но в тесте видны крупные

¹ Высота горшка 38 см, диаметр венчика 26 см, диаметр тулова 42 см.

² Сайко Э. В., Техника и технология керамического производства Средней Азии в историческом развитии, М., 1982, с. 16, 17.

³ Խաչատրյան Շ., Արտաշատ II. Անտիկ դամբարանադաշտեր (1971-1977 թթ. պեղումներ), Երևան, 1981, էջ 129, Есаян С. А., Калантарян А.А., указ, соч., таб. IX (1).

⁴ Таб. 1, 2 – рис. А. Давтян.

фракции шамота и толченого известняка. Судя по фрагментам, здесь несколько типов черепицы. Один из типов – это прямоугольная плоская черепица, где солен и калиптер – отдельные куски конструкции, и второй тип – солен и калиптер объединены в одну черепицу. В центре прямоугольной черепицы имеется отверстие для гвоздя¹. На фронтальном бортике этого солена, по углам одного из фрагментов выдавлено изображение раннехристианского креста в медальоне (рис. 7, таб. 3). По всей видимости, эта сторона шла по краю крыши. Еще один маленький фрагмент угла черепицы имеет аналогичное изображение. Это покрытый ангобом, ярко-красный кусок черепицы с серым, плохо пропеченным внутри черепком. Прямоугольная плоская черепица перекрывалась калиптерами². Судя по фрагментам, использовались калиптеры с разными конструкциями. Есть фрагменты с выступами и с коньком. К сожалению, это очень мелкие и разрозненные фрагменты. Среди них есть небольшой полукруглый фрагмент калиптера, где фронтальная часть закрыта и украшена пунсоном, но деталь небольшая³, и ее трудно представить целиком (рис. 8). Среди черепицы встречаются фрагменты, представляющие другую конструкцию покрытия. Здесь солен и калиптер объединены в одну черепицу и накладываются друг на друга захлест (таб. 3)⁴. По аналогии с ранней черепицей Двина, Талина и исходя из стратиграфии тигранакертская черепица датируется V-VIII вв. Из строительной керамики следует отметить и красный обожженный кирпич, фрагменты которого иногда попадаются в нижних слоях раскопа. Цельных экземпляров нет, а самый большой фрагмент имеет размеры 33x23x4 см. Для чего применялся этот кирпич – пока не выяснено.

Бытовая керамика V-VIII вв. в Центральном квартале, в районе базилики, представлена очень фрагментарно и плохо определяется по слою, т.к. раскоп открывает раннесредневековую площадь между двумя церквями, которая не была заселена в раннем средневековье, а поселение над площадью уже относится к более позднему периоду. Однако при сопоставлении керамики из нижних слоев раскопа Раннехристианской площади с керамикой нижних слоев из разведочного раскопа и Укрепленного квартала мы выделили небольшую группу кухонной керамики. Это фрагменты горшков, кувшинов, солонок, крышек, масляных ламп. Подобный керамический материал V-VIII вв. хорошо идентифицируется в разведочном раскопе, который был открыт в Центральном квартале, в нескольких метрах от базилики для уточнения стратиграфии. В разведочном раскопе было условно зафиксировано 10 слоев, отсчет которых начинается от дневной поверхности. Керамика фиксировалась в каждом слое с промежутком в 0,50 м. На глубине 1,95 м открылись стены раннесредневековой комнаты, которые идентичны раннесредневековой стене в Первом античном квартале. Таким образом, с глубины 1,80 м в разведочном раскопе просматривается раннесредневековый слой предположительно V-VIII вв., который спускается до

¹ Длина фрагмента 24 см, ширина черепицы 30 см, высота борта 7 см, толщина черепицы 2,5 см.

² Длина калиптера 39 см, ширина 14-16 см, толщина стенок 2,5 см, высота дуги 9 см.

³ Длина 9,5 см, ширина 12 см, толщина стенки 2 см.

⁴ Длина фрагмента 21 см, ширина черепицы 30 см, высота бортов 5 см, толщина черепицы 1,5 см (таб. 3. – рис. – Л. Киракосян).

матерка на глубине 3,50 м. Здесь на глубине около 3-х метров среди фрагментов посуды были обнаружены ручки с армянской буквой “U” на изгибе, которые предположительно датируются VII в.¹ (рис. 9). Почти у материка, в самом низу раскопа, была открыта полость, придавленная камнем, где были обнаружены фрагменты нескольких раннесредневековых сосудов. Это половина кувшина с ручкой и удлинённым носиком темно-красного цвета (рис. 10), широкий венчик небольшого белого тонкого сосуда, напоминающий форму ойнохой, и фрагмент тонкого темно-коричневого кувшина с ручкой, который имеет покрытую полосками ангоба поверхность. Тонкие стенки посуды сделаны на круге из хорошо вымученной глины, но в черепке хорошо видны крупинки шамота и известняка. Посуда, продолжая традиции антики, раскрашена вишневым и темно-коричневым цветом, однако цвет имеет более глухой оттенок. Основываясь на стратиграфии раскопа и судя по качеству керамики, фрагменты этой столовой посуды датируются V-VIII веками.

Бытовая керамика V-VIII вв. в Тигранакерте представлена хозяйственной и столовой посудой, а также крышками и светильниками. К категории хозяйственной посуды можно отнести многочисленные горшки, которые подразделяются на горшки без ручек, горшки с ручками, молочники, котлы.

Горшки без ручек имеют круглую или яйцевидную форму тулова с вытянутым устьем горшка, которое незначительно расширяется к венчику. Профиль венчика не выражен. Дно маленькое, плоское. Некоторые сосуды сохранили античную форму горшков с вздутым туловом (рис. 11, 12). Черепок горшков пористый, рыхлый – розового или желтовато-розового цвета. Некоторые горшки покрыты светло-розовым ангобом. На стенках видны вкрапление фракций известняка и большие сероватые пятна от низкой температуры обжига. Многие горшки испачканы сажей.

Горшки с ручками имеют несколько подтипов. К первому подтипу можно отнести горшки, схожие с горшками без ручек с круглой или яйцевидной формой тулова, но которые имеют по бокам одну или две небольшие плоские ручки (размер – $\frac{1}{4}$ сосуда), продолжающие край венчика (рис. 13). Второй подтип имеет чуть приплюснутую круглую форму тулова, высокое и широкое горло с двумя маленькими круглыми ручками по бокам; дно плоское. Венчик на этих горшках практически не профилирован (рис. 14). К третьему подтипу относятся горшки с одной ручкой, по форме похожие на небольшие кружечки или кувшинчики. Они имеют круглую форму тулова и высокое ровное или немного расширяющееся горло. Плоская ручка широко начинается от венчика, сужается к концу и закрепляется на тулове. Некоторые кувшинчики имеют волнообразные края венчика с небольшим сливом, отдаленно напоминающие форму ойнохой. Эти мелкие горшочки-кружечки имеют как тонкий, так и толстый черепок. Их тулово украшено характерным для этого периода декором. Характерный для раннесредневековой керамики декор представляет собой простой процарапанный орнамент зигзага, а также орнамент с насечками, выемками, вдавленный след от ногтей, пальцев. На некоторых фрагментах встречается так называемый орнамент гребешка. Это много мелких насечек, которые

¹ Аналогичное написание букв есть среди меток мастеров на камнях церкви Ванкасар - VII в.

похожи на след от гребешка. Орнаментация идет по плечикам горшков или украшает высокое горло сосудов. На молочниках на середине тулова встречаются маленькие подковообразные налепы или маленькие ложные ручки (рис. 12, 14, 15).

Молочники и котлы встречаются практически во всех слоях средневекового города, но технические характеристики черепка, а также формы и декор различных фрагментов свидетельствуют о том, что внешний вид этой кухонной посуды сильно изменялся во времени. Так, молочники V-VIII веков, судя по фрагментам, имеют вздутое тулово, высокое горло и не имеют профилированного венчика. Эти молочники имеют одну плоскую подковообразную поперечную ручку с одной стороны и длинный слив в виде длинного носика – с другой. На тулове по бокам, между поперечной ручкой и сливом, в виде волнообразных налепов есть две небольшие ложные ручки (рис. 15). Черепок у молочников раннего средневековья тонкий, розовый, с заметным вкраплением известняка.

Судя по фрагментам, размеры и формы средневековых котлов были разнообразны. В 2014 г. на полу маленькой раннесредневековой церкви были открыты два больших круглых котла, сильно закопченных снаружи (рис. 16). Стенки тонкие, черепок пористый, сильно разрушенный и с большим количеством отщипателя. Черепок котлов плохо сохранился. Их высота около 30 см, диаметр тулова – около 40 см, дно круглое, венчик практически отсутствует; по бокам две крупные, приплюснутые в сечении поперечные ручки. Ручки у основания украшены выемками от нажима пальца. На одном из фрагментов от котла, обнаруженном в раскопе раннехристианской базилики, на тулове изображен крест с вытянутым основанием (рис. 17).

Крышки. Для средневекового раскопа очень характерны фрагменты разнообразных крышек, иногда встречаются и цельные экземпляры. Основываясь на анализе стратиграфии и учитывая внешние признаки раннесредневековой керамики, мы полагаем, что из общего количества этой керамики несколько фрагментов, на наш взгляд, относятся к раннему средневековью. Это небольшие по размерам (от 13 см до 17 см в диаметре) крышки, плоские с одной поперечной плоской или круглой ручкой посередине. Черепок розовый, плохо пропеченный, с крупными фракциями шамота. Край крышки украшен защипами (рис. 18). Крышки не крашены целиком, как более поздние, но украшены небольшими цветными полосками, ямочками декора пальцев, выемками, процарапанный декор. Сопоставляя их с прочей кухонной керамикой V-VIII вв., можно косвенно подтвердить их принадлежность к этому периоду (рис. 19).

Светильники. Масляные лампы этого периода встречаются двух видов – ладьевидные и чашеобразные. Среди ладьевидных есть лампы с маленькой ручкой-держалкой и с маленькой круглой кольцевой ручкой, напоминающей ручки античных светильников. Чашеобразные светильники представляют собой чашечку, которая расположена на высокой ножке. Некоторые такие светильники имеют горизонтальное отверстие в ножке, чтобы лампу можно было бы закрепить на палки, и, следовательно, светильник можно было повесить повыше. У чашеобразных в центре лоханки светильника небольшой шип, который поднимает кончик горящего фитиля выше уровня масла. Фитиль у ладьевидных выводится на носик, именно по этой причине носик ладьевидных, как правило, закопчен. Все лампы вылеплены от руки (рис. 20, 21).

Любой переходный период между двумя формациями, в связи с историческим своеобразием времени, представляет сложную и разрозненную картину, состоящую из кусков различных реалий. Так, переход от античности к средневековью содержит фрагменты античности, следы разрушения и одновременно признаки новой формации средневековья, которая быстро развивается. Ранне-средневековая керамика, как элемент человеческой повседневной жизни, отобразила сложность и своеобразие этой жизни в переходный период. Изучение археологических памятников Армении эпохи раннего средневековья является сложной задачей, т.к. этот период еще недостаточно изучен. Систематические археологические исследования раннесредневековых культурных слоев проводились в Двине, который, будучи столицей, имеет свою специфику, и в Закариберд – небольшом укрепленном замке раннего средневековья. Остальные памятники, такие как Аруч, Ошакан, Эчмиадзин, Ахцк, которые также имеют ценный раннесредневековый материал, пока еще недостаточно осмыслены и мало представлены. Таким образом, в Тигранакерте, появилась возможность изучить и описать коллекцию ранней средневековой керамики, которая изучается в контексте анализа стратиграфии античных и средневековых раскопов города. Ранне-средневековая керамика III-VIII вв. здесь хорошо определяется в различных раскопах. Ее условно можно разделить на два периода – (1) керамику III-IV вв., с признаками позднеантичной керамики, и (2) керамику раннего средневековья – V-VIII вв. Судя по артефактам, гончарное производство в III-IV вв. еще пользуется приемами поздней антики, но они были утрачены в связи с разрушением античных ремесленных мастерских. К концу V века появляются новые технологии, о чем свидетельствует использование нового отощителя, который хорошо заметен в виде крупных фракций шамота и известняка. Формовка черепицы производится по форме, что заметно по виду и по поверхности черепка, а мелкая посуда в своей массе производится методом лепки от руки, иногда на медленном ручном круге. Температура обжига, судя по цвету керамики, недостаточно высокая. Мастерских, судя по общему виду керамической продукции этого периода, практически нет, или они очень небольшие.

Таблица I.

Рис. 1.

Рис. 2.

Рис. 3.

Рис. 4.

Рис. 5.

Рис. 6.

Рис. 7.

Рис. 8.

Рис. 9.

Рис. 10.

Рис. 11.

Рис. 12.

Таблица II.

Рис. 13.

Рис. 14.

Рис. 15.

Рис. 16.

Рис. 17.

Рис. 18.

Рис. 19.

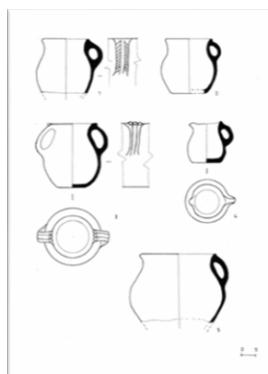
Рис. 20.

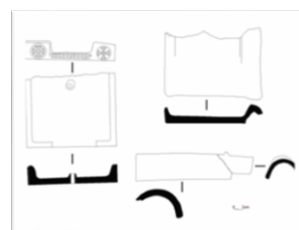
Рис. 21.

Таб. 1

Таб. 2

Таб. 3

**Տաոյանա Վարդանեսովա – Արցախի Տիգրանակերտ քաղաքում
իրականացված պեղումներից հայտնաբերված վաղմիջնադարյան խեցեղենի մասին**

2006 թվականից ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հնագիտական արշավախումբը Հ. Պետրոսյանի գլխավորությամբ հնագիտական կանոնավոր պեղումներ է անցկացնում Արցախի Տիգրանակերտ հնագույն քաղաքում՝ կառուցված Տիգրան Մեծի կողմից (95-55 մ. թ. ա.): Պեղումներից հայտնաբերվել է զգալի քանակությամբ հնագիտական նյութ, որի մեծ մասը պարզ և ջնարակված խեցեղեն է: Հոդվածում ուսումնասիրվում են հարցեր, որոնք վերաբերում են քաղաքի տարածքում իրականացված պեղումների շերտագրությանը և III-VIII դդ. խեցեղենի խմբի տոպոլոգիական-ձևաբանական կառուցվածքին: Հարկ է նշել, որ III-VIII դդ. խեցեղենի խումբը բաժանված է երկու ժամանակագրական խմբերի՝ (1) խեցեղեն՝ ուշ անտիկ խեցեղենի նշաններով (III-IV դդ.), և (2) վաղ միջնադարի խեցեղեն (V-VIII դդ.): Երկու ենթախմբերը ներկայացված են պեղումների շերտագրության և այլ հնագիտական վայրերի հայտնի նյութերի հետ համեմատությամբ: Դատելով արտեֆակտներից կարելի է ենթադրել, որ քաղաքի տնտեսական կյանքը հիմնադրման պահից դարեր շարունակ չի ընդհատվել՝ ընդգրկելով մ. թ. ա. I-ից մինչև XIII դարի սկիզբն ընկած ժամանակահատվածը:

Tatiana Vardanesova – *On the Issue of Early Medieval Pottery from the Excavations of Tigranakert, Artsakh*

Since 2006, the archaeological expedition of the Institute of Archeology and Ethnography of the RA National Academy of Sciences headed by H. Petrosyan has been conducting regular archaeological excavations of the ancient city of Tigranakert in Artsakh, built by Tigran the Great (95-55 B.C.). As a result of these excavations, considerable archaeological material has been gained, the majority of which is simple and glazed ceramics. The article examines the issues related to the study of the stratigraphy of the excavations in the territory of the city and topological-morphological analysis of the group of ceramics III-VIII cc., which is divided into two chronological groups: (1) ceramics with signs of late antique ceramics (III-IV centuries) and (2) ceramics of early medieval (V-VIII centuries). Both subgroups are presented in accordance with the stratigraphy of excavations and in comparison with already known materials from the other archaeological sites. It may be assumed from the artifacts that the economic life of the city had not been interrupted for centuries since its foundation, covering the period from I B.C. to the beginning of XIII century.

ՎԻՊԱԿԱՆ ՏԱՂԸ ԼԻՊԱՐԻՏ ԶՈՐԱՎԱՐԻ ՄԱՍԻՆ

Բանալի բառեր – միջնադարյան տաղերգություն, պատմական ողբ, վիպական տաղ, գրույց, ժողովրդական բանահյուսություն, պատկեր, հերոսական կերպար

Հովհաննես Թլկուրանցին միշտ եղել է հայ միջնադարյան բանաստեղծությունը հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում, սակայն, որքան զարմանալի է, ի տարբերություն նրա սիրո քնարերգության, վիպական տաղերը անբավարար են ուսումնասիրվել ու գնահատվել: Իրականում վիպական տաղերը ևս առանձնապես կարևոր են բանաստեղծի չափածոյի ընդհանուր համակարգում, քանի որ հայ միջնադարյան պոեզիայում էպիկականությունը համեմատաբար թույլ է արտահայտվել: Թլկուրանցին միջնադարյան առաջին բանաստեղծն է, որը ստեղծել է վիպական տաղեր՝ մշակելով ժողովրդական բանահյուսությունից վերցված սյուժեներ: Դրանք այսօր ևս միջնադարյան քնարերգության առավել արժեքավոր էջերից են: Մեզ են հասել «Աշայի և Յովհաննէսի», «Գեղ մի կայր Նարեկ ասեն», «Տաղ սրբոյն Ալեքսիանոսի», «Տաղ վասն Սուրբ Յովհաննու գլխատման», «Մեկնութիւն Արարածոց» տաղերը, որոնց մեջ հառնում է զգայուն, աշխույժ, ինքնատիպ քնարերգակը՝ իրեն հատուկ գունագեղ ու թրթռուն ոճով:

Մեծատաղանդ բանաստեղծի վիպական տաղերի մեջ ամենանշանակալիցը «Տաղ քաջի Լիպարտին» հայրենասիրական ողբն է, որը, անշուշտ, այժմ էլ գեղարվեստական և պատմական արժեք ու հետաքրքրություն է ներկայացնում: Թեև սա էպիկական ստեղծագործություն է, սակայն պատմողականը այստեղ երանգավորված է պայծառ տաղերգուի մեղմ քնարականությամբ ու բացառիկ հուզականությամբ: Այս տաղը սրտալի ու մտերմիկ գրույց է, հերոսական մի հետաքրքիր ողբերգ:

«Տաղ քաջի Լիպարտին»-ը առաջին անգամ ձեռագրերից լույս աշխարհի հանեց մեր գրականության երախտավոր, մեծանուն գիտնական Ղևոնդ Ալիշանը¹: Հետագայում Ն. Ակինյանը² ներկայացրեց տաղի քննական բնա-

¹ Նախ 1868 թ. «Բազմավեպում», «Հոգևովդ սուրբ ես և ամբիծ» բանաստեղծությանն առընթեր, Ալիշանը հրատարակեց տաղի սկզբի առաջին երեք տները (1-4 և 7-8 տողերը), ապա 1885 թ. ամբողջական բնագիրը «Միսուանում», հետագայում էլ՝ «Հայապատումում»: Մակայն դեռևս անհայտ է, թե բանասերն ինչ ձեռագիր սկզբնաղբյուրներ ու հիմքեր է ունեցել:

² «Քաջն Լիպարիտ պատմութեան, տաղերու եւ գրոյցներու մէջ» // «Հանդէս ամսօրեայ», 1933, էջ 129-138):

գիրը՝ նկատի առնելով ոչ միայն Ղ. Ալիշանի հրատարակածը, այլև Մաշտոցի անվան Մատենադարանի թիվ 515 ձեռագրի թերի օրինակը, որը պարունակում է միայն 33-50 տողերը: Այս նշված օրինակները հիմք ընդունելով՝ համեմատական բնագիր է հրատարակել Էմ. Պիվազյանը¹, բայց նա տաղի սկզբում կցել է, այսպես կոչված, մի նախերգանք, որը ն՝ իր ոճով, ն՝ շարադրանքով, ն՝ բովանդակությամբ XIX դարի գործ է հիշեցնում և հավանաբար պատկանում է Ղ. Ալիշանի գրչին, այլ ոչ թե Թլկուրանցու: Տաղը թերի վիճակում հրատարակել էր նաև Կ. Կոստանյանը²: Թլկուրանցու ողբի ամբողջական, քննական օրինակը կազմել է անվանի բանասեր Պ. Խաչատրյանը³: Նա վերականգնել ու շտկել է գրաքննչական պատճառներով փոխառված բառերը, ճշտել և լրացրել աղարտված ու պակասավոր մնացած տողերը՝ բացի նշված օրինակներից՝ հիմք ունենալով նաև Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության մատենադարանի թիվ 1371 տաղարանում պահպանված՝ մինչ այդ անհայտ մի օրինակը:

Պատմական հայտնի և նշանավոր դեմք է եղել Լիպարիտը՝ Կիլիկիայի հայկական պետության վերջալույսին հայ ժողովրդի գոյատևման պայքարում նահատակված հերոսը: Պատերազմներում բազում անգամ հաղթանակած սպարապետն իր բազկի հզոր ուժով պաշտպան է կանգնել հայրենի հողին, վայելել իր ժողովրդի սերն ու վստահությունը և ընկել կովի դաշտում՝ իբրև հայրենիքի ազատության սուրբ նահատակ:

Քաջ Լիպարիտի լեգենդար կերպարն ըստ արժանվույն արտացոլվել է միջնադարյան գրականության մեջ: Մեզ են հասել «Պատմութիւն քաջ Լիպարտին» խորագրով գրույցը, ժամանակագրական մի քանի կտորներ ու ձեռագրական սակավաթիվ հիշատակարաններ: Իսկ Թլկուրանցու քնարական ողբն արդեն լրացնում և ամբողջացնում է Սսի խիզախ պաշտպան մարաջախտի՝ գրչագրերում տեղ գտած կերպարի մասին: Բանաստեղծն այստեղ ջերմորեն գովերգում է պատմական հերոսին ու կերտում մի հզոր դյուցազնի կերպար: «Տաղ քաջի Լիպարտին»-ը Լեոյի գնահատմամբ «մի փոքրիկ դյուցազներգություն է», իսկ Թլկուրանցին «հայ ժողովրդական բանաստեղծների մեջ առաջինն է և միակը, որ ժողովրդական վեպից քերթված է շինել»⁴:

Քաջ Լիպարիտը⁵ գորավարական գործունեություն է ծավալել 1360-

¹ **Հովհաննես Թլկուրանցի**, Տաղեր, աշխատասիրությամբ Էմ. Պիվազյանի, Երևան, 1960, էջ 197:

² Տե՛ս **Կոստանյանց Կ.**, Յովհաննես Թլկուրանցին եւ իւր տաղերը, Թիֆլիս, 1892, էջ 52-56:

³ **Խաչատրյան Պ.**, Հովհաննես Թլկուրանցու «Տաղ քաջի Լիպարտինը» // «Տեղեկագիր ՀԽՍՀ ԳԱ [հասարակական գիտություններ]», 1964, թիվ 11, էջ 97-102:

⁴ Տե՛ս **Լեո**, Հայոց պատմություն, հ. Գ., Երևան, 1946, էջ 214:

⁵ Լիպարիտի անունն առաջին անգամ հիշատակել է Թորոս Ռուբինյանց քահանան 1361 թ. գրված մի հիշատակարանում, որից հայտնի է դառնում, որ նույն թվին Սիս քաղաքում նա ավարտել էր «Մեծին Ներսեսի վարուց պատմութիւն» երկի ընդօրինակումը: Հիշատակարա-

ական թվականներին, երբ Կիլիկիայի հայկական պետությունը սեղմված էր մի փոքր տարածքի վրա՝ ենթակա եգիպտական մամլուքների և թուրք հրոսակների անընդհատ հարձակումներին: Երկրի բոլոր կողմերից արաբ, սելջուկ ու դահրաման ասպատակներն ավերում ու ամայացնում էին հայկական տեղամասերը, թալանում ու կոտորում ժողովրդին: Լիպարիտն ամենայն հավանականությամբ սպարապետ է եղել Կոստանդին V-ի (1365-1373) թագավորության սկզբի տարիներին՝ հատկապես 1367-1369 թվականներին, երբ Միս մայրաքաղաքի վրա անընդմեջ արշավում էր մինչ այդ գրավված Տարսուսի եգիպտական ամիրա Շահարոլի Մանչակը, որի նպատակն էր վերջնականապես կործանել Կիլիկիայի հայկական պետականությունը: Ահա այդ արշավանքների մասին է գրում բանաստեղծը.

Պատերազմին չըկայր խափան,
ամէն տարի՝ տասն ու քրսան...¹:

Ըստ Կիլիկիայի ժամանակագրի², 1367 թ. մայիսին եգիպտական կուսակալ Մանչակը հավաքում է «ի Շամբուն հիծելէն քանի որ կարա, և գուրակիր թուրքմանն զամէնն, և այլ բազմում խարամնցիք»³ և մոտ տասներկու հազարանոց զորքով հարձակվում Մսի վրա: Նա փորձում է գրավել Անցմնցուկ գետակը, որի վրա կառուցված կամուրջը ռազմական շատ կարևոր նշանակություն ուներ: Բայց քաղաքի բնակչությունը կարողանում է կասեցնել նրա առաջխաղացումը: Խորամանկ զորավարը պատվիրակություն է ուղարկում Կոստանդին V-ի մոտ՝ ցանկանալով «հրաման տալոյ, եթէ գամ առաջի քաղաքին ի ֆռուճ՝ վասն տեսանելոյ զքաղաքն»⁴: Նա փորձում է հանկարծակիի բերել հայերին ու նենգորեն տիրանալ մայրաքաղաքին: Սակայն հայտնի են դառնում այդ մտադրությունները, և նրա դեմ են ելնում հայկական ողջ մարտունակ ուժերը՝ խիզախ սպարապետի առաջնորդությամբ, որը

Քան ըզՄուշեղն այլ խիստ յաղթող,
քան ըզՏըրդատ Հայոց արքայն...:

Անձնվեր զորավարը ջարդում ու հալածում է թշնամու մեծաթիվ զորքը: Նրա սրից խոցվածների թվում էր և Մանչակի «գոված տղան»: Ահա այս ճա-

նում գրված է. «... ի խնդրոյ սրբասէր, հեզ, քաղցր և խոնարհ իշխանացն՝ պարոն Լիպարտի և պարոն Վասիլի, որդուցն պարոն Թորոսի Կապնցոյն՝ սպարապետին Հայոց, ի վայելումն անձանց իւրոց...» (տե՛ս **Խաչիկյան Լ.**, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 451): Սակայն այստեղ Լիպարտիի համար զինվորական ոչ մի աստիճան չի ակնարկվում, նաև դեռևս անհայտ է, թե հիշատակարանը գրվելու ժամանակ արդյոք ապրում էր նրա հայրը՝ Թորոս իշխանը, որից հետո նա կարող էր ստանալ մարաջախտի աստիճանը:

¹ Տե՛ս «Տաղ քաջի Լիպարտին» // **Խաչատրյան Պ.**, նշվ. աշխ., էջ 99 (տաղից հետագա մեջբերումները ևս այս տպագրից են):

² Անհայտ հեղինակ, որի ժամանակագրությունը հայտնի է «Սիսուանից», Ալիշանի քաղվածաբար օգտագործումով միայն (հատվածները տե՛ս «Սիսուանի» հավելվածում, էջ 531-548):

³ **Խաչիկյան Լ.**, նշվ. աշխ., էջ 477:

⁴ Նույն տեղում:

կատամարտի առիթով է Լիպարիտը հիշատակվում իբրև ավագ մարա-
ջախտ¹:

Սակայն երկու տարի անց Մանչակը նորից է հարձակվում Սսի վրա՝ այս
անգամ շատ ավելի մեծաքանակ բանակով (վաթսուն հազար): Դարձյալ նրա
դեմ է դուրս գալիս Սսո քաջ պաշտպան Լիպարիտը՝ պատվիրելով Կոստան-
դին V-ին պահել Անցմնցուկի կամուրջը: Քաջաբար խիզախելով թշնամու
դեմ՝ սպարապետն անխնա կոտորում է հրոսակներին.

Յիշեաց զՔրիստոս ահեղաձայն,
կըտրեց՝ ւ անցաւ առիւծնըման.
Զհեծելն արար փախըստական
՝ ւ ի հետն երթայր ընծանըման:
Լաշկարն արար դիզան դիզան,
հանց որ արին գետեր ելան...

Բայց անհավասար կռվում զոհվում է նվիրյալ զորավարը: Թշնամին կա-
րողանում է գրավել կամուրջը, որը թագավորն անգոր էր եղել պաշտ-
պանելու: Ահա նկարագրված իրադարձություններն են, որ այնքան սրտա-
հույզ ոգով ողբում է Թլկուրանցին:

Այս վերջին անցքի համառոտ, բայց հավաստի նկարագիրը գտնվել է
Բրիտանական թանգարանում պահպանված XIV դարի հայերեն մի գրչա-
գրում, որը Թլկուրանցու տաղի արժանահավատությունը հաստատող
վավերագիր է: Այդ հետաքրքիր ձեռագրի գրիչը Լիպարիտի եղբայր Վասիլն
է. «Ի թվին ՊԺԸ (1369)-ն ի մայի [ս] ամսուս Ի(20)-ն երեկ Տարսոյ նայիպն
Շուհորէ որդին ի վերայ Սըսու: Ի շաբաթ օր կռուեցան Յուսին դիհն ու իրք մի
վզեն չկարցին այնել: Ու կերակի ի վաղուենէ եկին յԱնցմնցկին կանդարայն
հեծմնով ու հետևկով, դրին կռիւ ու խանկրեցին զքրիստոնէքն ու սպանին Ճ
(100) մարդ: Ու սպանին զպարոն Լիպարիտ՝ պարոն Թորոս ավաք մարա-
ջախտուն որդին, ու այրեցին զքաղաքն ու զդարպասն: Ու կեցաւ Գ (3) ար ու
դարձաւ ի յիր տեղն ի Տարսուս: Կու ասեն, թէ Կոստընդին թագաւոր՝ պարոն
Հեթմու որդին, եբեր զհիծելն ու տուր տուեց զպարոն Լիպարիտն ու զքա-
ղաքն տաճկին»²:

Այսինքն՝ Կոստանդին V թագավորն ասել է Լիպարիտին և հանձին նրա
տեսել գահի իր մրցորդին: Նա նույնիսկ վախ է ունեցել սպարապետից և
վտանգված տեսել իր թագն ու արքայական դիրքը: Սրա լավագույն արտա-
հայտությունը «Պատմութիւն քաջ Լիպարտին» գրույցն է. «Եւ թագաւորն
Հայոց երկեաւ ի քաջ Լիպարիտեն, զի մի գուցէ եւ զինքն սպանանէ եւ ինքն
թագաւորէ»³: Կոստանդին V-ի տագնապներն իհարկե իգուր չեն եղել, քանի

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս **Խաչատրյան Պ.**, Հովհաննես Թլկուրանցու «Տաղ քաջի Լիպարտի» պատմական
ողբը // «ՊԲՀ», 1964, թիվ 2, էջ 113:

³ Տե՛ս Ն. Ալիկյանի հրապարակումը «Հանդէս ամսօրեայ» հանդէսում, էջ 131:

որ ռազմավարական մեծ տաղանդով օժտված գորավարը հավանաբար շատ սիրված է եղել ժողովրդի կողմից և համարվել երկրի միակ պաշտպանն ու հույսը: Քաջ Լիպարիտը հիշեցնում է մեր էպոսի սիրված հերոսներին՝ Մեծ Մհերին, Դավթին, Փոքր Մհերին, որոնք իրենց դյուցազնական հզոր ուժով պահում էին Մասունն ու սասունցիներին:

Սակայն գահի հանդեպ սպարապետի հավակնությունները պայմանավորված են եղել ոչ միայն շատ սիրված լինելով, այլև ծագմամբ: Ու թեև վերը հիշատակված զրույցում ասված էր, թե Լիպարիտը գահ բարձրանալու ոչ մի ցանկություն չի ունեցել՝ («Այլ քաջ Լիպարիտն հոգով եւ մարմնով ոչ ունէր այնպէս վատ խորհուրդ»¹), բայց չի բացառվում և հակառակը, քանի որ որոշ հիմքեր դրա համար կան Բրիտանական թանգարանի թիվ 5458 ձեռագրում: Այս տեսակետի շուրջ ավելի հանգամանալից ուսումնասիրություն է կատարել և համոզորեն ապացուցել նշանավոր բանասեր Պ. Խաչատրյանը «Տաղ քաջի Լիպարտին»-ի քննության մեջ²: Նա գտնում է, որ այս ձեռագրի Մմբատ Գունդստաբլի Տարեգրության անանուն շարունակողի բաժնում հայկական ՉՕԷ (1308) և ՉԿ (1311) թվականների դիմաց լուսանցքում գրված լրացումը՝ «Ի սոյն ամի (այսինքն՝ 1308 թ.- Պ. Խ.) գնաց Օշին թագաւոր ի Թավրէժու դանն վասն երկրիս կարե[ա]յց, որ և ար[ար] խնամութիւն ընդ Գորգէն թագաւոր Վրաց ու այրին պոմն թուխթ առջի դանին՝ գԴաւիթ որդի Վրաց թագաւորին ի հետ տամուժէլ Ալիծին՝ փոքր քօրն Օշին թագաւորին, ու երբ գԴաւիթն ի հետն ու ի թվ[ին] ՉԿ (1311)-ն արար հարսնիք ի Զ (6)-ն յունուարն ի Տարսուս ու երես սիգդով գԿապանն իր երկրովն ու հաստատեց զպարոն Դաւիթն գունթ Կապնուն երկրին թագաւորէն, տէր էվանէ արհիեպիսկոպոսն Սիւնեաց և պարոն Շահէնշահ աւագ մարաջախտն Վրաց, և այրին պոման, որ հայոց սահմանով կենաց, և ոչ մի բան ֆռանգութեան չլինի յիր ամէն կենդանութեանն», հիմք է տալիս հաստատելու վերը նշվածը:

Այս ենթադրությունը առիթ է տալիս նաև Կիլիկիայի պատմության քաջատեղյակ Ղ. Ալիշանի այն տեսակետը, որ Լիպարիտ «անունն անգամ անծանոթ և անսովոր է բոլոր Կյուլիկեցվոց պատմության մեջ, և սովորագոյն է վրացահայոց ու մանավանդ Ուռպելյան տոհմին մեջ»³: Լիպարիտի անվան մուտքը հայերի մեջ պայմանավորված է վրացական ազդեցությամբ և այսօր էլ վրացիների մոտ գրեթե չի հանդիպում⁴: Ուրեմն կարելի է նշել, որ Գորգէն թագավորի որդին, կնության առնելով Լևոն II-ի դստերը, Օշինից ստացել է կալվածք ու կոչում, կարգվել «գունթ Կապնուն»: Կապանցի է եղել նաև Լիպարիտի և Վասիլի հայր Թորոսը: Թերևս «վերջինս ծնված լիներ վրաց ար-

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս **Խաչատրյան Պ.**, նշվ. աշխ., էջ 114-115:

³ **Ալիշան Ղ.**, Յուշիկք հայրենեաց Հայոց, հ. Բ., էջ 509:

⁴ Հ. Աճառյանը նույնպես հաստատում է այդ անվան վրացական ծագում ունենալը (տե՛ս «Հայոց անձնանունների բառարան», հ. Բ, Երևան, 1944, էջ 430):

քայազնից ու Ալիծից և, իբրև մոր կողմից Հեթումյան դինաստիայից սերած, բարձրացվեր սպարապետության աստիճանի, քանի որ արքայական ընտանիքին արենակցությամբ կապված անձնավորություններն էին մեծ մասամբ հաստատվում կարևոր պաշտոններում»¹: Ահա այս ճանապարհով Թորոսի որդին կարող էր ստանալ վրացական Լիպարիտ անունը: Սակայն այս վարկածը հաստատող որևէ ձեռագիր ապացույց դեռևս չի հայտնաբերվել, այսինքն՝ այն, որ Դավիթն ու Ալիծը Թորոսի ծնողներն են եղել: Իսկ եթե դրա իսկությունը ճշտվի, ապա «իր լուսանցագրություններով Վասիլը շահարկել է հայկական գահի նկատմամբ Լիպարիտի իրավունքները»²:

Այստեղ հետաքրքիր է մի այլ հանգամանք ևս: Ըստ պատմագիտական գրականության մեջ եղած կարծիքներից մեկի՝ «թագավորը (այսինքն՝ Կոստանդին V-ը) չի կարողանում պահել կամուրջը, որ անցնում է թշնամու ձեռքը»³: Բայց Թլկուրանցու տաղի մեջ իրողությունն այլ կերպ է մեկնաբանված, որն ավելի հավաստի է թվում և համապատասխանում պատմական իրականությանը.

Նայ թագաւորըն չարացաւ.
գիւծեւն առին՝ ի յետ դարձան:

Այսինքն՝ պարզվում է, որ թուլամորթ Կոստանդին V-ը, որը, Ժան Դարդելի վկայությամբ, կիպրացի էր և հայոց թագավոր էր ընտրվել չափազանց հարուստ լինելու պատճառով՝ «առ փարթամութեանն»⁴, համաձայնության է գալիս Եգիպտոսի սուլթանի հետ՝ խոստանալով հանձնել նրան իր թագն ու երկիրը, միայն թե ապահովված լինի կյանքն ու հարստությունը: Եվ բուրբուլին էլ անհավանական չէ, որ 1369 թ. մայիսյան մի օր նա է դավադրաբար հրավիրել Մանչակ ամիրային և, ըստ Վասիլի, նենգորեն «տուր» տվել, հանձնել «զպարոն Լիպարիտն ու զքաղաքն տաճկին»⁵:

Իսկ արդյո՞ք Թլկուրանցին եղել է Լիպարիտի ժամանակակիցը, թե՞ այս մեծ գորավարի քաջագործությունների մասին հետագայում է լսել ականատեսներից: «Տաղ քաջի Լիպարտին»-ը դեպքերն այնքան հարազատորեն է պատկերում և լի է պատմական հավաստիության շնչով, որ բանաստեղծը Ներսես Շնորհալու պես իր նկարագրածի մասին կարող էր ասել՝ «զիրս եղելոց, մեր ժամանակս դիպելոց»: Թլկուրանցու ողբը ոչ թե հորինված է ժողովրդի մոտ արդեն ստեղծված գրույցների օգտագործում-մշակումով (Պիվազյան), այլ բանաստեղծն ինքն է ստեղծել այն իբրև ժամանակակից՝ ոգեշնչված պատմական եղելությունից: «Տաղ քաջի Լիպարտին»-ը, ինչպես Դավթակ Քերթոզի «Ողբք ի Մահն Ջեւանշիրի մեծի իշխանին» (VII դար)

¹ Խաչատրյան Պ., նշվ. աշխ., էջ 116:

² Նույն տեղում:

³ Լեռ, նշվ. աշխ., էջ 214:

⁴ «Յովհաննու Դարդելի ժամանակագրութիւն», Ս.- Պ., 1891, էջ 110-111:

⁵ Տե՛ս Խաչատրյան Պ., նշվ. աշխ., էջ 113:

քերթվածը, պատմական դեպքերի, իրադարձությունների անմիջական, անզամ համաժամանակյա արտացոլումն է: Իսկ այս տողերը՝

Յորտեղ նըստին հաց՝ ի սեղան
ժողովք բազում և շատ իշխան,
Յիշեն ըզնա սուրբ քահանայքն,
Կէր ողորմի ասեն նըմա,-

ցույց են տալիս, որ շատ թարմ է եղել Լիպարիտի հերոսական մահվան հիշողությունը, և անունը՝ այնքան սիրված ու ճանաչված, որ ժողովուրդը դեռևս սգի մեջ է եղել, քահանաները «Տէր ողորմի» են ասել նրան՝ իբրև նոր մահացածի: Ուրեմն տաղը պետք է գրված լինի այդ դեպքերից (1369 թ.) քիչ անց, և տաղասաց Թլկուրանցին՝ հեղինակը, ապրած XIV դարում:

«Տաղ քաջի Լիպարտին» վիպական տաղի առաջին մասում Թլկուրանցին իր՝ անձնագոհությամբ անմոռանալի հերոսի գովքն է անում, իսկ շարունակության մեջ նկարագրում կատարված դեպքերը.

Ահա Ստ պաշտպան քաջ գորավարի ներբողը.

Յորժամ հեծնուր զիւր ձին վազան,
ի ձեռն առնոյր զըռում ճօճան,
Սասաներ ազգըն թուրքանց,
դողայր ամէն Տաճիկաստան:

Քաջ ու գովված հսկա սպարապետը նման է իր հեռավոր նախորդին՝ Մուշեղին: Հիշենք Հովասափ Մեքաստացու (XVI դար) Մուշեղի մասին տաղը, ուր նույնպես անչափ գեղեցիկ երգվում են Մամիկոնյան իշխանի դյուցազնական ուժը, նրա բազում հաղթանակները և դավադիր մահը.

Միջովն ի վեր քան զամենայն,
Պարթև իզար զարագլխեան.
Է՛ր քաջասիրտ յառիձ նման,
Որ ի յահէն աշխարհ դողան¹:

Թշնամի թուրքերն անընդհատ հարձակվում են Սսի վրա, և ամեն անզամ նրանց կոտորում ու հետ է շարտում խիզախ սպարապետը: Ահա այս անզամ էլ Մանչակի բանակը նախապատրաստվում է հարձակման.

Վաթսուն հազար մարդ միաբան
զըրեհն հազան՝ ի ձին հեծան,
Ձեռուին առին զըռում ճօճան,
թուր և ասպար ու կանգնեցան:
Հարին ըզփող պատերազմին,
զպուկն ու զնաֆիրն ըզգաւ հարկան:

¹ **Հովասափ Մեքաստացի**, Բանաստեղծություններ, աշխատասիրությամբ՝ Վ. Գևորգյանի, Երևան, 1964, էջ 91:

Հակառակորդի թվական գերակշռության կրկնակի նշումով (վաթսուն հազար) բանաստեղծը, կարծես, ցանկանում է ավելի ընդգծել թշնամու սպառնալիքի ահավորությունը, իսկ զինահանդերձավորման ու ռազմավորների հնչման նկարագրով էլ ավելի դրամատիկ դարձնել մարտական դիպվածի տեսարանը: Մեծաքանակ թուրքերը բոլոր կողմերից պաշարել են քաղաքը, սակայն չեն համարձակվում անմիջապես ներխուժել, որովհետև ստեցիների հետ է քաջ սպարապետը, որին հույսով ու հավատով ապավինել է տագնապած ժողովուրդը: Իսկ թուլամորթ արքան, քենը սրտում պահած (քանի որ ինքն էր առիթ տվել Մանչակի հարձակմանը, ինչպես վերը նշվեց), մարտի է հրավիրում նրան՝ ուղարկելով ստույգ մահվան.

Յայնժամ ասէ սուրբ թագաւորն.

Քա՛ջ Լիպարիտ, մե՛ծ զօրական

Հեծելըս քեզ համար եկան

մինչ յայս տեղիս, ուր կանգնեցան:

Քաջ Լիպարիտը թեև կանխագգում է, որ կռիվն այս անգամ օրհասական է լինելու, թամբում է իր ձին, զինավառվում.

Քաղցրիկ ետուր պատասխանի,

թէ «Ես՝ քաղքիս չարին փոխան,

Բայց չէ պատեհ զըրուց առնել,

թէպէտ հասաւ ինձ օր մահուան»:

Եվ խնդրում է նա թագավորին «հաստատ՝ ւ ամուր պահէ զկարմունճն», այսինքն՝ հայոց զորքերի հետադարձի ճանապարհը: Ողբում հատկապես անմոռաց է հարազատներից Լիպարիտի բաժանվելու սրտառուչ պահը, որ պատկերված է շատ մեծ վարպետությամբ.

Հառչեաց, զորդեակըն համբուրեաց,

հանց որ զհեծելն ի լաց եհան.

Ասաց. Որդեա՛կ իմ Յովհաննէս,

Վասիլ եղբա՛յր իմ սիրական,

Փառօք տիկի՛ն դու Մանանայ,

իշխանուհի՛ արևնըման,

Հայեա՛ց պատկերս ի մանկութեան,

որ տի մըտնում ի հող տապան:

Հրաժեշտի այս գեղեցիկ և անկրկնելի պատկերը որքա՛ն հարազատ է մեր էպոսի սիրված հերոսներից մեկի՝ Սասունցի Դավթի հրաժեշտին՝ կռիվ գնալուց առաջ.

Իմ քուրե՛ր, մերե՛ր, իմ լա՛վ դրկիցներ,

Մնացե՛ք բարով...¹

¹ «Սասունցի Դավթ», Երևան, 1981, էջ 225:

Օրհնելով Աստծո անունն ու երկրպագելով Սուրբ Քրիստոսին՝ սպարապետն անվախ դուրս է գալիս թշնամու դեմ: Չափազանց հետաքրքիր ու պատկերավոր է ճակատամարտի տեսարանը: Քաջ Լիպարիտին, ինչպես Դավիթը,

Յիշեաց զՔրիստոս ահեղաձայն,
կըտրեց՝ ւ անցաւ առիւծնւման.
Ձեռեւն արար փախըստական
՝ ւ ի հետն երթայր ընծանւման:
Լաշկարն արար դիզան դիզան,
հանց որ արին գետեր ելան:

Եվ թվում է, թե հաղթանակն արդեն լիարժեք է, բայց հզոր գորավարի չակնկալվող այդ հաջողությունից նեղսրտած Կոստանդին V-ը թշնամուն է զիջում իրեն վստահված կամուրջը.

Նայ թագաւորըն չարացաւ.
զհեծելն առին՝ ւ ի յետ դարձան:
Թուրքանց հեծելն յառաջ եկին,
զկարմունճեն առին ու կանգնեցան:

Անհավասար մարտից հոգնած ու հաղթանակած հերոսը վերադառնում է Միս, բայց հանկարծ կամրջի մոտ անսպասելիորեն շրջապատվում է դարանակալ թուրքերով, որոնք.

Ըռումբ դըրին ամեն դիհացն,
շատ խոցեին զյաղթող վըկայն.
Հայեր ողորմ յաջ և ի ձախ՝
գոչ ոք գըտաւ իւր օգնական:

Եվ մեր պատմության մեջ հայտնի շատ հերոսների նման նենգ դավադրության զոհ է դառնում Ստո խիզախ պաշտպան քաջ Լիպարիտը: Միրելի սպարապետին դրվատելով՝ բանաստեղծն ընդգծում է նրա անփոխարինելի դերը հայրենիքի պաշտպանության գործում, որովհետև նրանից հետո թշնամին անգթորեն կոտորում է ժողովրդին, ավերում եկեղեցիներն ու վանքերը, սպանում, գերեվարում երեցներին ու սարկավագներին: Եվ ողջ երկիրն ընկնում է թշնամու դաժան լծի տակ:

Թերևս մեր էպոսից որոշ մոտիվներ միահյուսվել են հետագայում ստեղծված քաջ Լիպարտի գրուցապատումին: Ըստ այս վերջինի, երբ սպարապետի գլուխը տանում են Մըսըր՝ եգիպտական սուլթանին, վերջինս խիստ ապշում է. «Եթե ընդէ՞ր ոչ բերեիք զնա կենդանի առ իս, զի կին տայի նմա, որ աճեր եւ թագաւոր անէի, ընդդէմ թշնամեաց իմոց կեցուցանէի զնա որպէս պարիսպ»¹: Հիշենք, որ նույն նպատակով «Մասնա ծռեր» էպոսում Մսրա Մելիքը Մեծ Մհերին կենակցել է տալիս իր կնոջ հետ, որպեսզի «իդոր

¹ Տե՛ս Ակիմյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 133:

ջընսեն» իրենց «ազկի մեչ ընկնի»¹: Նրանց հարազատ է դարձնում նաև այն, որ Լիպարիտը նույնպես օժտված է անօրինակ, հզոր ուժով և Մեծ Մհերի, Դավթի, Փոքր Մհերի ու մյուս հերոսների նման հանդես է գալիս իբրև իր քաղաքի ու ժողովրդի միակ պաշտպան:

«Տաղ քաջի Լիպարտին»-ը հիշեցնում է միջնադարյան վիպական երգերից մեկը՝ «Լևոնի երգը» կամ «Ի Լեոն որդի Հեթմոյ» գործը², որը ստեղծվել է հավանաբար XIII դարի երրորդ քառորդում և այն ժամանակ էլ գրի առնվել: Այն նույնպես վիպական քնարական մի երգ է՝ ստեղծված պատմական իրողության վրա, հորինման ժամանակի ոգով: Իր անձնագոհությամբ, հայրենիքին նվիրումով քաջ Լիպարիտը նման է Լևոնին, որը չի տարվում եգիպտական սուլթանի խոստումներով ու դավադիր փայփայանքներով, չի կրոնափոխվում՝ հավատարիմ մնալով իր սուրբ հավատին:

Խիզախ սպարապետ Լիպարիտը եղել է բանաստեղծի երազած կատարյալն ու լավը, կրել այն մեծ սերը, որը հայրենի երկրի անկախության ու ազատության համար զորավարին մղել է անձնուրաց հերոսության ու նահատակության:

Նշանավոր բանասեր Ն. Ալիխյանը Լիպարիտի հետ նահատակվող Սիր Յոհանին նույնացրել է հերոսի որդի Հովհաննեսի հետ³: Սակայն այդ նույնացումը հավանական չի թվում, որովհետև Լիպարիտի որդին այն ժամանակ դեռևս փոքրիկ երեխա է եղել: Կովից առաջ հայրը նրան հրաժեշտ է տալիս այսպես.

Հառաչեաց, զորդեակըն համբուրեաց,
հանց որ զհեծելն ի լաց եհան:

Նա Լիպարիտի հետ չի սպանվել, նույնիսկ բավական ուշ՝ 1466 թ., դեռ կենդանի է եղել: Դա ապացուցվում է Ն. եպ. Ծովականի հայտնաբերած ձեռագրական մի հիշատակարան-հատվածով, որը դժբախտաբար կրճատված է: Ծովականը գրում է, որ «Սրուանձտեանցի Թորոս Աղբարի Բ. հատորին մեջ Չնքուշի Սիրահայեաց Ս. Աստուածածնի վանքի ձեռագիրներուն կարգին կայ Ճաշու Գրքի մը յիշատակարանը, դժբախտաբար կրճատուած, ասպէս. «...Գրեալ թվ. ԶԺԵ (=1466) ձեռամբ երկու գրչաց՝ Յակոբ Քահանայի և Պաւղոս Սարկաւագի, ի Խարբերդ քաղաքի, ի թաղն Սինամուտ, ի կաթողիկոսութեան տեառն Սարգսի եւ եպիսկոպոսութեան տեառն Յովհաննիսի, և ի ամիրայութեան Հասան Խանի, ի խնդրոյ Տէր Յոհ. եպիսկոպոսին, ընդ հովանեաւ Ս. Սարգսի զաւրավարին ... ի յիշատակ իւր եւ ծնողացն Լիպարտին

¹ «Մասնա ծոեր», հ. Բ., մաս 1, Երևան, 1944, էջ 269 (ասացող՝ Մանուկ Թորոսյան):

² Տե՛ս **Մնացականյան Ա.**, Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, Երևան, 1956, էջ 231:

³ Տե՛ս **Ալիխյան Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 135:

եւ Մանանային...»¹: Ահա այս Լիպարիտի և Մանանայի որդի Հովհաննես եպիսկոպոսը, թվում է, Թլկուրանցու տաղում նշված համանուն «որդեակն» է, քանի որ և՛ Լիպարիտ, և՛ Մանանա անունները գրեթե եզակի են մնում մեր պատմության մեջ:

Ն. Ակինյանը ձեռագրերում գտել ու հրապարակել է նաև Լիպարիտի քրոջ մասին գրույցը՝ «Քոյրն Քաջին Լիպարտի ըմբշամարտ»² խորագրով, թե ինչպես Լիպարիտի քույրն ըմբշամարտում է «խամայելացի» մի փահլևանի հետ ու հաղթում և որպես պարգև պահանջում այնքան բամբակ, որքան որ կարողանա շալակել: Սակայն երբ տուն է հասնում և բաց անում բամբակը, «նայ ետես, որ եղեալ էր ի մեջ բամբակին քարս, որ կայր քառասուն լիտր»³: Թագավորը խաբել էր Լիպարիտի քրոջը և Մսրա ըմբիշին հաղթելու դեպքում խոստացած բամբակի մեջ դրել քառասուն լիտրանոց քար⁴:

«Տաղ քաջի Լիպարտին»-ը հարուստ է պատկեր-համեմատություններով, որոնք շատ տպավորիչ են, հուզական ու ինքնատիպ: Ահա այդպիսի յուրօրինակ պատկերներ են հետևյալ տողերը.

Զերթ սուրբ Սարգիս քաջն ի նըման,
ի սուրբ Թորոս, ի սուրբ Վարդան,
Քան ըզՄուշեղն այլ խիստ յաղթող,
քան ըզՏրդատ Հայոց արքայն:

Կամ՝

Արին հաներ գերթ գետ Ջիհան:

«Հանց որ արին՝ գետեր ելան», - գրում է բանաստեղծը, և կենսատու Ջահան գետի հետ միասին ավելի է ամբողջանում քաջ Լիպարիտի հերոսական նկարագիրը, ավելի են ընդգծվում նրա անօրինակ քաջագործությունները: Շատ բնորոշ են չարությամբ համակված եգիպտացիներին բնութագրող տողերը՝ Զերթ քացխով տիկ չարեօք լըցան:

Առավել ցայտուն և հաջողված է, թերևս, հետևյալ պատկերը.

Այն անօրէն չար կենդանին,
որ են նոքա մահմետական,
Եւ ի յահէն քաջ Լիպարտին
զինչ զուր դողան՝ ու առաջ չի գան:

¹ (Խեւ) Յովհաննես Թլկուրանցի, Տաղագիրք, հրատ. Ծովական Ն. եպ., Երուսաղեմ, 1958, էջ ԺԲ:

² Ակինյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 133-134:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 134:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում: Ի դեպ, քարի իմաստն այլ կերպ է բացատրել բանասեր Գ. Աբգարյանը, որը «Հովհաննես Թլկուրանցի. Տաղեր» գրքի գրախոսությունում գրել է. «Հայ մատենագրության մեջ քար բառը, բացի սովորական քարից, ունի նաև անգին քարի իմաստ, և Լիպարիտի գրույցում խոսքը վերաբերում է անգին քարին: Թագավորը, աղջկա հզորությամբ հիացած, բամբակի պարկի մեջ 40 լիտրանոց անգին քար է դնում» (տե՛ս «Տեղեկագիր», 1961, թիվ 3, էջ 97):

«Տաղ քաջի Լիպարտին-ը» ժողովրդի հոգում ազատագրական կռվի գաղափարը բորբոքող գեղեցիկ ու սրտահույզ մի գործ է, անմահացնող հիշատակն այն քաջ նահատակի, որը «պատմության մեջ փայլակի մը պես կերևի և կանցնի, բայց... պայծառ և բարեբախտ փայլակի մը պես» (Ղ. Ալիշան): Քաջ Լիպարտի վսեմ, հայրենասեր և տիրասեր հոգու վառ նկարագիրը, նրա նահատակման սրտաճմլիկ պատկեր սուգը, Ստո ավերումի և ընդհանուր ժողովրդական սիրված հերոսի մահվան առթիվ, իրոք որ «պատկերներ են կտաւի վրայ առնուած թարմ գոյներով»¹:

Вардан Егиазарян – Эпическая песнь о полководце Липарите

Полководец Липарит является одним из известных деятелей последнего периода истории Киликийского армянского государства, павшим в борьбе армянского народа за свою независимость против египетского султаната. Подвиг и трагическая гибель этого легендарного героя воспеты в “Песни о храбром Липарите” выдающегося армянского поэта Ованеса Тлкуранци. “Песнь” представляет собой плач в стихах и имеет определенную художественную и историческую ценность.

Vardan Eghiazaryan – The Epic Verse about General Liparit

General Liparit was one the famous figures in the last period of the Cilician Armenian state. He fell victim in the battle for Armenian independence against the Sultanate of Egypt. The feat and tragic death of this legendary hero are praised in the work “Verse devoted to brave Liparit” by the famous Armenian medieval writer Hovhannes Tlkurantsi. “The verse” is a poetical tragedy and has specific artistic and historical value.

¹ Ալիւսան Ն., նշվ. աշխ, էջ 135:

**ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ ՄԱՍՈՒԼԻ ՀԱՆԴԵՊ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ (1919-1920 ԹԹ.)**

Քանալի քառեր – Աբրահամ Գյուլխանդանյան, Հայաստանի Հանրապետություն, ՀՅԴ, ՆԳՆ, մամուլ, թերթ, գրաքննություն, վերահսկողություն

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության գոյության առաջին իսկ օրերին կառավարությունը հայտարարեց ժողովրդավարական մոտեցումներ որդեգրելու մտադրության մասին: Այսպես՝ իրենց ղեկավարած կառավարությունների հայտագրերը ներկայացնելիս ՀՀ վարչապետներ Հովհաննես Քաջազունին և Ալեքսանդր Խատիսյանը Հայաստանի խորհրդարանի համապատասխանաբար 1918 թ. օգոստոսի 6-ի և 1919 թ. օգոստոսի 10-ի նիստերի ժամանակ հայտարարեցին ՀՀ տարածքում դավանանքը, խոսքը և քաղաքացիական մյուս ազատությունները հարգելու մասին¹: ՀՀ խորհրդարանական ընտրություններին ընդառաջ՝ կառավարող Հ. Յ. դաշնակցության «Զանգ» պաշտոնաթերթի խմբագրականում ևս հստակ նշվում էր խոսքի ազատությունը չսահմանափակելու անհրաժեշտության մասին²: Այդուհանդերձ, ՀՀ իշխանություններն ու իշխող կուսակցությունը միշտ չէ, որ հետևում էին հայտարարած պարտավորություններին:

ՀՀ կարճատև գոյության շրջանում հրատարակվել է շուրջ վեց տասնյակ պարբերական (թերթեր, ամսագրեր), որոնց զգալի մասը մեկ կամ մի քանի համար հրատարակվելուց հետո փակվել է ֆինանսական խնդիրների պատճառով և կամ ՀՀ իշխանությունների հրահանգով³:

Ըստ 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ին Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքի՝ ՀՀ տարածքում ժամանակավորապես գործելու էին նախկին Ռուսական կայսրության օրենքները՝ Ժամանակավոր կառավարության, Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ու սեյմի և Հայաստանի խորհրդի փոփոխություններով ու լրացումներով հանդերձ⁴: ՀՀ-ն չհասցրեց մամուլի վերա-

¹ Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ. 1918-1920 թթ., Երևան, 2009, էջ 16, 590:

² «Զանգ», 4 ապրիլի 1919, թիվ 38:

³ Տե՛ս **Հակոբյան Ա.**, Հայաստանի Հանրապետության պարբերական մամուլի պատմություն (1918-1920 թթ.), Երևան, 2005, էջ 3-4:

⁴ Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները (1918-1920 թթ.), Երևան, 1998, էջ 22:

բերյալ օրենք ընդունել՝ չնայած մի քանի անգամ այդ խնդիրը բարձրացվել էր: Այս ոլորտը կարգավորվում էր Համառուսաստանյան Ժամանակավոր կառավարությունից ժառանգված օրենսդրությամբ:

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության օրոք մամուլը և ընդհանրապես հրատարակչական գործը գտնվում էին ներքին գործերի նախարարության իրավասության ներքո: ՀՀ կառավարության անունից ՆԳՆ-ն հարաբերություններ էր պահպանում տպարանների և թերթերի խմբագրությունների հետ, հրահանգներ տալիս նրանց, թույլատրում կամ կասեցնում մամուլի միջոցի հրատարակությունը, գրքերի տարածումը: Մամուլին առնչվող խնդիրները կանոնակարգելու, անհրաժեշտ հրահանգներ տալու նպատակով նախարարությունը թերթերի խմբագիրների մասնակցությամբ պարբերաբար խորհրդակցություններ էր կազմակերպում¹: Հանրապետության անկախության առաջին ամիսներին (ընդհուպ 1919 թ. գարունը) պետության կողմից մամուլի նկատմամբ վերահսկողություն և գրաքննություն իրականացնելուն առնչվող ակնառու փաստեր մեզ հայտնի չեն: Սովի և զանգվածային մահացության այդ ժամանակաշրջանում ՀՀ իշխանությունները նման հարցերի ուշադրություն դարձնելու ժամանակ չունեին: Իրադրությունը, սակայն, փոխվեց Հայաստանի Հանրապետության ներքին իրավիճակի կայունացմանը զուգընթաց և հատկապես 1919 թ. հունիսի 21-23-ին կայանալիք խորհրդարանական ընտրությունների նախապատրաստական շրջանում, երբ քաղաքական կուսակցությունների միջև ակտիվ պայքար սկսվեց:

Արխիվային փաստաթղթերի ու մամուլի հոդվածների ուսումնասիրությունից կարելի է եզրակացնել, որ Հայաստանի Հանրապետությունում մամուլի նախնական գրաքննություն չէր իրականացվում: Ճիշտ է, 1919 թ. երկրորդ կեսից զինվորական նախարարությունն ուներ ռազմական գրաքննիչ, որի գործառույթն էր մամուլում ռազմական գաղտնիքների տպագրությունը վերահսկելն ու արգելելը, այդուհանդերձ վերջինիս լիազորությունները սահմանափակ էին, քանի որ նա թերթերի խմբագրությունների վրա ազդելու իրական լծակներ չունեւ: Խմբագրություններն անտեսում էին բանակին առնչվող նյութերը մինչև հրատարակելը ռազմական գրաքննիչին ներկայացնելու առաջարկը: Ուստի վերջինին մնում էր արձագանքել արդեն տպագրված հոդվածներին²: Կարող ենք փաստել միայն հետգրաքննության գոյությունը, այն էլ՝ վերապահությամբ: Այդուհանդերձ, ՀՀ-ում մամուլի նկատմամբ իրականացվում էր փաստացի պետական վերահսկողություն: Դա նկատելի էր մասնավորապես 1919 թ. գարնանից սկսած: Այն առավել մեծ չափեր ընդունեց 1920 թ. մայիսյան ապստամբության շրջանում և հաջորդ ամիսներին:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 39, թ. 131, 137, «Հառաջ», 3 հոկտեմբերի 1920, թիվ 215, «Ժողովուրդ», 28 նոյեմբերի 1920, թիվ 196:

² ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 62, թ. 58 շրջ.:

Կատարված ուսումնասիրության արդյունքներն ընդհանրացնելով՝ հանգել ենք այն եզրակացության, որ Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունում մամուլում տպագրված նյութերը «խնդիրներ են առաջացրել» երկու դեպքում. երբ բացահայտել են պետական կամ ռազմական գաղտնիքներ և կամ քաղաքական տեսակետից անցանկալի են եղել ՀՀ իշխանությունների կամ Անտանտի ներկայացուցիչների համար¹: Արդյունքում՝ նախագրուշացվել են թերթերի խմբագրությունները, իսկ որոշ մասի տպագրությունն ուղղակի դադարեցվել է: Դրանք հիմնականում բոլշևիկյան կամ բոլշևիկամետ պարբերականներ են եղել:

Ստորև առաջին անգամ հրապարակվող փաստաթղթերն ընտրված են Հայաստանի ազգային արխիվի (այսուհետև՝ ՀԱԱ) թիվ 199 (Հայաստանի Առաջին Հանրապետության նախարարների խորհուրդ) և թիվ 201 (Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ներքին գործերի նախարարություն) ֆոնդերից: Դրանք տպագրվում են բնագրի լեզվով և ժամանակակից ուղղագրությամբ, հավելումները նշել ենք ուղղանկյուն փակագծերում: Հիմք ընդունելով փաստաթղթերի իմաստային կապը՝ հերթականությունը սահմանելիս միշտ չէ, որ պահպանել ենք ժամանակագրական սկզբունքը:

Փաստենք, որ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության օրոք մամուլի նկատմամբ իրականացվող պետական քաղաքականությունը հնարավոր չէ հետազոտել առանց ՀՀ պառլամենտի և կառավարության նիստերի արձանագրություններն ու որոշումներն ուսումնասիրելու²: Կարևոր հիշատակումներ կան նաև ժամանակի մամուլում:

ՀԱՍՈ ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ

1

[9-19] սեպտեմբերի 1919 թ.³
N 10127

Ներքին գործոց մինիստրի⁴ հրամանի համաձայն խնդրում եմ շուտով հաղորդել, թե Ձեր թերթի N 100, սեպտեմբերի 9-ին զետեղված «Գերագույն

¹ Մանրամասն տե՛ս **Սուքիասյան Հ. Կ.**, Մամուլի պետական վերահսկողությունը և գրաքննությունը Հայաստանի Հանրապետությունում (1918-1920 թթ.) //«ԼՀԳ», 2015, թիվ 3, էջ 63-77:

² Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ. 1918-1920 թթ., Երևան, 2009, Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններ. 1918-1920 թթ., Երևան, 2014

³ ՀՀ ներքին գործերի նախարարության գրությունը «Ժողովուրդ» թերթի խմբագրությանը: Թվագրվում է ըստ բովանդակության և էլից համարի:

⁴ ՀՅԴ նշանավոր գործիչ Աբրահամ Գյուլիանդանյանը 1919 թ. օգոստոսից մինչև 1920 թ. մայիսը ՀՀ ներքին գործերի նախարարն էր:

կումիսար գնդապետ Հասկելի առաջարկը Հայաստանի կառավարությանը» հոդվածի տեղեկությունը ով է Ձեզ հաղորդել, կամ որտեղից եք ստացել այդ տեղեկությունը¹:

ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 39, թ. 125: Թողոն: Մեքենագիր:

2

10 հոկտեմբերի 1919 թ.²
N 11639
Երևան

Военный министр³ просит сделать соответствующее указание редакциям газет и типографиям, прося вместе с тем сообщить ему Ваши соображения по вопросу о необходимости издания закона о печати.

Приложение: переписка на 5 листах.

Врид. Начальника военного штаба, причислен. к Генштабу, полковник
(подпись)
Начальник отделения, военный чиновник (подпись)

ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 39, թ. 147: Բնագիր: Մեքենագիր:

3

28 սեպտեմբերի 1919 թ.⁴
N 1172
Ալեքսանդրապոլ

Мною неоднократно замечено, что печать, не считаясь ни с чем, оглашает публике сведения, составляющие военную тайну.

Представляя при сем рапорт командира броневика «Азатамарт», ответ редакции газеты «Шираки ашхатавор»⁵ на мой запрос и N 189 газеты «Нор аш-

¹ Մինչ այդ ՀՀ պառլամենտի փակ նիստում քննարկվել էր Հայաստանում Դաշնակից երկրների գերագույն հանձնակատար, ամերիկյան բանակի գնդապետ Ուիլյամ Հասկելի առաջարկը՝ ամերիկացի գեներալ-նահանգապետի ենթակայության ներքո Շարուր-Դարալագյազի և Նախիջևանի գավառներից «չեզոք գոտի» ստեղծելու մասին:

² ՀՀ զինվորական շտաբի գրությունը Ներքին գործերի նախարարին:

³ 1919 թ. մարտից մինչև 1920 թ. ապրիլը ՀՀ զինվորական նախարարը գեներալ Քրիստափոր Արարատյանն էր:

⁴ Ալեքսանդրապոլի կայագործի հրամանատարի զեկուցագիրը ՀՀ զինվորական նախարար Զ. Արարատյանին:

⁵ ՀՅԴ Շիրակի կենտրոնական և Ալեքսանդրապոլի տեղական կոմիտեների պաշտոնաթերթը, որը հրատարակվել է Ալեքսանդրապոլում 1919-1920 թթ.:

хатавор»¹, прошу Ваше распоряжение о запрещении прессе сообщать подобные сведения.

Приложение: Упомянутая переписка за NN 586, 8 и N 189 газ. «Нор аш-хатавор».

[Начальник гарнизона г. Александрополя], генерал-майор: П. Хачатурян
Гарнизонный адъютант, поручик (подпись)

ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 39, թ. 149: Բնագիր: Մերենագիր:

4

20 սեպտեմբերի 1919 թ².

N 586

Ալեքսանդրապոլ

Прошу В[аше] распоряжение, о принятии мер против того, чтобы не сообщались путем печати сведения о ходе работ [на] постройке броневоего поезда, как ...³ с. ч. в газете «Շիրակի աշխատավոր» за N 66.

Капитан (подпись)

ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 39, թ. 151: Բնագիր: Մերենագիր:

5

26 սեպտեմբերի 1919 թ⁴.

N 8

Ալեքսանդրապոլ

Ի պատասխան Ձեր թվիս սեպտեմբերի 24-ի, N 1140 գրության, պարտք ենք համարում հայտնել, որ «Շիրակի աշխատավոր»-ի N 66-ում տպված «Բրոննիկ»-ի շինելու լուրի⁵ մեջ չկա նրա «Ազատամարտ» անունը, իսկ լուրը խմբագրությունը քաղել է «Նոր աշխատավոր» թերթի N 189-ից, որը ուղարկվում է Ձեզ՝ համեմատելու համար:

¹ ՀՅԴ Վրաստանի և Թիֆլիսի կոմիտեների պաշտոնաթերթը, որը հրատարակվել է Թիֆլիսում 1919-1920 թթ.:

² «Ազատամարտ» գրահագնացքի հրամանատարի զեկուցագիրն Ալեքսանդրապոլի կայազորի հրամանատար Պ. Խաչատրյանին

³ Փաստաթուղթը վնասված լինելու պատճառով երկու բառ չի ընթերցվում:

⁴ «Շիրակի աշխատավոր» թերթի խմբագրության գրությունը Ալեքսանդրապոլի կայազորի հրամանատարին:

⁵ Ահա թերթում տպագրված հաղորդագրությունը. «... Այդ նույն մասնագետները պատրաստել են երկու խիստ կարևոր բրոննիկ, որ պատիվ կարող է բերել նրանց»:

Այդ հոդվածը 3-րդ երեսում է և շրջփակված:

Ի. տ. Խմբագրի (ստորագրություն)

ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 39, թ. 150: Բնագիր: Ձեռագիր:

6

8 հոկտեմբերի 1919 թ¹.

N 6871

Երևան

Начальник Гарнизона гор. Александрополь, представляя N 189 издающейся в Тифлисе газеты «Нор ашхатавор», в коей помещено сведение о постройке в Армении двух броневиков, каковое сведение, в свою очередь, было перепечатано в издающейся в Александрополе газете «Шираки ашхатавор», просить запретить прессе сообщать подобные сведения.

Принимая во внимание, что печатание в газетах составляющих военную тайну сведений проистекает вследствие отсутствия у нас определенного и ясно выраженного закона о печати, а также отсутствия перечня вопросов и сведений, не подлежащих оглашению в периодической печати, каковой перечень обычно объявляется под страхом судебной ответственности, редакторам газет полагал бы:

1. Просить Министра внутренних дел предложить редакции газеты «Шираки ашхатавор» воздержаться в будущем от сообщений, имеющих характер военной тайны, сведений, о том же попросив и редакцию Тифлисской газеты «Нор ашхатавор».

2. Просить его же в спешном порядке выработать законопроект о печати² и внести его на рассмотрение Парламента.

3. Впредь до издания означенного закона составить перечень вопросов, составляющих военную тайну, каковой перечень разослать всем редакциям периодических печатей.

Чин[овник] военного времени (подпись)

ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 39, թ. 148: Բնագիր: Մերենագիր:

¹ ՀՀ ներքին գործերի նախարարության ռազմական ժամանակների պաշտոնյայի գեկուցագիրը:

² Նման օրինագիծ այդպես էլ չպատրաստվեց:

19 սեպտեմբերի 1919 թ¹.N 5²

Երևան

Доношу, что газетой «Социалист-революционер»³ от 18-ого с./сентября напечатана статья «Сурмалинская трагедия», в которой член Парламента г-н [Аршам] Хондкярян⁴, трактуя о положении вещей в Сурмалинском уезде, очень отрицательно отзывается о Сурмалинском отряде, считая его совершенно деморализованным и способным только на грабежи и убийства мирного населения, а не на борьбу с неприятелем. В статье этой между прочим указывается и на то обстоятельство, что обо всем этом знала высшая Военная Власть.

Предупредить печатание подобных статей я не имею возможности, т. к. у нас нет предварительной цензуры, а предложение мое присылать мне все подлежащая печати сведения военного характера на просмотр редакцией не исполняется.

Прошу редакцию газеты «Социалист-революционер» привлечь за печатание вышеназванной статьи к ответственности.

Номер этой газеты при сем прилагаю (N 19).

Штабс-капитан (подпись)

ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 62, թ. 58 շրջ.: Բնագիր: Մեքենագիր:

22 սեպտեմբերի 1919 թ⁵.

N 622с

В прилагаемом при сем N 19 от 18-ого сентября газеты «Социалист-революционер» член Парламента [А.] Хондкярян поместил статью, за своей подписью, о Сурмалинских событиях.

В этой статье г. Хондкярян рисует состояние войсковых частей, действовавших в этом районе, в таком виде, что может служить материалом для иностранной разведки.

¹ Զինվորական գրաքննիչի զեկուցագիրը Գլխավոր շտաբի պետին:

² Փաստաթղթի ելից համարից կարելի է եզրակացնել, որ զինվորական գրաքննիչի պաշտոնը նոր էր ստեղծվել:

³ Սոցիալիստ-հեղափոխականների (էսէռ) կուսակցության Հայաստանի կոմիտեի պաշտոնաթերթը, որը հրատարակվել է Երևանում 1919-1920 թթ.:

⁴ Հայոց ազգային խորհրդի անդամ (1917-1918 թթ.), այնուհետև ՀՀ առաջին (1918-1919 թթ.) և երկրորդ (1919-1920 թթ.) խորհրդարանների պատգամավոր, հայ սոցիալիստ-հեղափոխականների ղեկավարներից էր, որը հայտնի էր իր ընդդիմադիր կեցվածքով: 1920 թ. նոյեմբերի 24-ից մինչև դեկտեմբերի 2-ը եղել է ՀՀ արդարադատության նախարարը: 1921 թ. փետրվարյան հակախորհրդային ապստամբության պարտությունից հետո մեկնել է արտասահման:

⁵ ՀՀ զինվորական շտաբի գրությունը Ներքին գործերի նախարարությանը:

Имея в виду, что газета эта имеет распространение вне пределов Армении и сведения о части наших войск станут достоянием наших противников, Военный министр просит сделать соответствующее распоряжение о предупреждении воздержаться от помещения подобных статей.

Относительно же существа статьи по части, касающейся военнотружущих, произведено дознание и направлено Прокурору Суда для привлечения виновных к ответственности.

Приложение: переписка на одном листе и газета N 19.

Врид. начальника [военного] штаба, перечисл. к генштабу полковник
(подпись)

Врид. начальника отделения Ч. В. В. (подпись)

ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 62, թ. 57 և շրջ.: Բնագիր: Մեքենագիր:

9

23 սեպտեմբերի 1919 թ.¹
N 10359

Ներքին գործոց մինիստրը կարգադրեց հայտնել Ձեզ, որ Ձեր թերթի 19 համարում զետեղված «Սուրմավա ողբերգությունը» վերնագիրը կրող հոդվածը յուր մեջ պարունակում է կտորներ, որոնք 1) Վիրավորական են գործի և նրա հրամանատարների արժանապատվության համար, 2) Զինվորական գաղտնիքներ են և չպիտի հրատարակվեին:

Այդ պատճառով Ներքին գործոց մինիստրն ուղարկում է Ձեզ ներկա գրավոր առաջին զգուշացումը՝ հայտարարելով, որ եթե գործերի քանակի, տեղավորման, տեղափոխության, զինամթերքի և գործերի դրության մասին Ձեր թերթում շարունակվեն գրվել հոդվածներ ու այնպիսի տեղեկություններ, որոնք վիրավորական կարող են լինել զինվորների և նոցա հրամանատարների համար, Ձեր թերթը կփակվի:

Թյուրիմացությանց տեղիք չտալու համար առաջարկվում է Ձեզ. ա) Զորամասերի պետերի ազգանունները չհրատարակել, բ) զինվորական բնույթ կրող տեղեկությունները և հոդվածները (թեկուզ արտաստպումները) նախօրոք ուղարկել զինվորական գրասենյակին՝ նայելու²:

Դիվանի տեսուչ
Գործավար

ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 62, թ. 55 և շրջ.: Թողոն: Մեքենագիր:

¹ ՀՀ ներքին գործերի նախարարության նախագուշակական գրությունը «Սոցիալիստ հեղափոխական» թերթի խմբագրությանը:

² Ընդգծված պարբերությունը փաստաթղթում կապույտ գրիչով ջնջված է:

10

30 սեպտեմբերի 1919 թ¹.
N 10362

Довожу до вашего сведения, что по поводу отношения Вашего от 23 сего сентября за N 622с по приказанию Министра внутренних дел сделано 1-ое письменное предупреждение газеты «Соц[иалист] егапохакан».

Министр внутренних дел полагает, что на основании постановления Временного правительства от 14-го июня 1917 года, изданного в собрании узаконений и распоряжений Правительства, за § 1129 можно привлечь автора статьи А. Хондкаряна к судебной ответственности.

Директор канцелярии [МВД]
Делопроизводитель

ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 62, թ. 54: Թողոն: Մերենագիր:

11

26 սեպտեմբերի 1919 թ².
N 10314

Ներքին գործոց պ. մինիստրի կարգադրությունը՝ չտպել հակապետական գրություններ, այդ չի վերաբերում «Ժողովուրդ» թերթին: Կարող էր թերթը տպագրել: Այդ կարգադրությունը վերաբերում է թուրքիկներին³:

Ն.Գ.Մ. հատուկ հանձնարարությունների կոմիսար (ստորագրություն)

ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 39, թ. 113: Բնագիր: Ձեռագիր:

¹ ՀՀ ներքին գործերի նախարարության «գաղտնի» նշագրումով գրությունը Զինվորական շտաբի տեսչական բաժնի դատական բաժանմունքին:

² ՀՀ ներքին գործերի նախարարության գրությունը «Լույս» տպարանի կառավարչին:

³ Այս կարգադրությունն արվել էր Հայ ժողովրդական կուսակցության երկրորդ համագումարում (9-16 սեպտեմբերի, 1919 թ.) ընդունված «Քաղաքական մոմենտի մասին» բանաձևի տպագրությունից հետո, որտեղ խստորեն դատապարտվում էր ՀՀ իշխանությունների և իշխող կուսակցության՝ ՀՅԴ-ի գործունեությունը: ՀՀ ներքին գործերի նախարար Ա. Գյուլխանդանյանի կարգադրությամբ «Լույս» տպարանը ժամանակավորապես փակվեց: Սեպտեմբերի 19-24-ին ՀԺԿ-ի «Ժողովուրդ» թերթը չտպագրվեց:

Ձեր հարգելի թերթի ամսույս 24-ի և 25-ի NN 4 և 5-ում զետեղված «Վերջին կոիվները Իգդիրում» հոդվածի² առիթով Ներքին գործոց մինիստրությունը ստացել է Ջինվորական շտաբից մի գրություն, որի մեջ հայտնվում է բողոք այդ հոդվածների բովանդակության դեմ, որովհետև նոքա վիրավորական են մեր հանրապետության երիտասարդ գործի արժանապատվության համար:

Այդ առիթով ներքին գործոց մինիստրը հրամայեց հայտնել Ձեզ, որ անթույլատրելի է Ձեր հարգո թերթի մեջ զետեղել այնպիսի հոդվածներ, որոնք իրենց մեջ տեղեկություններ են պարունակում գործի տեղավորման, տեղափոխության, կազմի, քանակի, գործողությունների մասին և, առհասարակ, վիրավորական կարող են լինել գործի և նորա [հրամանատարության] արժանապատվության համար:

Հայտնելով Ձեզ վերոհիշյալի մասին՝ խնդրում եմ անել անհրաժեշտ կարգադրություն նման երևույթները չկրկնելու համար:

ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 39, թ. 112: Թողոն: Ձեռագիր:

Սույն գրությամբ ուղարկում եմ «Սոցիալիստ հեղափոխական» թերթի N 26-ը՝ ի քննություն և տնօրինություն Ձեզ⁴:

Ներ[քին] գործ[երի] մինիստր՝ Ա. Գյուլխանդանյան

ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 54, թ. 29: Բնագիր: Ձեռագիր:

¹ ՀՀ ներքին գործերի նախարարության գրությունը «Հառաջ» թերթի խմբագրությանը:

² Նշյալ հոդվածում քննադատվում էին Սուրմալուում գործող հայկական գորամասերի անկազմակերպ դրությունը, հրամանատարների սխալները, ինչը բախտորոշ եղավ շրջանի հայ և եզդի բնակչության համար՝ հանգեցնելով զանգվածային գաղթի դեպի Արարատյան դաշտ:

³ ՀՀ ներքին գործերի նախարարի գրությունը Կառավարությանը:

⁴ Թերթի նշյալ համարի անստորագիր խմբագրականում քննադատվում էր ՀՀ իշխանությունների քաղաքականությունը Ջանգեզուրի հարցում, իսկ «Ձեռքերի ճարակություն» վերնագրված հոդվածում անարգանքի սյունին էր գամվում վարչապետ Ալեքսանդր Խատիսյանը («Սոցիալիստ հեղափոխական», 12 հոկտեմբերի 1919, թիվ 26): ՀՀ կառավարությունը 1919 թ. հոկտեմբերի 14-ի նիստում լսեց ՆԳ նախարար Ա. Գյուլխանդանյանի զեկուցումը թերթի նշյալ համարի բովանդակության վերաբերյալ, ինչն «ի գիտություն» ընդունվեց (Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններ. 1918-1920 թթ., Երևան, 2014, էջ 323): Թերթի նկատմամբ պատժամիջոցներ չկիրառվեցին:

Համարելով «Գյուղացու ձայն» թերթի² ուղղությունը հակապետական և վնասակար, որը առանձնապես արտահայտվում է նո. 3 առաջնորդողում, կուզեի իմանալ Մինիստրների խորհրդի կարծիքը հիշյալ թերթը փակելու մասին:

Մրան կից ուղարկվում է «Գյուղացու ձայն»-ի 3 համարները³:

Ներքին գործոց մինիստր՝ Ա. Գյուլիսանդանյան

ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 2, գ. 629, թ. 1: Արխիվային պատճեն: Մեքենագիր:

Նախարարների խորհուրդը իր սույն թվի սեպտեմբերի 17-ի նիստում, քննելով Թիֆլիսում հրատարակվող «Նոր Խոսք» թերթի⁵ խնդիրը, որոշեց հանձնարարել ներքին գործոց նախարարին⁶ միջոցներ ձեռք առնել՝ արգելելու Թիֆլիսում հրատարակվող «Նոր Խոսք» թերթի մուտքը Երևան:

Ի տ. Գործերի կառավարիչի
Ի տ. Դիվանի վարիչի

ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 2, գ. 594, թ. 1: Թողոն: Ձեռագիր:

¹ ՀՀ ներքին գործերի նախարարի գրությունը Կառավարությանը:

² Շաբաթթերթը 1920 թ. ապրիլի 19-ից հրատարակվում էր Հայաստանի աշխատավոր գյուղացիական միության կողմից: Այն խմբագրում էին ՀՀ պառլամենտի անդամ, բոլշևիկամետ Արտաշես Մելքոնյանը և բոլշևիկ գործիչ Դրաստամատ Տեր-Միմոնյանը:

³ ՀՅԴ Բյուրոյի և ՀՀ իշխանությունների կարգադրությամբ 1920 թ. մայիսի 7-ին թերթի 4-րդ համարի տպագրությունը դադարեցվեց, իսկ խմբագրության երկու աշխատակիցները ձերբակալվեցին:

⁴ ՀՀ կառավարության գրությունը ներքին գործերի նախարարին:

⁵ Այն հրատարակվում էր Սոցիալ-դեմոկրատ ինտերնացիոնալիստների կողմից և ուներ բոլշևիկամետ ուղղվածություն: Հրատարակվել է 1920 թ. օգոստոսի 22-ից մինչև դեկտեմբերի 13-ը՝ Թիֆլիսում:

⁶ 1920 թ. մայիս-սեպտեմբերին ՀՅԴ Բյուրոյի անդամ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը համատեղում էր ՀՀ ներքին գործերի և ռազմական նախարարի պաշտոնը:

Մամուլի զանազան օրգաններում պակաս չեն հաճախ այնպիսի հոդվածներ կամ լուրեր, որոնք ուղղված են դաշնակիցների դեմ, ինչը որ վատ կերպով կանդրադառնա մեր պետական շահերի վրա: Որպեսզի միանգամ ընդմիջտ վերջ տրվի անցանկալի այդ երևույթին, անհրաժեշտ էմ գտնում, որ Ներքին գործերի նախարարությունը հրավիրե մամուլի և այլ նմանօրինակ պրոպագանդային հաստատությանց ներկայացուցիչների մի ժողով և տա անհրաժեշտ հրահանգները, որպեսզի զգուշանան դաշնակիցների և, ի մասնավորի, Անգլիո դեմ ուղղված գրություններ հրատարակել:

Նախարարապետ [Հ. Օհանջանյան]
Գործերի կառավարիչ

ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 159, մաս II, թ. 120: Թողոն: Մերենագիր:

Амо Сукиасян – *Документы о политике Первой Республики Армения (1919-1920 гг.) в отношении прессы*

В период короткого существования Первой Республики Армения было опубликовано около шести десятков периодических изданий (газеты, журналы). Проблемы, связанные с прессой, контролировались согласно законодательству Временного Всероссийского правительства. При Республике Армения пресса находилась под юрисдикцией Министерства внутренних дел. От имени правительства МВД поддерживало связь с издательствами и редакциями газет, давало указы, разрешало или запрещало публикацию органов прессы.

В Республике Армения не было предварительной цензуры, однако пресса фактически находилась под государственным контролем. Подводя итоги проделанного исследования, мы пришли к выводу, что опубликованные в прессе материалы «вызывали проблемы» в двух случаях: 1. они раскрыли государственную либо военную тайну; 2. с политической точки зрения были нежелательны для властей Республики Армения или представителей Антанты.

¹ ՀՀ կառավարության գրությունը Ներքին գործերի նախարար Ս. Արարատյանին: Ամենայն հավանականությամբ, այս գրության համար առիթ է եղել «Հառաջ» թերթի 1920 թ. հոկտեմբերի 17-ի համարում տպագրված «Մենք և մեր դաշնակիցները» հոդվածը (հեղինակ՝ «Դրսեցի»):

Hamo Sukiasyan – *Documents about the Policy of the First Republic of Armenia with Respect to the Press (1919-1920)*

Around sixty periodicals (newspapers, magazines) were published during the short existence of the First Republic of Armenia. Media-related issues were regulated by the legislation of the all-Russian Provisional Government. The press was under the jurisdiction of the Ministry of Internal Affairs. On behalf of the Government, the MIA maintained relationships with publishing houses and newspaper editorial offices, gave them instructions, permitted or forbade the publication of the press.

There was no preliminary censorship of the press in the First Republic of Armenia, however, actual state control towards the press was carried out. Generalizing the results of the study we have come to the conclusion that the materials printed in those days “aroused problems” in two cases – if 1) revealed state or military secrets, 2) in terms of politics were undesirable for the authorities or representatives of the Entente.

Էմմա Կոստանոյան, Դրվագներ Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանի կյանքից և գործունեությունից, Երևան, Պատմության ինստիտուտ, 2015, 341 էջ

Պատմական գիտությունների դոկտոր, երջանկահիշատակ Էմմա Կոստանոյանը (1934-2014) այն սակավաթիվ պատմաբաններից էր, ում գիտական ժառանգության գերակշռող մասը, չնայած նրա բազմաբովանդակ և տարաբնույթ հետաքրքրություններին, նվիրված էր Հայոց եկեղեցու և դրա երախտավորների գործունեության պատմության ուսումնասիրությանը: 1958 թվականից անդամագրվելով ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի վաստակաշատ աշխատակազմին՝ Է. Կոստանոյանը սկսել է ակնուել հայոց պատմության անդաստանը և ուսումնասիրել պետականության երկդարյա բացակայության պայմաններում Հայոց եկեղեցու ծավալած հայրենանվեր գործունեության պատմությունը:

Գարեգին Սրվանձոյանցի և Մկրտիչ Խրիմյանի գործունեությանը նվիրված նրա մենագրությունները¹ մեծ ընդունելության են արժանացել մասնագետների և ընթերցողների շրջանում՝ հեղինակի համար ապահովելով մեծ ճանաչում հայ պատմագիտության միջօրեականներում: Նշենք ի դեպ, որ Հայոց եկեղեցին ևս բարձր է գնահատել Է. Կոստանոյանի գիտական ներդրումը և 2012 թ. նրան պարգևատրել իր բարձրագույն՝ «Ս. Սահակ-Ս. Մեսրոպ» շքանշանով:

Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանին (1841-1914) նվիրված գրախոսվող աշխատությունը բաղկացած է երկու մասից, որոնք ընդգրկում են թեմային անմիջականորեն առնչվող՝ տարբեր հանդեսներում տպագրված հեղինակի գիտական հոդվածները և հիմնահարցը ներառող անտիպ նյութեր:

Բարեխիղճ և փորձառու ուսումնասիրող հեղինակը սույն աշխատությունում արխիվային վավերագրերի, մեծաքանակ սկզբնաղբյուրների, ժամանակի մամուլում սփռված նյութերի, հուշագրությունների և գիտական

¹ Տե՛ս **Կոստանոյան Է.**, Գարեգին Սրվանձոյանց (կյանքը և գործունեությունը), Երևան, 1979, *նույնի՝* Մկրտիչ Խրիմյան: Հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Երևան, 2000:

ուսումնասիրությունների հիման վրա ներկայացրել է եկեղեցական գործիչ, աստվածաբան, հայագետ, պատմաբան, բանասեր, հրապարակախոս, ազգային անխոնջ գործիչ Մ. Օրմանյանի հասարակական-քաղաքական, հոգևոր և գիտական գործունեության մի շարք հիմնահարցեր:

Աշխատության առաջին մասում հեղինակն ընդհանուր գծերով ներկայացրել է Մ. Օրմանյանի կենսագրությունը, շեշտել նրա ապրած ժամանակաշրջանում հազվադեպ հանդիպող կարևոր մի հանգամանք՝ Մ. Օրմանյանի ստացած փայլուն կրթությունն ու իմաստասիրության, աստվածաբանության, եկեղեցական իրավագիտության ոլորտների բազմակողմանի իմացությունը: Ավելի հանգամանորեն քննել է նրա հակակաթոլիկական թեզերը, ներկայացրել մղած պայքարը հայությանը կաթոլիկության մեջ ձուլելու պապականության նկրտումների դեմ, պատճառաբանել դրանց իմացության կարևորությունը հայ ժողովրդի համար: Ըստ հեղինակի՝ հակակաթոլիկական պայքարից բացի, Մ. Օրմանյանի հաջորդ ազգանվեր գործողությունները եղել են Օսմանյան կայսրության մի շարք հայաբնակ վայրերում ազգասիրական թեմաներով բանախոսությունները: Ի դեպ, նա առանձնացնում է 1879 թ. Ուսկյուտարում, Սամաթիայում և Օրթագյուղում՝ «Հայուն անցեալն ու ներկայն ու ապագայն», «Հայության հոգին», «Հայ երիտասարդութիւն», «Հայ ազգութիւն», «Կարոտ ենք» և այլ թեմաներով նրա կարդացած դասախոսությունները:

Է. Կոստանդյանը հատուկ վերաբերմունք է դրսևորել Մ. Օրմանյանի հայրենասիրական ոգով տոգորված բանաստեղծություններին, քննարկել է և լուսաբանել նաև նրա պատմագիտական հայացքները, արժանին մատուցել Մեսրոպ Մաշտոցին ու գրերի գյուտին նվիրված օրմանյանական հետազոտություններին:

Ը. Կոստանդյանը սկզբունքային և անաչառ դիրքերից ներկայացրել է Կարինում հոգևոր առաջնորդ եղած ժամանակ Մ. Օրմանյանի՝ Թորթումի, Կիսկիմի, Սպերի և արևմտահայկական այլ գավառներում ծավալած ազգանվեր գործունեությունը, ինչպես նաև նրա ակտիվ մասնակցությունը «Պաշտպան հայրենյաց» գաղտնի կազմակերպությանը, իսկ դրա բացահայտումից հետո՝ նրա գործադրած եռանդուն ջանքերն այդ կազմակերպության ձեռքակալված անդամներին ազատ արձակելու գործում¹:

¹ Երբ 1882 թ. նոյեմբերին ոստիկանությունը պատահաբար բացահայտում է կազմակերպությունը, և ձերբակալվում են շուրջ 72 անձինք, կասկածները տարածվում են նաև Մ. Օրմանյանի վրա: Վերջինս դրանք փարատելու և ձերբակալվածներին ազատ արձակելու համար սկսում է ժխտել իր կապը այդ կազմակերպության հետ: Ընդգծենք, որ չնայած դրան՝ բոլոր ժամանակակիցները գիտեին նրա կազմակերպական դերի մասին: Տարիներ անց դա խոստովանում է նաև Գրիգոր Զոհրապը, որն իր «Ծանոթ դեմքերի» մեջ գրել է. «Օրմանյան սրբազան մեր եպիսկոպոսներուն երիտասարդը և մեր երիտասարդներուն եպիսկոպոսն է» (տե՛ս **Զոհրապ Գ.**, Երկեր, հ. 2, Երևան, 2004, էջ 67):

Սկզբնաղբյուրների վերլուծության հիման վրա հեղինակը բավական մանրամասնորեն ներկայացրել է Մ. Օրմանյանի՝ Էջմիածնում ծավալած գործունեությունը: 1886 թ. հունիսի 8-ին Գարեգին Սրվանձտյանցի հետ Մայր աթոռ Մ. Էջմիածնում Մակար Ա. Թեղուտցի կաթողիկոսի կողմից օծվելով եպիսկոպոս՝ նա նշանակվել է Գևորգյան ճեմարանի աստվածաբանության դասախոս: Է. Կոստանոյանը նշում է, որ չնայած Մ. Օրմանյանը ճեմարանում դասավանդել է ընդամենը մեկ ուսումնական տարի, այդուհանդերձ գիտական իր մեծ ավանդն է ներդրել ճեմարանի սաների ուսումնադաստիարակչական գործում, նշանակալի մասնակցություն ունեցել նոր ուսումնական ձեռնարկների ստեղծման աշխատանքներում: Սակայն Մ. Օրմանյանի ազգանվեր գործունեությունից անհանգստացած ցարական իշխանությունները նրան արտաքսել են Էջմիածնից: Ըստ Է. Կոստանոյանի՝ դրա հիմնական պատճառը նրա կապերն են եղել Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպությանը:

Աշխատության հաջորդ բաժնում ներկայացված է Մ. Օրմանյանի գործունեությունը Արմաշի դպրեվանքում: Այստեղ որպես փոխվանահայր պաշտոնավարած վեց տարիների ընթացքում իրականացել են նրա վաղեմի երազանքները. այն, ինչ նա փորձել էր կյանքի կոչել Էջմիածնում, հաջողվել է այստեղ՝ Արմաշում: Նրա մանկավարժական գործունեության առնչությամբ Է. Կոստանոյանը հատկապես առանձնացրել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում և Արմաշի դպրեվանքում ծավալած նրա ազգանպաստ գործունեությունն ու կարևոր դերակատարությունը ուսումնական գործառույթների իրականացման խնդրում: Մի քանի առիթներով նա ընդգծել է նրա աննկուն կեցվածքը, սկզբունքային մոտեցումներն ու սրտացավ վերաբերմունքը երիտասարդ սերնդի հայեցի դաստիարակության կարևորագույն խնդիրների վերաբերյալ:

Առանձնակի սրտացավությամբ և նյութի խորիմացությամբ է հեղինակը ներկայացրել Մ. Օրմանյանի կյանքի զարդապսակը կազմող պատրիարքության ժամանակաշրջանը¹: Չմոռանանք շեշտել, որ պատրիարքական ընտրությանը նախորդել էին մեր ժողովրդի համար դժնդակ օրերը, աբդուլհամիդյան ճնշումների դեմ բարձրացել էր ազգային-ազատագրական շարժումների ալիքը, 1894 թ. Սասունի ինքնապաշտպանական մարտերին, 1896 թ. Վանի ինքնապաշտպանությանը ի պատասխան՝ հետևել էին արևմտահայության զանգվածային կոտորածները:

Է. Կոստանոյանը գրում է, որ Աբդուլ Համիդ II-ը տեղյակ էր 1880-ական թվականներին Մ. Օրմանյանի ազգասիրական գործունեությանը. նա այդ առիթով ասել է. «Թող իւր ազգը սիրէ, բայց իրեն դեմ սուր չքաշէ»²: Բարձր

¹ Մ. Օրմանյանը 57 ձայների 47 քվեով 1896 թ. նոյեմբերի 6-ին 55 տարեկանում ընտրվել է պատրիարք և պաշտոնավարել 12 տարի:

² **Օրմանեան Մ.**, Խոհք և Խօսք, «Յետմահու հրատարակութիւն», Երուսաղեմ, 1929, էջ 171:

գնահատելով պատրիարք Օրմանյանի հայանպաստ ջանքերը՝ հեղինակն արձանագրում է, որ նրա գործունեության արդյունքում շուրջ 1200 բանտարկյալներ և մահվան դատապարտվածներ ընդհանուր ներում են ստացել: Իսկ հետո նա արել է ամեն հնարավորը, որպեսզի չկրկնվեն 1894-1896 թթ. արևմտահայության զանգվածային կոտորածները: Նա շեշտում է, որ Աբդուլ Համիդի հակահայկական գործողությունները կանխելու համար Մ. Օրմանյանի դիվանագիտական ջանքերը վկայում են նրա հեռատեսության մասին: Ներկայացնելով նրան իբրև հոգեբան-փիլիսոփայի՝ հեղինակն ընդգծում է, թե ինչպիսի հմտությամբ է նա բնութագրել Աբդուլ Համիդի վարչական ընդունակությունների դրական և բացասական կողմերը: Վերջինս գահ էր բարձրացել Աբդուլ-Ազիզի և Մուրադի սպանությունների կազմակերպումից հետո և ըստ այդմ դարձել խիստ կասկածամիտ բոլորի նկատմամբ:

Հետաքրքիր դիտարկում է կատարել Է. Կոստանոյանը. ամբողջ էությամբ ատելով Աբդուլ Համիդին՝ Մ. Օրմանյանը միաժամանակ կոչ էր անում լավ ճանաչել թշնամուն և իրատեսորեն ընդգծում էր սուլթանի վարչական կարողությունները, դիվանագիտական հմտությունը, մեծ աշխատասիրությունը, խորաթափանցությունը: Ըստ Մ. Օրմանյանի, նշում է իրատես հետազոտողը, կայսերական գահի երեք ոտքերը հաստատուն էին, իսկ կաղացող չորրորդ ոտքը նա համարում էր իր հպատակ ժողովրդի հանդեպ ցուցաբերված վերաբերմունքը, կասկածամիտ, անձնական կյանքում ծայրահեղության հասած երկչոտ սուլթանի պահվածքը:

Շարունակելով ներկայացնել Աբդուլ Համիդի էությունը՝ Է. Կոստանոյանը նշում է, թե ինչպես էր նա սարսափում հայերից, իսկ Մ. Օրմանյանի՝ նրան հանդարտեցնելու փորձերը չէին փոխում իրավիճակը: Սուլթանը կասկածներ էր տածում նաև պատրիարքի նկատմամբ և աշխատում սիրաշահել նրան: Միաժամանակ սուլթանը շարունակում էր իր հակահայկական գործողությունները՝ սաստկացնելով հալածանքները մտավորականների նկատմամբ, հավելելով հարկերը, արգելելով Արևմտյան Հայաստանի հայության ազատ երթևեկը և այլն: Հեղինակն ընդգծում է, որ հաշվի չառնելով սուլթանի՝ պատրիարքի համակրանքը շահելուն միտված քայլերը, Մ. Օրմանյանը երբեք չի դադարել գանգատի և բողոքի ձայնը բարձրացնել կեղեքիչների վարած հակահայկական քաղաքականության դեմ: Դրա վառ ապացույցներն են պատրիարքի մի քանի հրաժարականները, որոնք աշխատությունում մանրակրկիտորեն ուսումնասիրված են:

Բարձրակարգ գիտականությամբ ու սպառիչ են ներկայացված նաև Մ. Օրմանյանի պայքարը ցարական կառավարության՝ 1903 թ. հունիսի 12-ի Հայոց եկեղեցու ունեցվածքը բռնագրավելու օրենքի դեմ, ինչպես նաև Կիլիկիո կաթողիկոսության, Ադթամարի կաթողիկոսական տեղապահի և Երուսաղեմի պատրիարքության հետ ունեցած նրա բարդ հարաբերությունները:

Հեղինակը բարձր է գնահատել 1896-1908 թթ. Օրմանյան պատրիարքի ձեռնարկած մի շարք բարեգործական ծրագրերը հատկապես 1894-1896 թթ.

կոտորածներից մազապուրծ հայ գաղթականների օժանդակության խնդրում:

Մ. Օրմանյանի պատրիարքության տարիներն ավարտվել են 1908 թ. երիտթուրքական բուրժուական հեղափոխությամբ: Իրադարձությունների մասին եղած նյութերին քաջատեղյակ հեղինակը գրում է, որ 1908 թ. հուլիսի 16-ին Կ. Պոլսում կազմակերպված բազմամարդ ցույցի մասնակիցները ներխուժել են պատրիարքարան և Մ. Օրմանյանին հայտարարել պաշտոնանկ ու դատի ենթակա ամբաստանյալ: Պատրիարքի դատապաշտպանի դերը ստանձնել է Գրիգոր Զոհրապը, ով փաստարկված ժխտել է նրա՝ Աբդուլ Համիդին ստրկամիտ ծառայելու հանգամանքը: Ավելին, նա վկայել է, որ «իբրև Կարնո առաջնորդ՝ հեղափոխական գործունեություն մը ունեցավ: Անուրանալի է, որ Կարնո մեջ առաջին ցնցումը իր օրովը եղավ, ու շարժման գլուխ ինքը գտնվեցավ: Այդ պատճառով ալ Օրմանյան սրբազան Պոլիս բերվեցավ և հարցաքննութեան ենթարկվելէ հետո հազիվ կրցավ իր օձիքը ազատել»¹: Է. Կոստանդյանն անթաքույց համակրանքով է նշում, որ հնուտ իրավաբան Գրիգոր Զոհրապը բարձր մակարդակով է պաշտպանել նրա իրավունքները, ինչի շնորհիվ 1913 թ. Օրմանյան սրբազանը արդարացվել է: Հետագայում նրան տարբեր գավառներում (Ադանա, Եգիպտոս) հոգևոր առաջնորդի պաշտոններ վարելու առաջարկություններ են եղել, սակայն նա գերադասել է գիտական գործունեությունը:

Աշխատությունն ավարտվում է Մ. Օրմանյանի վերջին օրերի մասին շարադրանքով: Երուսաղեմում էր նա գտնվում, երբ սկսվել է Առաջին աշխարհամարտը, որի ընթացքում է տեղի ունեցել հայ ժողովրդի ամենամեծ ողբերգությունը՝ Մեծ եղեռնը: Պատրիարքության հոգևորականների հետ Դամասկոս քաղաքում Մ. Օրմանյանն այնտեղ ավարտին է հասցրել իր «Խոհք և խօսք» արժեքավոր աշխատությունը, իսկ նոյեմբերի 19-ին 78 տարեկան հասակում կնքել է մահկանացուն:

ՍՈՒՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

¹ Տե՛ս Կարծիքներ Օրմանյանի մասին // «Էջմիածին», 1961, թիվ 5, էջ 20:

Arman J. Kirakossian, The Armenian Genocide in Contemporary American Encyclopedias, Yerevan, Armenian Genocide Museum-Institute, 2015, 175 p.

Արման Ջ. Կիրակոսյան, Հայոց ցեղասպանությունը ժամանակակից ամերիկյան հանրագիտարաններում, Երևան, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2015, 175 էջ

Հայոց մեծ եղեռնի 100-րդ տարելիցի շրջանակում լույս տեսավ պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, դիվանագետ Արման Կիրակոսյանի կազմած ժողովածուն¹: Նրա գիտական աշխատությունների մի մասը ուղղակիորեն առնչվում է Հայոց ցեղասպանության պատմությանը, որոնցից կցանկանայինք առանձնացնել 1894-1895 թթ. հայկական կոտորածների մասին ամերիկյան և բրիտանական մամուլում տեղ գտած վկայություններն ամփոփող գրքերը²:

Սույն ժողովածուում Ա. Կիրակոսյանն ընդգրկել է վերջին տասնհինգ տարիներին ամերիկյան շուրջ քառասուն մասնագիտական հրատարակություններում՝ հանրագիտարաններում, հանրագիտարանային բառարաններում, տեղեկատվական ուղեցույցներում և ձեռնարկներում տպագրված՝ Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող հոդվածները: Անդրադարձն այդ հրատարակություններին շատ կարևոր է, քանի որ այդ հոդվածների լույսընծայումը վկայում է ոչ միայն Հայոց ցեղասպանության՝ իբրև անհերքելի փաստի հավաստման, այլև ընդունման մասին: Ավելին, այդ հոդվածների հեղինակները, որոնք թե՛ ԱՄՆ-ի և թե՛ այլ երկրների ճանաչված մասնագետներ են, հաստատում են, որ Հայոց ցեղասպանությունը ոչ միայն ցեղասպանագիտության բաղկացուցիչ մասն է, այլև դատապարտվում է նաև միջազգային գիտական առաջադեմ հանրության կողմից:

Ի սկզբանե նշենք, որ սույն հրատարակությունում ի մի բերված ամերիկյան հանրագիտարանների նյութերը հատուկ ուշադրության արժանացնելու փաստը վկայում է օտարերկրյա հեղինակների Հայոց ցեղասպանությանը ճանաչում տալու համար ներդրած ջանքերը գնահատելու մասին: Ա. Կիրակոսյանին հաջողվել է դրանց միջոցով ընդգծել ոչ միայն ամերիկյան հան-

¹ Ա. Կիրակոսյանը ՀՀ դեսպանն է Ավստրիայում, ինչպես նաև ԵԱՀԿ-ում ՀՀ առաքելության ղեկավարն ու Վիեննայում գտնվող ՄԱԿ-ի գրասենյակում և այլ միջազգային կազմակերպություններում ՀՀ մշտական ներկայացուցիչը:

² Տե՛ս The Armenian Massacres 1894-1895: US Media Testimony, Edited and with an Introduction by Arman J. Kirakossian, Detroit, 2004; The Armenian Massacres 1894-1895: British Testimony, Edited and with an Introduction by Arman J. Kirakossian, Dearborn, 2008.

րագիտարանների գիտական բարձր մակարդակը, այլև պատմական անցյալին առնչվող ու իրականությանը համապատասխանող տեղեկատվության տարածման հնարավորությունը: Այդ հրատարակությունները կարող են մեծ դեր ունենալ ոչ միայն Հայոց ցեղասպանության, այլև ընդհանրապես ցեղասպանության՝ իբրև երևույթի կանխարգելման մասին համակողմանի տեղեկություններ տարածելու գործում:

Ա. Կիրակոսյանն իր համոզմունքն է հայտնում առ այն, որ Հայոց ցեղասպանությունը՝ որպես ճանաչված իրողություն, անկասկած պետք է ճշգրիտ, պատշաճ և արժանիորեն ներկայացվի աշխարհում լույս տեսնող հանրագիտարաններում: Նա վկայակոչում է Հայկական ազգային ինստիտուտի (Armenian National Institute) տնօրեն Ռուբեն Ադայանի կարծիքը, որը մի շարք հանրագիտարանների (Encyclopedia Americana, The New Encyclopedia Britannica, Encyclopedia of Middle East, Encyclopedia of Islam և այլն) ուսումնասիրությամբ նշել է, որ XX դարի վերջին հանրագիտարանային գրականությունը արտացոլել է վերաքննողականությունից բխող՝ իրականության ձևափոխված պատկերը և արձանագրել ժխտողականություն քարոզող հեղինակների մուտքը հանրագիտարանային միօրինականացված պատմագրության ասպարեզ¹: Այսինքն՝ այդ հանրագիտարաններում 1915 թ. իրադարձությունները չէին գնահատվում իբրև ցեղասպանություն:

Հեղինակի համոզմամբ պատմության խեղաթյուրումն ամրապնդվում է Թուրքիայի հետևողական ժխտողական դիրքորոշմամբ՝ չնայած այն հանգամանքին, որ 1915-1916 թթ. Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած իրադարձությունները Միացյալ ազգերի կազմակերպությունը որակել է իբրև «XX դարի առաջին ցեղասպանություն» (1973), ինչպես նաև «ցեղասպանության օրինակ» (1985), միաժամանակ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչվել է ոչ միայն միջազգային կազմակերպությունների, այլև արդեն ավելի քան քսան պետության կողմից:

Այդուհանդերձ, մարդկության դեմ իրականացված հանցագործությունների վերաբերյալ 1970-1980-ական թվականներին վերլուծական և համեմատական գիտական ուսումնասիրությունները համալրում են ցեղասպանագիտության անդաստանը: Անտարակույս մեծ է նաև 1994 թ. Ցեղասպանագիտության միջազգային ասոցիացիայի հիմնադրման նշանակությունը: Ըստ հեղինակի մեջբերած՝ քաղաքագիտության պրոֆեսոր Ալան Ուայթհորնի կարծիքի՝ «անհապաղ առաջ էր եկել ցեղասպանության հանրագիտարանների և բառարանների անհրաժեշտություն» (էջ 6): Նմանտիպ առաջին հրատարակությունը ցեղասպանագիտության առաջատար մասնագետներից մեկի՝ Իսրայել Չառնիի խմբագրությամբ 1999 թ. լույս ընծայված «Ցե-

¹ Տե՛ս **Adalian R. P.** Treatment of the Armenian Genocide in Respective Encyclopedias // **Charny I. W.** (Ed.) Encyclopedia of Genocide, Santa Barbara, Oxford, 1999, vol. 1, p. 71, 72.

ղասպանության հանրագիտարան» երկհատորյակն էր¹, ուր արևմտահայության հանդեպ իրագործված հանցագործությունը որակվեց որպես ցեղասպանություն: Այդ ժամանակից ի վեր՝ ԱՄՆ-ում հրատարակվեցին մի շարք մասնագիտական հանրագիտարաններ և բառարաններ²:

Փաստորեն, վերջին տասնհինգ տարվա ընթացքում իրավիճակն ամբողջությամբ փոխվեց: Նշված թեմատիկ և մի շարք այլ ժամանակակից հանրագիտարաններ ներառել են հատուկ հոդվածներ՝ նվիրված մասնավորապես Հայոց ցեղասպանությանը, ինչպես նաև դրան առնչվող թեմաներին: Ցեղասպանության՝ իբրև երևույթի առաջատար շատ մասնագետների ջանքերը, ինչպես նաև մի շարք երկրների հասարակայնության դիրքորոշումն ու Հայաստանի Հանրապետության և Սփյուռքի համատեղ գործողությունները շրջադարձորեն փոխեցին թե՛ համաշխարհային հանրության կարծիքն ու վերաբերմունքը Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ և թե՛ պատմագիտության ասպարեզում առկա իրավիճակը: Հայոց ցեղասպանությունն ամրապնդեց իր դիրքերը և՛ որպես հասարակական իմացություն (public knowledge), և՛ որպես ճանաչված պատմական փաստ:

Գրախոսվող հրատարակության մեջ բազմակողմանիորեն լուսաբանվում են Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող մի շարք հարցեր: Ի տարբերություն հանրագիտարաններ կազմելու տարածված՝ այբբենական կարգով հոդվածների ներկայացման փորձուման՝ Ա. Կիրակոսյանը նյութը համախմբել է ըստ բաժինների և թեմաների, ինչը հնարավորություն է ընձեռում հստակ պատկերացում կազմել 16 գլուխների բաժանված գրքի բովանդակության մասին: Նյութի համախմբումը կատարված է ոչ միայն ըստ պատմական և ժամանակագրական սկզբունքների, այլև հայեցակարգային է: Թվարկենք գլուխների վերնագրերը՝ Ցեղասպանությունն եզրույթը և հայերի ոչնչացումը, Հայոց ցեղասպանության և Հոլոքոստի համեմատությունը, Հայկական հարցը, 1894-1896 թթ. հայկական կոտորածները, Ադանայի ջարդը, Հայոց ցեղասպանությունը, Հայոց ցեղասպանության բրիտանական և ամերիկյան արձագանքը, Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող անձինք, Հայոց ցեղասպանությունը և ռազմական դատավարությունները Կոնստանդնու-

¹ Encyclopedia of Genocide. Տե՛ս նաև ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ *Le livre noir de l'humanité. Encyclopédie mondiale des génocides*. Sous la direction de Israël W. Charny, Toulouse, 2001.

² Տե՛ս օրինակ՝ **Kurtz, Lester R.** (Editor), *Encyclopedia of Violence, Peace and Conflict*, 3 vols., San Diego, 1999; **Hickey E.** (Editor), *Encyclopedia of Murder and Violent Crime*, Thousand Oaks, CA; London, 2003; **Shelton, Dinah. L.** (Editor), *Encyclopedia of Genocide and Crimes against Humanity*, 3 vols., Farmington Hills, MI: Thomson Gale, 2005; **Horvitz, Leslie Alan and Catherwood, Christopher** (Editors), *Encyclopedia of War Crimes and Genocide*, New York: Facts on File, Inc., 2006; **Totten, Samuel and Bartrop, Paul R.**, (Editors), *Dictionary of Genocide*, 2 vols., Westport, 2007; **Bloxham, Donald and Mosses, Dirk A.** (Editors), *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, New York, Oxford University Press, 2013; **Mikaberidze, Alexander** (Editor). *Atrocities, Massacres, and War Crimes*, 3 vols., Santa Barbara, 2013:

պոլսում 1919-1920 թթ., Հայոց ցեղասպանությունը և հետվնասվածքային սթրեսային խանգարումները, Հայոց ցեղասպանությունը և սեռասպանությանը (gendercide) ու մայրությանը վերաբերող խնդիրները, Հայոց ցեղասպանության վավերագրումը, Հայոց ցեղասպանության ժխտումը, Հայկական Միությունը, Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչումը, Հայոց ցեղասպանությունն արվեստում ու գրականության մեջ:

Հեղինակին հաջողվել է տրամաբանական հստակ կառուցվածքային մոտեցմամբ լուծում տալ բավականին ծավալուն նյութին, ստեղծել բովանդակալից աշխատություն, որն ընդգրկում է Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված հոդվածների (105 անուն) և դրանք ամփոփող հանրագիտարանների ցանկերը: Ա. Կիրակոսյանը ներկայացրել է նաև խնդրո առարկա հոդվածների մատենագիտությունը: Ի դեպ, այդ հանրագիտարաններում անդրադարձ է կատարված շուրջ 150 ազգությունների (այդ թվում՝ հայ և թուրք) պատկանող հեղինակների՝ 200-ից ավելի անգլերեն աշխատություններին (դրանցից մի քանիսը՝ թարգմանված են ֆրանսերենից, գերմաներենից և թուրքերենից), որոնք տպագրվել են XIX դարի վերջին և XX դարում:

Ամերիկյան հանրագիտարանային հրատարակություններում Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ հոդվածների կարևորությունն այն է, որ պատմական անցյալը ճշմարտացի է ներկայացված, ինչը, փաստորեն, դուրս է գալիս ներհայկական հարթությունից: Ա. Կիրակոսյանի գրքի բոլոր, մասնավորապես առաջին, բաժիններում հիմնավորվում է, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Օսմանյան կայսրությունում հայ բնակչության հանդեպ իրականացված կոտորածներն ու տեղահանությունները ոչ միայն ցեղասպանություն էին, այլև դարձան «ցեղասպանություն» եզրույթի սահմանման և զարգացման հիմնաքարը:

Հանրագիտարանների տարբեր հոդվածների հատվածները հեղինակը ներկայացնում է կուռ տրամաբանությամբ: Նրա մեկնաբանությունների, հետևողական ու շաղկապվող շարադրանքի միջոցով ընդհանուր տեղեկատվության ծաղկաքաղը՝ անկախ տարբեր գլուխների բաժանման, վերածվել է ամբողջական պատկերի: Փաստորեն, սույն գիրքը Հայոց ցեղասպանության համառոտ պատմությունն է՝ նրա նախապատմության և նախադրյալների ընդգրկմամբ, պատճառների, իրականացման և հետևանքների հստակ նկարագրությամբ, պետությունների դիրքորոշման լուսաբանմամբ, ցեղասպանության մեկդարյա ժխտման ընթացակարգի ու ճանաչման գործընթացի, այդ թվում՝ ռազմական դատավարությունների մեկնաբանություններով հանդերձ:

Գրքի դրվատելի կողմերից է նաև այն, որ լուսաբանվում են Հոլոքոստի և Հայոց ցեղասպանության համեմատական մոտեցումները, ընդհանրություններն ու տարբերությունները, Հայոց ցեղասպանության վավերագրումը և այլն: Վերոնշյալը և այն, որ աշխատությունը ավարտվում է արվեստում ու գրականության մեջ Հայոց ցեղասպանության արտացոլմանը նվիրված

բաժնով, հաստատում են, որ այսօր աճում է գիտական հետաքրքրությունն այս հիմնախնդրի վերաբերյալ:

Կարելի է հավաստել, որ ամերիկյան հանրագիտարաններից քաղված՝ Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող հիմնական նյութի զետեղումը մեկ գրքում փաստորեն վերածել է «Հայոց ցեղասպանություն» խորագրով յուրօրինակ համառոտ հանրագիտարանի կամ հանրագիտարանային բառարանի: Նման հրատարակությունն արդիական է և նոր վերլուծությունների հնարավորություն է ընձեռում: Համոզված ենք, որ այս գիրքն իր ուրույն տեղը կգրավի Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված աշխատությունների շարքում: Այն հետաքրքիր է, ճանաչողական, ինչպես նաև օգտակար թե՛ ընթերցող լայն շրջանների և թե՛ գիտաշխատողների համար, որոնց ուսումնասիրությունների իրականացմանն այն անտարակույս կնպաստի:

Ինչ խոսք, այս գրքի արժանիքներից է նաև հրատարակության լեզուն, որը կապահովի ընթերցող հասարակության լայն շրջանակ: Դրանով իսկ օտար ընթերցողին հնարավորություն է ընձեռվում ստանալ դյուրին և հավաստի, անմիջական և ճշմարիտ, նպատակային տեղեկություններ Հայոց ցեղասպանության մասին:

Ա. Կիրակոսյանի իրականացրած կարևոր հետազոտական աշխատանքը, որը որքան հայտնի է, չունի իր նախադեպը, արժանի է դրվատանքի: Կարծում եմ, որ Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ այլ լեզուներով հրատարակված հանրագիտարանային նյութերի մշակման ու համախմբման այն լավ օրինակ կծառայի:

Ուստի, նպատակահարմար եմ գտնում առաջարկել ոչ միայն դրա թարգմանությունը հայերեն, այլև վերահրատարակությունը անգլերենով և մեծ տպաքանակով՝ աշխարհում այն տարածելու նպատակով, ոչ միայն մեր արդար Դատը մարդկության դեռևս անտեղյակ հանրությանը ներկայացնելու, այլև նմանօրինակ ոճրագործությունները՝ ցեղասպանությունները, կոտորածները, ահաբեկչական գործողությունները, կանխարգելելու համար:

ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ ՂԱՄԲԱՆՅԱՆ

Բարկեն Հարությունյան, Արծրունյաց իշխանական ընտանիքը հայոց պատմության մեջ, Երևան, «Մեկնարկ», 2016, 304 էջ

Հայկական նախարարական տների պատմության խորքային էջերի վերհանումը կարևորվում է տարբեր տեսանկյուններից: Նախ դա հնարավորություն է ընձեռում ճիշտ և համակողմանիորեն պատասխանել մի շարք հարցերի. ե՞րբ են առաջացել այդ տները, ի՞նչ դեր են դրանք ունեցել հայոց պետականության անկման կամ ամրապնդման գործում, արդյո՞ք երբեմնի տարակարծությունները և հակընդդեմ կեցվածքը Արշակունիների նկատմամբ, որոնք հանգեցրել են նաև դավաճանության, պատճառաբանված են եղել պետականության ամրապնդման այլընտրանքային ծրագրերով, թե՞ իշխանատենչության հետևանք էին, ինչպիսի՞ ճակատագրերի են արժանացել իշխանական տների ներկայացուցիչները պետականությունների անկումից հետո, ի՞նչ դեր են նրանք խաղացել հայ ժողովրդի ճակատագրում:

Այս և համանման հարցերի պատասխանները նշանավոր և հզոր իշխանական տներից մեկի՝ Արծրունիների գործունեության մասին հայ և օտարալեզու սկզբնաղբյուրների, ինչպես նաև պատմագիտական ուսումնասիրությունների պատմաքննական վերլուծության հիման վրա տվել է հանգուցյալ պատմաբան, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Բարկեն Հարությունյանը (1941-2013) գրախոսվող աշխատության մեջ, որը կարևորագույն տեղ է զբաղեցնելու նրա գիտական հարուստ ժառանգության մեջ:

Արծրունիների դերը մեր պատմության մեջ հակասական գնահատականների է արժանացել նրանց ծագումից ի վեր: Բ. Հարությունյանի մենագրության ներածությունից կարելի է ենթադրել, որ սույն թեմայի ընտրությունը պայմանավորված է նրանով, որ հեղինակը Արծրունիներին համարել է «նշանավոր մեծամեծ ու ընտիր» նախարարություններից մեկը, որոնց «թիվն իրականում չի անցել երկու տասնյակից» (էջ 3): Ուստի նրանց տոհմի պատմությունը հեղինակը համարում է «հայոց պատմության անքակտելի մասը» (էջ 4):

Արծրունիները, ըստ հեղինակի համոզման, եկվորներ են, և այդ մասին է վկայում մենագրության առաջին գլխի վերնագիրը՝ «Արծրունյաց տոհմի հանդես գալը Հայաստանում»: Արծրունիների ծագման խնդրին վերլուծական անդրադարձ կատարելուց հետո Բ. Հարությունյանը փորձում է ճշգրտել Ասորեստանից Հայաստան տեղափոխվելուց հետո նրանց նախնիների բնակության սկզբնական վայրը: Նա հանգում է տրամաբանական եզրակացության. Արծրունիների նախնին՝ Ադրամելեքը, Ասորեստանից Հայաստան է փախել մ. թ. ա. 681 թ., և անհնար է պարզել, թե նրան և Սանասարին որ-

տեղ է բնակեցրել Պարույր Սկայորդին: Հեղինակը ենթադրում է, որ Ադրամելեքի մահից հետո նրա սերնդից Արդամոզանը հաստատվել է Բերկրի քաղաքի շրջակա տարածքում՝ «կենտրոն ունենալով Արծրունիունի քաղաքը, որից էլ Արծրունիները ժառանգում են իրենց հայկական տոհմանունը» (էջ 19): Եթե այս տեսակետն ընդունելի համարենք, ապա իսկապես հարկ է սատարել Արծրունիների եկվոր լինելու վարկածը, մանավանդ որ այս տարածաշրջանում ծագած և այս ազգանվան հիմքում ընկած «արծիվ» բառը չէր կարող ունենալ Ասորեստանից փախած անձը:

Ապա Բ. Հարությունյանը մանրագնին քննության է ենթարկում վաղնջական ժամանակշրջաններում Արծրունիների տոհմի՝ Հայաստանում ունեցած կալվածքների և քաղաքական առումով գրաված դիրքի խնդիրները: Հընթացս նա կրկին անդրադառնում է վերջիններիս անվան ծագմանը, վիճարկում կամ ընդունում թե՛ այդ խնդիրն և թե՛ նրանց բնակավայրերին ու իրավունքներին կամ պաշտոններին առնչվող տեսակետները, որոնք սկիզբ են առել Մովսես Խորենացու ու Թովմա Արծրունու երկերից և քննարկվել ավելի ուշ ժամանակաշրջանի հետազոտողների կողմից: Գնահատելի է, որ հեղինակը Արծրունիների տոհմի պատմության նրբերանգները լուսաբանելիս արձարծում է հայոց հին և միջնադարյան պատմությանն առնչվող խնդիրներ, փաստարկված և տրամաբանված հերքում պատմական բազում իրողություններ կամ ենթադրություններ: Բերենք մեկ օրինակ՝ բղեշխների մասին նրա հայտնած տեսակետը. «Բղեշխները սկզբում եղել են երեց նախարարներ զինվորական տեսակետից և սեփական տիրույթներ չեն ունեցել: Նրանք պարզապես գլխավորել են թների բաժանված արքունական զորքերը: Ավելի ուշ է, որ բղեշխները տիրանում են հողերի ու կալվածքների, որի արդյունքում ծնվում է այն միտքը, թե նրանք սահմանապահ կառավարող իշխաններ էին» (էջ 34): Նա հերքում է նաև Վ. Վարդանյանի և Յ. Մարկվարտի տեսակետները, ըստ որոնց՝ Արծրունիներն ունեցել են բղեշխական իրավունքներ՝ կապված մասնավորապես Աղձնիքի և Նոր Շիրականի հետ: Վերջինս ձևավորվել էր 298 թ.՝ Մծբինի պայմանագրից հետո, երբ Մասանյան Պարսկաստանի Շիրական աշխարհի մի մասն անցել էր Մեծ Հայքին՝ կոչվելով Նոր Շիրական: Այս հերքումը նա կատարում է բղեշխությունների ծագման վերաբերյալ տեսակետների հակասականության բացահայտումներով և ապացուցում, որ Արծրունիները չեն եղել Աղձնիքի և Նոր Շիրականի բղեշխներ:

Բավական հետաքրիր և նոր հարցադրումներով հարուստ է Արտաշիսյանների և Արշակունիների օրոք Արծրունիների տոհմին նվիրված աշխատության երկրորդ գլուխը: Ըստ Բ. Հարությունյանի՝ Արտաշիսյանների շրջանում նրանց կարգավիճակի կամ դերկատարությունների շուրջ դատողություններ անելը շատ դժվար է, քանի որ սկզբնաղբյուրները քիչ են և վերաբերում են հիմնականում Թովմա Արծրունուն, որի տեղեկությունները հնարավոր չէ հերքել, ինչպես նաև լիարժեք կամ ճշմարիտ համարել: Բայց նա այն

տրամաբանված կարծիքն է հայտնում, որ եթե վերջինս իր ձեռքի տակ չունենար բանավոր կամ գրավոր գրույցների տեսքով պատմություններ, «ապա հազիվ թե կարողանար շոշափել իր տոհմի մասնավորապես վաղնջական ժամանակների պատմությունը» (էջ 36): Հենվելով Թովմա Արծրունու տեղեկությունների վրա՝ նա հանգում է այն տեսակետին, որ Արծրունիներն իրենց հիմնական տիրույթներում հաստատվել են Արտաշես Ա-ի օրոք, և ճշգրտում է դրանց աշխարհագրական շրջանակները: Ապա նա ցույց է տալիս Արծրունիների տոհմի տեղը հայոց պատմության մեջ Արշակունիների օրոք՝ վերջիններիս կառավարման սկզբնական շրջանից մինչև ավարտը: Դրվատելի է, որ հեղինակն այս ժամանակաշրջանում Արծրունիների գործունեության գնահատման խնդրում իրեն դրսևորում է անկողմնակալորեն, ցույց տալիս վերջիններիս թե՛ դրական և թե՛ բացասական դերակատարությունները:

Բ. Հարությունյանը բավական նրբորեն է լուսաբանում, օրինակ, Մերութան Արծրունու դավաճանական քայլերի դրդապատճառները՝ դրանք պայմանավորելով ներքին և արտաքին գործոններով, քննադատում է բոլոր այն ձգտումները, որոնք միտված էին Արշակունյաց թագավորության անկմանը վերջիններիս և այլ դավաճան նախարարների կողմից: Հատկապես ուշագրավ է, որ Արծրունիների տոհմի պատմության խորքային ծալքերը լուսաբանելիս նա մշակում է նոր հայեցակարգեր Հայր Մարդպետների գործունեության վերաբերյալ, որոնք ըստ մեր պատմիչների՝ եղել են ավելի շատ բացասական նկարագրի տեր անձնավորություններ: Բավական հետաքրքիր է նրա այն հայեցակետը, որ Հայր Մարդպետները, լինելով ներքինիներ, տրամաբանորեն չէին կարող կալվածքների առգրավման հարցով դիմել նախարարներին կամ եկեղեցուն, քանի որ ժառանգներ չունեին: Ուստի նրանց նպատակը պետության ամրապնդումն էր և կենտրոնախույս ձգտումների վերացումը, որոնցից զերծ չէին նաև Արծրունիները, որոնք Արշակունիների շրջանում մի պահ հասան բնաջնջման եզրին: Իսկ նրանց թագավորության վերջին շրջանում Արծրունիները ծավալել են խիստ հակասական գործունեություն: Նրանցից ոմանք եղել են երկդիմի, ոմանք՝ հայրենասեր, իսկ ոմանք նպաստել են Վռամի կողմից վերջին Արշակունու գահընկեցությանը: Բ. Հարությունյանը փաստերի համադրման և բարեխիղճ քննության հիման վրա լուսաբանում է Արծրունիների տոհմի տարբեր ներկայացուցիչների գործունեությունը և հայեցակետեր առաջադրում դրա պատճառների և հետևանքների մասին, որոնք, ցավոք, դրական նշանակության առումով հարաբերական են եղել թե՛ իրենց և թե՛ հայոց պետականության համար առհասարակ:

Հայաստանի անկախության վերկանգնման համար մղվող պայքարի ժամանակաշրջանում Արծրունյաց տան դերակատարության առնչությամբ Բ. Հարությունյանը շարունակում է առաջադրել նոր հայեցակետեր, այդ թվում՝ նաև հայ ժողովրդի պատմության առանձին դրվագների վերաբերյալ:

Քանի որ Արժրունիների պատմությունը հայոց պատմության անքակտելի մասն է, ապա նա գնահատում է նրանց ազդեցությունը Հայաստանի համար պատմական նշանակություն ունեցող իրադարձությունների համատեքստում: Իսկապես, նա չի սխալվում՝ այն ընկալումը մեզ ներշնչելով, որ Արշակունյաց արքայատոհմի անկումից հետո Սասանյան Պարսկաստանը թեև իր տիրապետության տակ էր պահում մեր երկիրը, բայց իրականում այն փաստորեն կիսանկախ էր, գտնվում էր նախարարների իշխանության ներքո, որոնք թեև հարկ էին տալիս պարսիկներին, բայց հայոց այրուձին նախարարների առաջնորդությամբ էր պայքարի դուրս գալիս: Սրանով պետք է պայմանավորել Հազկերտի քաղաքականությունը նրանց նկատմամբ, որը կրոնափոխության քողի տակ ավելի շատ նպատակ ուներ հայ նախարարներին զրկելու իրենց ուժից և երկիրը վերածելու պարսկական նահանգի: Մինչև վարդանանց պատերազմը Արժրունիները, ըստ հեղինակի, չի կարելի ասել, որ վարել են պարսկամետ քաղաքականություն, իսկ այդ պատերազմի ժամանակ ցանկացել են վերականգնել հայոց թագավորությունը: Ավելին՝ Վահան Արժրունին թագավորի թեկնածու է եղել Վարդան Մամիկոնյանից առաջ: Այս պատերազմին Արժրունիներն առհասարակ ակտիվորեն մասնակցել են: Բավական հետաքրքիր է հեղինակի տեսակետն Ավարայրի ճակատամարտի մասին, որին, ըստ նրա, Վարդան Մամիկոնյանը մասնակցել է իբրև հայոց թագավոր: «Վարդանանց պատերազմի բարձրակետը, – գրում է նա, – անկասկած Ավարայրի ճակատամարտն էր: Դրա արդյունքները կարող էին միանգամայն այլ լինել, եթե հայոց արքա Վարդան Մամիկոնյանը փոխանակ ճակատամարտը ղեկավարելու, չնետվեր մարտադաշտ, և նրա զոհվելուց հետո զորքը չմնար առանց հրամանատարի» (էջ 97): Այս մոտեցման ճշմարտացիության մասին եզրակացությունները զանց առնելով՝ նշենք միայն, որ ըստ հեղինակի կարծիքի՝ Ավարայրը պարտություն էր, այլ ոչ թե հաղթանակ՝ անգամ բարոյական:

Բ. Հարությունյանը քննում է նաև Արժրունիների պատմությունը 481/482-484 թթ. ժողովրդաազատագրական պատերազմի ընթացում, երբ վերջիններս, նրա կարծիքով, կրավորական կեցվածք են որդեգրել: Հենվելով պատմիչների տեղեկությունների վրա՝ նա Արժրունիներից Վահան Մամիկոնյանին հավատարիմ է համարում Յաշկուրին և Մերշապուհին, որոնք, չլինելով ակտիվ, նաև պարսկամետ չէին: Վահան Մամիկոնյանի մարզպանության շրջանում Արժրունիներն օրինականացնում են տանուտիրական իրավունքը իրենց իշխանության սահմաններում:

Ինչ վերաբերում է 571-572 թթ. հակապարսկական ապստամբությանը, ապա հեղինակն այն կարծիքին է, որ Արժրունիները չեն մասնակցել դրան, ինչպես այլ հայ նախարարներ, որոնք Վահրամ Չուբինին օգնելու փոխարեն օգնել են Խոսրով Անուշիրվանին, երբ նրա դեմ ապստամբել է իր քեռի Վստամը: Նման դիրքորոշումը նպաստել է նրանց և պարսից արքունիքում մեծ հեղինակություն վայելող Սմբատ Բագրատունու մերձեցմանը, որի զի-

նակիցների թվում հիշատակվում է Վարազշապուհ Արծրունին՝ իր գորագնդով:

Հեղինակը վերլուծում է արաբների կողմից Հայաստանը գրավելու գործընթացը, ցույց տալիս հայ ժողովրդի նկատմամբ նրանց քաղաքականության մեղմացման, ապա խստացման պատճառները, ինչպես նաև Արծրունիների կողմնորոշումներն այդ ժամանակաշրջանում: Ընթերցելով նրա հետաքրքիր քննությունները՝ համոզվում ենք, որ հիշյալ ժամանակահատվածում Արծրունիներն ամրապնդում են իրենց իշխանությունը Վասպուրականում, ապա հայտնվում հակաարաբական ապստամբությունների առաջատար դիրքերում: Չնայած ներսոհմական հակասություններին՝ նրանք արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում կարողանում են բարձրացնել իրենց քաղաքական կշիռը, որը զիջում էր միայն Բագրատունիներին, երբեմն համագործակցում վերջիններիս հետ, այնուհետև հավակնում համայն հայոց թագավորություն ստանձնելու դերին, որը, սակայն, նրանց չի հաջողվում, իսկ Վասպուրականը միառժամանակ հայտնվում է Բագրատունիների թագավորության կազմում, որը, իհարկե, երկար չի տևում:

Ի վերջո Արծրունիները հասնում են Վասպուրականի թագավորության ստեղծմանը, որի հիմնադրման և զարգացման պատմությանը ևս Բ. Հարությունյանի ուշադրությունից չի վրիպում: Այս առնչությամբ նա դրսևորում է նոր մոտեցումներ, որոնք կարևորվում են ոչ միայն Արծրունիների տոհմի պատմության, այլև առհասարակ հայոց պատմության այս ժամանակահատվածի համար: Գագիկ Ա-ին նա ներկայացնում է իբրև լուրջ և դիվանագիտական հակումներ ունեցող անձնավորություն, որը, լինելով քաղաքական ազդեցիկ գործիչ, միաժամանակ նվիրված է եղել մշակութային գործի զարգացմանը: Նրա գործունեությանը վերաբերող հեղինակի մեկնաբանությունները համոզում են, որ նա նախ պայքարում էր օտար նվաճողների դեմ՝ ընդարձակելով իր տիրույթների սահմանները, որից հետո հանդես էր գալիս որպես համայն հայոց թագավորի հավակնորդ: Բագրատունիների հետ առձակատման դիմելու փորձի յուրօրինակ մեկնաբանման ընթացքում, երբ վեր են հանվում նաև Սմբատ Ա-ի սխալները, հեղինակը կարողանում է ճշգրտորեն ցույց տալ Յուսուֆ ամիրայի քաղաքական նկրտումները, Սմբատի դեմ Գագիկ Ա-ին հրահրելու պատճառները, որոնք վերջինս բարեբախտաբար կռահում է, և ի վերջո կարելի է պնդել, որ հայության շահերը ստորադասում է անձնական ձգտումներին: Այս հեղինակը վեր է հանում Վասպուրականի թագավորության բարդ ու հակասական պատմության ընթացքը, մինչև դրա ցավալի ավարտը, երբ Սենեքերիմը բյուզանդական դավադրությունների և ճնշումների հետևանքով տեղափոխվել է Սեբաստիա: Վասպուրականի թագավորության հանձնումը Սենեքերիմի կողմից նա համարում է «ցավագին քայլ, որը դժբախտաբար հետևորդներ ունեցավ ի դեմս այլ հայ արքայիկների» (էջ 223):

Վերջապես, Բ. Հարությունյանը մեծ ուշադրություն է դարձնում նաև Արծրունիների գործունեությանը Վասպուրականի թագավորության անկումից հետո, առավել ևս, որ նրանց պատմության այս ժամանակահատվածը խորությամբ չի մատուցվել ընթերցողին: Ցանկանում ենք առանձնացնել հատկապես Հայաստանի հյուսիսարևելյան շրջաններում Արծրունիների հաստատվելու ուսումնասիրությունը, որը կատարվել է աղբյուրագիտական առատ նյութի և գիտական աշխատությունների քննական վերլուծության հիման վրա: Հետաքրքիր են նաև Վասպուրականի թագավորության անկումից հետո Արծրունիների տոհմի շառավիղների, մասնավորապես Խեղենեկյանների պատմության մի շարք մութ էջերի լուսաբանումները:

Նախքան եզրափակելը հարկ ենք համարում նշել, որ այս գրքում հայոց պատմության մի շարք կարևոր իրադարձությունների վերաբերյալ հեղինակի առաջադրած փաստարկված և տրամաբանված միանգամայն նոր պատմագիտական հայեցակարգերը հիմնականում ընդունելի են:

Բ. Հարությունյանի սույն աշխատությունը, որը լույս է տեսել շնորհիվ պատմական գիտությունների թեկնածու Արտաշես Շահնազարյանի տքնաջան աշխատանքի, գնահատելի ավանդ է հայ պատմագիտության մեջ, որի համար անհրաժեշտ ենք գտնում նրան հայտնել մեր երախտագիտությունը:

ԱՇՈՏ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Abdullah Ocalan, *Democratic Confederalism*, «Transmedia Publishing Ltd», London, 2011, 47 p.

Աբդուլլահ Օջալան, *Ժողովրդավարական համադաշնություն*, «Տրանսմեդիա Փարլիշինգ ՄՊՀ», Լոնդոն, 2011, 47 էջ

«Քուրդիստանի աշխատավորական կուսակցության» (ՔԱԿ) առաջնորդ Աբդուլլահ Օջալանի սույն գրքույկը նվիրված է քրդական էթնո-դավանական, հասարակական-քաղաքական շրջափուլերին և դրանց գաղափարական ներկայիս հիմնավորումներին: Հեղինակը Ժողովրդավարական համադաշնությունը (ԺՀ) ներկայացնում է իբրև ազատական, սոցիալ-քաղաքական համակարգ, որի ձևավորման վրա ազդեցություն են թողել Մյուրեյ Բուկչինի¹ գաղափարները, իսկ ՔԱԿ-ի սկսած պայքարը՝ որպես երկբևեռ աշխարհակարգի պայմաններում սեփական ճանապարհի փնտրտուք: ԺՀ-ն ոչ թե էթնիկ կամ ազգային, այլ հասարակական ազատության և ժողովրդավարացման ուղղվածություն ուներ և իր առջև խնդիր էր դրել ստեղծել ազգային պետություն:

Ինչպես իրավամբ նշում է Օջալանը, ազգ-պետություն և հոմոգենիկ ազգային հասարակություն հիմնելը շատ հաճախ հանգեցնում է բռնի ուժի կիրառման, հանգամանք, որը բազմիցս դրսևորվել է XIX և XX դարերում (էջ 13): Նա անդրադառնում է նաև կրոնին, որը հիրավի, իբրև ազդեցիկ գործոն ներկայումս օգտագործվում է ոչ միայն ներպետական, այլև միջպետական և աշխարհաքաղաքական հարաբերություններում: Ըստ հեղինակի՝ որոշ հասարակություններում այն բավականին ազդեցիկ դեր ունի: Մուսուլմանական կրոնն այդ առումով բավական ճկուն է, սակայն այն այլևս իր ավանդական դերակատարումը չունի. նրա գործառույթները սահմանափակված են ազգ-պետության կողմից կրոնին տրվող հնարավորություններով (էջ 17):

Օջալանը նշում է, որ քրդերի համար մասնատված քրդական ազգ-պետության ստեղծումը նպատակահարմար չէ: Նա գտնում է, որ դա իրականացվում է կապիտալիստական կարգերի պայմաններում, որոնց ընդդիմանալու մարդկանց ցանկության բացակայությունը նրանց զրկում է ազատությունից, ուստի և քրդական ազգ-պետության ստեղծումն այս պահին, ըստ նրա՝ կասկածի տակ է (էջ 19):

¹ Մյուրեյ Բուկչինը (1921-2006) ամերիկացի անարխիստ, սոցիալ-ազատական գաղափարներ կրող հեղինակ, պատմաբան և քաղաքական տեսաբան էր, որի հետ Օջալանը նամակագրական կապ է ունեցել բանտից:

Հիշյալի համատեքստում Օջալանը կարևորում է ժողովրդավարական գործընթացները, որոնք պետք է իրականացվեն քրդաբնակ տարածքներում: Դրանց համար կան պատմական պատճառներ, սոցիալական յուրահատկություններ և այլ իրողություններ, ինչպես, օրինակ, այն, որ քրդերի խիտ բնակեցված վայրերը բաժանված են մերձավորարևելյան չորս պետությունների (Թուրքիա, Իրան, Իրաք, Սիրիա) միջև: Այդ իրողությունները թելադրում են ժողովրդավարական լուծումներ, որոնք հիմնվում են ներկայացուցչական ժողովրդավարության և տեղերում ինքնակառավարում կազմակերպելու վրա: Որքան ուժեղ է մասնակցությունը, այնքան կայացած է ժողովրդավարության այդ տեսակը: Այն ժամանակ, երբ ազգ-պետությունը հերքում է ժողովրդավարությունը, ԺՀ-ն վերածվում է շարունակական ժողովրդավարական գործընթացի (էջ 26-27):

Օջալանը նշում է, որ, ի տարբերություն պետությունների, ԺՀ-ն բաց է քաղաքական այլ խմբերի առջև, ճկուն է, բազմամշակութային և ուղղված է կոնսենսուսի ձևավորմանը՝ ստեղծելով ինքնակառավարման հնարավորություն: ԺՀ-ազգ-պետություն համագոյակցումը, ըստ Օջալանի, հնարավոր է, սակայն մինչ այն պահը, երբ ազգ-պետությունը որոշում է խառնվել ինքնակառավարման կենտրոնական հարցերին: Օջալանը չի կասկածում, որ ԺՀ-ն չի պատերազմում ազգ-պետության դեմ, սակայն վերջինիս կողմից իրականացվող ձուլման քաղաքականությանը չի կարող անտարբեր վերաբերվել:

Պետության տապալումը Օջալանը դիտարկում է որպես աստիճանաբար իրականացվող գործընթաց: Ըստ նրա՝ պետության՝ հեղափոխական ճանապարհով տապալումը հանգեցնում է անկայուն իրավիճակի, մինչդեռ ԺՀ-ն իր ուշադրությունը բնեռում է սոցիալական, ինչպես նաև ազատությանը և արդարությանը վերաբերող խնդիրների լուծման վրա: Հեղափոխությունները կամ նոր ազգ-պետության հիմնումը չեն հանգեցնում կայուն փոփոխության: Ազատությունն ու արդարությունը կարող են իրականացվել ժողովրդավարական-համադաշնային դինամիկ գործընթացի ներքո (էջ 32):

Եթե ազգ-պետությունը այնուամենայնիվ, փորձում է հարձակումներ իրականացնել, ապա հարկ է, որ ԺՀ-ն ինքնապաշտպանություն իրականացնի սեփական ուժերով: Ընդ որում, այդ ինքնակազմակերպումն ու ինքնապաշտպանությունը չեն սահմանափակվում կոնկրետ սահմաններով, ուստի ԺՀ-ն կարող է վերածվել վերսահմանային դաշնության: Դա չի նշանակում, որ ազգ-պետությունների հարձակումները պետք է ընդունվեն: ԺՀ-ն ամբողջ ժամանակահատվածում ինքնապաշտպանվելու է: Այն սահմանափակված չէ իրականացնելու իր ինքնակազմակերպումը որոշակի տարածքում և վերածվելու է վերսահմանային համադաշնության, եթե հասարակությունների մեջ առկա է միևնույն ցանկությունը (էջ 32):

Հատկանշական է, որ Օջալանի աշխատությունը զուգահեռաբար Մերձավոր Արևելքում տեղի ունեցող զարգացումներին: Սիրիական և իրաքյան հակամարտությունները, այնուհետև քրդական հիմնախնդրի հետ կապված

Թուրքիայի գործողությունները նրան ստիպեցին հանգելու այն համոզման, որ ԺՀ-ն դեր ունի հիշյալ գործընթացներում՝ քրդական հիմնախնդրի հանգուցալուծման սեփական գաղափարները առաջ տանելու հետ կապված:

Օջալանի հիշյալ գաղափարներով են բացատրվում 2015 թ. հուլիսից ի վեր Թուրքիայում տեղի ունեցող գործընթացները, որտեղ քրդական միջավայրում առանցքային դերակատարում ունեցող ՔԱԿ-ը, չհամակերպվելով պաշտոնական Անկարայի քրդական հիմնախնդրի նկատմամբ որդեգրած քաղաքականությանը, հայտարարեց թուրքական իշխանությունների հետ կնքված զինադադարի ավարտի մասին՝ դիմելով բացահայտ առճակատման: Օջալանի արձարձած գաղափարները տարածում են գտել քրդական միջավայրում, քանզի ներկայումս քրդերը ակտիվորեն ներգրավված են մերձավորարևելյան տարածաշրջանային հակամարտություններում, անգամ մասնակցում են քրդաբնակ տարածքներ չհամարվող բնակավայրերից դուրս տեղի ունեցող ճակատամարտերին:

Օջալանն իր աշխատությունում, ըստ էության, գիտակցում է ազգ-պետությունների գերակայությունը առանձին հիմնախնդիրներում, սակայն փորձում է լուծումներ առաջարկել, որոնք են՝ միջազգայնորեն ճանաչված ժողովրդավարական գործընթացների իրականացումը քրդական միջավայրում, որոնք, ըստ նրա, կարող են հանգեցնել քրդաբնակ տարածքների համադաշնային կարգավիճակի ձևավորմանը ժողովրդավարական գործընթացներով աչքի չընկնող և քրդաբնակ տարածքներ ունեցող տարածաշրջանային չորս պետություններում:

Kadir Akın, Ermeni Devrimci Paramaz: Abdülhamid'in İttihat Terakki'ye Ermeni Sosyalistleri ve Soykırım, Ankara, «Dipnot», 2015, 324 s.

Քաղիր Աքրն, Հայ հեղափոխական Փարամազը. հայ սոցիալիստները և ցեղասպանությունը՝ Աբդուլ Համիդից մինչև «Միություն և առաջադիմություն», Անկարա, «Դիփնոթ», 2015, 324 էջ

2015 թ. ավարտին թուրքական համացանցային կայքերից մեկն այդ երկրի յոթ՝ «Ալեֆ», «Բեյգե», «Ջան», «Դիփնոթ», «Գյունըշըղը», «Իլերիշիմ», «Իսթոս» և «Մեթիս» տպագրատների շրջանում հարցում անցկացրեց. «2015 թ. ձեր տպագրատանը հրատարակված ո՞ր երեք գրքերի հանդեպ է ընթերցողն առավել մեծ հետաքրքրություն դրսևորել՝ գերազանցելով ձեր սպասելիքները»¹: «Դիփնոթ» տպագրատան նշած գրքերի շարքը գլխավորում էր մեր կողմից գրախոսվող Քաղիր Աքրնի հեղինակած «Հայ հեղափոխական Փարամազը» գիրքը: Հատկանշական է, որ 2015 թ. Թուրքիայում լույս տեսան նաև մի շարք այլ գրքեր, հրապարակվեցին բազմաթիվ հոդվածներ, որոնք ամենատարբեր տեսանկյուններից անդրադառնում էին հայերին, ինչպես նաև Հայոց ցեղասպանությանը²: Դրանց թվում, այդուհանդերձ, առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի Ք. Աքրնի՝ ընթերցողների շրջանում կարճ ժամանակահատվածում ճանաչում գտած եռագլուխ աշխատությունը, որը պայմանավորված էր ոչ այնքան հեղինակի՝ թուրքական հասարակությանը հայտնի լինելու փաստով, որքան նրա բժախնդիր աշխատասիրությամբ և հետևողականությամբ³:

Թուրքական հասարակությանը քաջածանոթ քաղաքական գործիչ, գրող, հրապարակախոս Ք. Աքրնը ծնվել է 1957 թ. Քոջաեփում, 16 տարեկանից մասնակցել հակակառավարական բողոքի գործողությունների և ցույցերի, իսկ 19 տարեկանում Ստամբուլի դատարանը նրան հետախուզում է հայտարարել: Իշխանությունների կողմից նա շարունակ ենթարկվել է բռնաճնշումների, 1982 թ. ընկերոջ հետ բանտարկվել է և ազատ արձակվել 1988 թ.: 1990

¹ Sekiz Yayinevinin 2015'teki Sürprizli 24 Kitabı, BİA Haber Merkezi, 02.01.2016, <http://bianet.org/biamag/kultur/170721-sekiz-yayinevinin-2015-teki-surprizli-24-kitabi> [հասանելի էր 20.02.2016]:

² Օրինակ, վերոնշյալ հարցմանը մասնակցած մեկ այլ՝ «Ալեֆ» տպագրատան ներկայացրած երեք գրքերի ցանկը գլխավորում էր Նուրան Աքբայայի «Հայեր» աշխատությունը (Akkaya N., Ermeniler, İstanbul, 2015):

³ Ք. Աքրնն օգտագործել է շուրջ 60 սկզբնաղբյուր, իսկ արխիվային տարբեր փաստաթղթեր օգտագործելու համար որոշ ժամանակ անցկացրել է Բեյրութում:

թ. քրդական հարցի վերաբերյալ ունեցած ելույթի պատճառով նա կրկին հայտնվել է իշխանությունների թիրախում: Մինչև նրա դեմ հարուցված քրեական գործի կարճումը նա շուրջ երկուսուկես տարի ստիպված է եղել ապրելու Շվեյցարիայում:

Ք. Աքընը 1994 թ. ստեղծված Միացյալ սոցիալիստական կուսակցության համահիմնադիրներից է, նաև Ժողովուրդների դեմոկրատական և Վերակազմյալ սոցիալիստական կուսակցությունների հիմնադիրներից: Նա հեղինակել է բազմաթիվ հոդվածներ, թղթակցել տարբեր հանդեսների, լրատվական գործակալությունների, 25 այլ հեղինակների հետ մեկտեղ հոդված տպագրել նաև «Ամոթ և պատիվ. 1915-2015՝ Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակը» գրքում¹, հրատարակել «Սոցիալիզմի ճգնաժամը. միասնություն և վերակազմավորում»² աշխատությունը³:

Հայ ազատագրական շարժման գործիչ, Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցության անդամ, գրող Փարամազի (Մատթեոս Մարգարյան) (1863-1915) հանդեպ Ք. Աքընի հետաքրքրությունը հասկանալի է⁴: Լինելով նրա գաղափարակիցը՝ սոցիալիստական գաղափարախոսության նվիրյալ հեղինակը մերթընդմերթ հանդիպել է Փարամազի գործունեությանը վերաբերող տարբեր նյութերի, բայց հայ ազատագրական շարժման ներկայացուցչի գործունեությունը ավելի խորն ուսումնասիրելու ցանկությունը առաջացել է 2013 թ.՝ Ստամբուլի Թաքսիմ հրապարակի Գեզի զբոսայգում տեղի ունեցած իրադարձությունների ժամանակ⁵: Այդ մասին ակնարկում է նաև ինքը 2015 թ. փետրվարի 16-ին (էջ 11-13):

Հայոց ցեղասպանության 100-ամյա տարելիցի նախաշեմին հեղինակը սկսում է ավելի կենտրոնանալ Փարամազի և նրա ընկերների գործունեության վրա: 2015 թ. խորհուրդը և այդ կապակցությամբ ինչ-որ բան ասելու պարտավորվածությունն են կարծես Ք. Աքընին ստիպել ձեռնամուխ լինելու սույն գրքի ստեղծմանը, որը Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակի առիթով

¹ Տե՛ս **Çubukçu A., Hakkı Zariç C., Onaran N., Öztürk O.** (haz.), Utanç ve Onur 1915 - 2015 Ermeni Soykırımı'nın 100. Yılı, 2015, s 109-134.

² Տե՛ս **Akın K.**, Sosyalizimin Krizi: Birlik ve Yeniden Kuruluş, İstanbul, 2012.

³ Կենսագրական տվյալները սույն գրախոսության հեղինակներիս փոխանցել է Քաղիր Աքընը՝ մեզ հետ անձնական գրույցի ժամանակ [05.01.2016]:

⁴ Նրա մասին տե՛ս **Պողոսյան Հ.**, Փարամազ, Երևան, 1992:

⁵ 2013 թ. ամռանը այստեղ տեղի ունեցած հակակառավարական խոշոր ընդվզումը ցնցեց Թուրքիայի ներքաղաքական կյանքը: Ստամբուլում, Անկարայում, Իզմիրում և Թուրքիայի այլ խոշոր քաղաքներում հակակառավարական ելույթները ճնշվեցին ներքին անվտանգությունը պահպանող կառավարական ուժերի կողմից: Ցուցարարների և ոստիկանական ուժերի բախումների հետևանքով վիրավորվեցին հազարավոր մարդիկ, զոհվեցին շատերը, որոնց թիվը ճշգրտված չէ մինչ օրս: Այս մասին մանրամասն տե՛ս **Göle N.**, Gezi – Anatomy of a Public Square Movement // Insight Turkey, vol. 15, n° 3, p. 7-14, **Yardımcı-Geyikçi Ş.**, Gezi Park Protests in Turkey: A Party Politics View // The Political Quarterly, vol. 85, n° 4, p. 445-453:

կառուցվածքային և թեմատիկ առումներով որոշակի փոփոխություններ է կրել:

Հեղինակը չի սահմանափակվում միայն հայազգի հնչակյան գործչի կենսագրության և գործունեության լուսաբանմամբ, այլև փորձում է հնարավորինս ամբողջական անդրադարձներ կատարել Հայոց ցեղասպանության պատմությանը. «Ես ժամանակի հետ մրցում էի, որովհետև ցանկանում էի այս աշխատանքը ավարտին հասցնել Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակի սկիզբը համարվող ապրիլի 24-ին: Արդյունքում կարողացա ցանկությունս իրականության վերածել, բայց նաև գիտակցում եմ, որ կան որոշ թերություններ, և գիտեմ, որ թեման, որին նվիրված է այս աշխատանքը, պահանջում է ավելի համապարփակ ուսումնասիրություն» (էջ 13):

Այս գրքի ստեղծման ևս մեկ դրդապատճառ կարող է համարվել Թուրքիայում առաջին սոցիալիստ գործչի անվան հետ կապված տարակարծությունների ծավալումը: Լինելով սոցիալիստական գաղափարախոսության նվիրյալ՝ Ք. Աքընը խիստ կարևորում է այս հարցը, ինչը լիովին տրամաբանական է. նա չէր կարող չանդրադառնալ այս թեմային, երբ, փաստորեն, բացահայտել էր մի ճշմարտություն, որն արհամարհվում է Թուրքիայում: Ըստ թուրքական տեսակետի՝ այդ երկրում առաջին սոցիալիստ գործիչը համարվում է Մուստաֆա Մուփհիին¹, այնինչ 2015 թ. «Թարաֆին» տված հարցազրույցում Ք. Աքընը փաստում է, որ Օսմանյան կայսրությունում սոցիալիստական գաղափարախոսության առաջին նվիրյալը եղել է Փարամազը: Լրագրողի՝ «Թուրքիայում մշտապես ասվում է, որ երկրում սոցիալիստական շարժման սկիզբը կապված է Մուստաֆա Մուփհիի անվան հետ, բայց Դուք պնդում եք, որ նրանից առաջ ևս մարդ է եղել» հարցին Աքընը տվել է հետևյալ պատասխանը. «Այո՛, անտարակույս: Մկսելով ուսումնասիրությունը՝ ընկղմվեցի պատմության փոշոտ դարակներում մնացած մի ժամանակահատվածի մեջ: Երբ Բեյրութում էի՝ ուսումնասիրության նպատակով, այնտեղի արխիվային փաստաթղթերում հանդիպեցի պատմական մի մոռացվող ժամանակահատվածի, որի մասին տեղյակ չէ գրեթե ոչ ոք: Սրա պատճառն այն է, որ մենք գիտեինք, թե Թուրքիայում սոցիալիստական շարժումը սկսվում է 1921 թ. Սև ծովում սպանված Մուստաֆա Մուփհիով»²:

Գրքի առաջաբանում առավել մանրամասն անդրադարձ է կատարվում սոցիալիստական գաղափարախոսությանը, Թուրքիայում՝ դրա պատմությանը, սոցիալիստ գործիչների հանդեպ իրականացված բռնաճնշումներին՝ Փարամազից ընդհուպ մեր օրերը: Պատահական չէ, որ առաջաբանի հեղինակը ոչ թե Ք. Աքընն է, այլ Թուրքիայում սոցիալիստական շարժման նշա-

¹ Նրա մասին տե՛ս **Yıldırım K.**, Osmanlı Sosyalist Hareketi İçinde Mustafa Suphi: Hayatı ve Fikirleri, Sosyoloji Dergisi, cilt 3, sayı 28, s. 101-121:

² Türkiye Sosyalist hareketi Paramaz'la başlıyor, Taraf, 26.04.2015, <http://www.taraf.com.tr/turkiye-sosyalis-hareketi-paramazla-basliyor/> [հասանելի էր 20.02.2016]:

նավոր գործիչ Մահիր Մայրնը, որը 1970 թ. «Թուրքիայի ժողովրդի փրկություն» ճակատ-կուսակցության հիմնադիրներից է: Գրքում պարբերաբար ակնարկվում է, որ Փարամազի գործունեությունը շատ բաներով նման է ժամանակակից Թուրքիայում քրդերի իրավունքների համար մարտնչող գործիչների պայքարին:

Ընդհանրապես հարկ է արձանագրել, որ հեղինակը ցանկացել է գուգահեռներ անցկացնել մեր օրերի Թուրքիայի, մասնավորապես այդ երկրի քրդերի և հարյուր տարի առաջ հայերի առջև ծառայած խնդիրների միջև: Առաջաբանում այս մասին հստակ նշում է նաև Մահիր Մայրնը. «Ստամբուլի դատարանում հնչեցրած Փարամազի խոսքը շատ նման է այսօրվա Քրդստանի անկախության համար կռիվ մղող մարդկանց ասածներին: Դատավորի՝ «դուք ուզում եք անկախ Հայաստան՝ն հիմնել» հարցի պատասխանը հարիր է իսկական ինտերնացիոնալիստին. «Մեզ համար մեկ հայրենիք գոյություն չունի: Մենք սոցիալ-դեմոկրատներ ենք: Մենք չենք պայքարում միայն հայերի փրկության համար, մենք պայքարում ենք ամբողջ մարդկության համար: Մեր հայրենիքը Երկիրն է» (էջ 28):

Այս ամենին գուգահեռ, սակայն, անհրաժեշտ է նշել, որ Ք. Աքընն ընդունում է և պարբերաբար հիշատակում, որ Հայոց ցեղասպանության իրականացման գործում մեծ է եղել քրդական բնակչության գործոնը: Այս մասին շատ հստակ նշվում է հատկապես «Բանկ Օտոման» գործողությունից հետո սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի ձեռնարկած՝ հայերի կոտորածներին առնչվող հատվածում. «Համիդի գնդերում ընդգրկված՝ շուրջ հինգ հարյուր քրդական բնակավայրերից գորակոչված քրդերի հետ միասին հայերի դեմ հարձակումներին մասնակցում էին նաև Ստամբուլի շրջակայքում բնակվող քուրդ կացնավորներ¹ և բեռնակիրներ» (էջ 68):

Առաջին գլուխը, ընդհանուր առմամբ, նվիրված է արդուլհամիդյան ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած ոճրագործություններին և մանրամասներին, որտեղ հեղինակը փորձում է ներկայացնել Օսմանյան կայսրության ներքաղաքական իրավիճակը, որի պայմաններում հիմնադրվեցին հայկական կուսակցությունները: Թեև նա նշում է, որ XX դարի շեմին Օսմանյան կայսրությունում գործունեություն էին ծավալել չորս հայկական կուսակցություններ², այդուհանդերձ առավել մանրամասնորեն անդրադառնում է

¹ Կացնավորի (թուրք.՝ Zülüflü baltacılar) մասնագիտությունը համարվում էր Օսմանյան վեցերորդ սուլթան Մուրադ II-ի (1421-1444) օրոք հիմնադրված պալատական դպրոցի (թուրք.՝ Enderûn mektebi) կարևոր բաղկացուցիչներից մեկը: Խաղաղ ժամանակներում նրանք ծառայում էին պալատում, ապահովում հարեմը ցախով: Պատերազմական պայմաններում և արշավանքների ընթացքում նրանք գնում էին բանակի առջևից՝ հատելով նրա ճանապարհը խոչընդոտող անտառները (տե՛ս Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 5, s. 34):

² Ք. Աքընը XX դարի շեմին իրենց գործունեությունը ծավալող երեք հայկական ազգային կուսակցություններին՝ Արմենական, Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան և Հայ հեղափոխական

Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան և Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցություններին: Չնայած Ք. Աքընը հստակորեն ընդգծում է, որ հայկական կուսակցությունների ստեղծման և գործունեության հիմնական պատճառն ու նպատակը ազատ և անկախ Հայաստանի հռչակումն էին, այնուամենայնիվ հնչակյանների և Փարամազի առնչությամբ նշում է, որ այդ կուսակցությունը, վերոնշյալ նպատակները հետապնդելուց զատ, հստակորեն կրում էր սոցիալիստական գաղափարախոսության դրոշմը և իր պատմության ընթացքում մշտապես պաշտպանում ու քարոզում էր սոցիալիզմը:

Ուշագրավ է, որ վերոնշյալ ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած դեպքերը Ք. Աքընը ներկայացնում է ոչ թե թուրքական, հայկական կամ նույնիսկ քրդական տեսանկյուններից, այլ խիստ չեզոք դիրքերից: Նա չի հայտնում որևէ կարծիք, չի առաջադրում մեկնաբանություններ, այլ փաստում է պարզապես դեպքերի և իրադարձությունների հաջորդականությունը: Այդուհանդերձ անհրաժեշտ է շեշտել, որ նա բացասական վերաբերմունք է հայտնում երիտթուրքական վարչակարգի առնչությամբ: Հեղինակի նման տրամադրություններին կարելի է հանդիպել առաջին գլխի՝ «Միություն և առաջադիմություն» հիշեցնում է իր թուրք լինելը» ենթավերնագրում: «Շարժման (երիտթուրքական – *U. G., Z. T.*) առաջին տարիներին, շատ կարճ ժամանակահատվածում կայսրությունում տիրապետող օսմանիզմ գաղափարախոսությունն իր տեղը զիջեց պանթուրքիզմին», – գրում է նա (էջ 106): Սրանով հեղինակը փորձում է ընթերցողին հասկացնել, որ երիտթուրքական շարժման տարածմանը զուգահեռ՝ կայսրությունում բնակվող ոչ թուրք բնակչության վիճակը ավելի է վատթարացել:

Ք. Աքընն առավել մանրամասնորեն ուսումնասիրում է հայ ժողովրդի վիճակն Օսմանյան կայսրությունում, հայկական կուսակցությունների և Փարամազի գործունեությունը երիտթուրքերի իշխանության օրոք: Մասնավորապես ներկայացված են 1908 թ. հեղափոխությանը հաջորդած ժամանակաշրջանում հնչակյանների և դաշնակցականների փոխհարաբերություններն իթթիհաթականների հետ, ՄԴՀԿ և ՀՅԴ ընդհանուր ժողովները՝ ընդհուպ 1914 թ. Օսմանյան խորհրդարանի ընտրություններն¹ ու Առաջին աշխարհամարտի մեկնարկը: Պատմական ժամանակաշրջանի խճանկարն ամբողջացնելու համար նա կանգ է առնում նաև 1914 թ. փետրվարյան համաձայնության և օգոստոսյան թուրք-գերմանական գաղտնի պայմանագրի

դաշնակցություն, հավելում է նաև 1896 թ. հնչակյաններից անջատված Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությունը:

¹ Թեև օրենսդիրում ներկայացված էր միայն «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը, 87 խորհրդարանականներից 11-ը հայեր էին (ցանկի մասին տե՛ս **Karacakaya R.**, *Meclis-i Mebusan seçimler ve Ermeniler (1908-1914)*, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, sayı 3, s. 140): Ք. Աքընը հատուկ ընդգծում է, որ հայ պատգամավորների մի մասը, այդ թվում՝ Գրիգոր Չոհրապը, սպանվել են ցեղասպանության ժամանակ (էջ 175):

վրա, որով Օսմանյան կայսրությունը, փաստորեն, պարտավորվում էր որպես Գերմանիայի դաշնակից մասնակցել Առաջին համաշխարհային պատերազմին:

Ըստ Ք. Աքընի մոտեցման՝ առանձնակի ուշադրության է արժանի «Հնչակ» թերթում Փարամազի «հրապարակած վերջին՝ «Հայի պահանջը» հոդվածը¹, որը լավագույնս արտահայտում է թե՛ հնչակյանների ներկուսակցական խմորումները և թե՛ Փարամազի հոգեվիճակը: Նա հոդվածի հիմնական բովանդակությունը տեսնում է ի դեմս Փարամազի մտքերից մեկի. «Այնտեղ, ուր արդարություն չկա, ամեն հավատարմություն կեղծ է» (էջ 185): Նշենք, որ այս հոդվածի թարգմանությունը գետեղված է գրքի հավելվածում:

Երկրորդ գլխի վերջին հատվածը նվիրված է Փարամազի կյանքի վերջին տարվա նկարագրությանը՝ Պոլիս գալուց մինչև կախաղան բարձրանալը: Այս առիթով հարկ է մատնանշել այն մեծ աշխատանքը, որ Ք. Աքընը իրականացրել է արխիվային և հուշագրական նյութի ուսումնասիրության առումով²: Նա Փարամազի ու նրա 19 ընկերների մահապատիժը նկարագրում է ըստ միակ հայ ակնատեսի՝ քահանա Գալուստ Պողոսյանի վկայության: Ակնհայտ է, որ Ք. Աքընին ոգևորում են Փարամազի՝ կախաղան բարձրանալուց առաջ ասած խոսքերը. «Դուք մեր մարմինը միայն կարող եք սպանել, բայց գաղափարները՝ երբեք: Վաղը հայությունը ողջունելու է անկախ ու սոցիալիստական Հայաստանը... Կեցցե՛ սոցիալիզմը, կեցցե՛ Հայաստանը»³:

«1915-ի ցեղասպանությունը» վերնագրված երրորդ գլուխը, ըստ էության, Մեծ եղեռնի պատմության համառոտ շարադրանքն է, որը թեև չի հավակնում որևէ նորության, այդուհանդերձ անցյալի նուրբ ու ցավոտ փաստերի շիտակ շարադրանքն է: Ք. Աքընը նշում է, որ ցանկացել է ընթերցողին ցույց տալ, որ Փարամազը ոչ թե այլոց, այլ թուրքերի հեղափոխական պատմության հերոսն է (էջ 218)⁴: Այսպիսի թիրախային հանրային պայմաններում ցեղասպանությունը ներկայացնելու այս ձևաչափը հավանաբար ամենաարդարացվածն է: Մեր կարծիքով՝ հայ ընթերցողի համար այս գլխի թերևս ամենաուշագրավ հատվածը նվիրված է հայերի զանգվածային սպանություններում «Թեշքիյաթ-ը մահսուսա» օսմանյան ուժային հատուկ ստորաբաժանման դերակատարությանը (էջ 246-252):

Ամփոփելով հարկ է նշել, որ Ք. Աքընին լիովին հաջողվել է ընթերցողի մտապատկերում վերստեղծել թուրքական իրականության առաջին սոցիա-

¹ «Հնչակ», 1914, թիվ 1, էջ 8-10:

² Ուշագրավ է, որ սկզբնաղբյուրների մի մասը (այդ թվում՝ Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի արխիվում պահվող ՄԴՀԿ արխիվի որոշ նյութեր) առաջին անգամ են հրապարակվել թուրքերենով: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 286:

³ Տե՛ս նաև **Պողոսյան Հ.**, Փարամազ (Մատթեոս Մարգարյան) // «ՊԷՀ», 1988, թիվ 2, էջ 109:

⁴ Ermeni Devrimci Paramaz, CNN Türk, 20.04.2015, <http://www.cnnturk.com/haber/kultursanat/kitap/ermeni-devrimci-paramaz> [հասանելի էր 20.02.2016]:

լիստի կերպարը: 1896 թ. նոյեմբերի 18-ին Սալմաստից դատերը՝ Իսկուհուն, ուղարկած իր նկարի վրա Փարամազը գրել էր. «Աղջի՛կս, Իսկուհի ջան, ա՛ն այս պատկերը, հիշի՛ր հորդ և գնա՛ նրա ճանապարհով, որը թեև փշոտ, բայց դեպի երջանկության ասպարեզն է տանում»¹: Հենց այսպիսին էին ժամանակակիցները հիշում Փարամազին՝ իբրև երազկոտ սոցիալիստի ու անվեհեր հեղափոխականի: Հենց այսպիսին է նա հառնում նաև Ք. Աքրնի աշխատության մեջ, որը լույս է սփռում օսմանյան պատմության՝ թուրքական պաշտոնական պատմագրության մեջ անուշադրության մատնված մի դրվագի վրա, ուստի լիովին հասկանալի է այն հետաքրքրությունը, որ գիրքն առաջացրել է թուրքական հասարակության տարբեր շերտերի մեջ:

Իբրև հետգրություն նշենք, որ 2014 թ. հոկտեմբերի 5-ին Քոբանիում իսլամական ծայրահեղականների դեմ մարտերում զոհվել էր քուրդ մարտիկ Մուսիհի Նեժաթ Աղըրնասլըն, ում մարտական կեղծանունը Կարմրագլուխ Փարամազ էր²: Այլ կերպ ասած՝ մահից ավելի քան մեկ դար անց Փարամազի ողիսականը շարունակվում է:

*ԱՐՇԱԿ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ
ՀԱՅԿ ԴԱՐԲԻՆՅԱՆ*

¹ **Միրվարդ**, Փարամազ (Մատթեոս Սարգսեան): Կեանքն ու գործունեությունը, Փրավիտենս, 1954, էջ Ա:

² Sosyolog Nejat Ağırnaslı Kobanê'de Hayatını Kaybetti, BİA Haber Merkezi, 13.10.2014, <http://bianet.org/bianet/yasam/159129-sosyolog-nejat-agirnasli-kobane-de-hayatini-kaybetti> [հասանելի էր 20.02.2016]:

Еремеев Д. Е., Турки: историко-этнографический очерк, Москва, «Квадрига», 2015, 208 с.

Երեմեև Դ. Ե., Թուրքեր. Կառնոմաշարդրալիան ակնարկ, Մուկլիս, «Կվադրիգա», 2015, 208 էջ

Монографии известного российского тюрколога Дмитрия Евгеньевича Еремеева были настольной книгой для нескольких поколений тюркологов не только в России, но и на территории бывшего СССР¹. И сегодня эти, а также опубликованные уже в 2000-х годах его монографии² продолжают оставаться в ряду важнейших книг и учебников студентов-востоковедов многих университетов, в том числе Ереванского государственного университета.

В рецензируемой нами книге Д. Е. Еремеев обращается к вопросам происхождения турок, представляет их быт, духовную и материальную культуру. Она написана научно-популярным языком и в отличие от прежних его работ рассчитана не на узкий круг специалистов, а на широкий круг читателей. Она предоставляет возможность неискушенному читателю получить достаточно емкую информацию о происхождении турок, истории возникновения Турции как государства, а также ознакомиться с бытом и культурой турецкого народа.

Подробно излагая историю формирования турецкого народа, автор представляет его связи со многими нациями: от Китая до Греции и Болгарии. В контексте истории этногенеза турецкого народа он кратко останавливается и на истории некоторых из народов, проживавших на территории современной Турции за много веков до появления турок. С точки зрения изучения и знания истории региона это весьма поучительный материал.

Однако нам хотелось бы отметить два важных обстоятельства. Во-первых, из всей палитры народов, населявших эти земли, в той или иной степени представлены урартийцы, хетты, армяне, курды, греки и грузины. Во-вторых, позволим себе не согласиться с утверждением автора относительно роли вышеупомянутых народов в становлении турок как отдельного народа: «Турки, – пишет Д. Е. Еремеев, – и переднеазиатский народ. Они сложились в народность на земле Малой Азии, наследовав ее высокую культуру. И при изучении этнической истории турок необходимо опуститься в глубь веков древних цивилизаций Анатолии, к народам, которые жили здесь до появления турок, а потом частично смешались с ними, став другими корнями турецкого народа» (с. 3). Бесспорно, автохтонные оседлые народы Малой Азии имели определенное влияние на турок. Смешение

¹ Еремеев Д. Е., Страна за Черным морем, М., 1968, *его же*: Этногенез турок (происхождение и основные этапы этнической истории), М., 1971, *его же*: На стыке Азии и Европы. Очерки о Турции и турках, М., 1980.

² Еремеев Д. Е., Ислам: образ жизни и стиль мышления, М., 1990, *его же*: Турция на рубеже XX и XXI вв. (1991-2007), М., 2007.

турок с местным населением происходило в результате политики принудительного отуречивания, набора христианских детей в войска йеничеры. Однако, на наш взгляд, не совсем точно и в некотором смысле даже оскорбительно называть эти народы корнями турок. Нельзя согласиться и с утверждением автора о том, что родина турок – Анатолия, Восточное Средиземноморье (с. 49).

Примечательно и то, что во всей книге Д. Е. Еремеев не упоминает о многообразии народов, проживающих в Турции на сегодняшний день. Кроме выше представленной исторической справки, национальные меньшинства страны практически не фигурируют. Только в одном месте автор пишет: «Эта относительная изолированность Восточной Анатолии¹ благоприятствовала долгому сохранению здесь компактных и многочисленных этнических общностей Турции, с трудом поддававшихся ассимиляции с турками, – армян, ассирийцев. А курды, лазы и грузины живут в этих районах и в наши дни» (с. 26). Далее автор не уточняет судьбу армян и ассирийцев, тем самым давая неосведомленному читателю основание думать, что они ассимилировались². Более того, в главе «Национальная психология турок» Д. Е. Еремеев называет статью 88 Конституции Турции 1924 г., объявлявшую всех жителей Турции турками, проявлением «законного национального самолюбия». Далее он признает, что «это часто перехлестывало разумные пределы, превращаясь в чрезмерно высокую оценку своей нации и, соответственно, умаляя достоинство других наций, то есть способствовало возникновению турецкого национал-шовинизма и негативного отношения к другим народам, пренебрежения к иностранцам (в первую очередь имеются в виду христиане – *Н. П.*)» (с. 180). Уже на следующей странице читатель узнает, что «эта вражда в республиканской Турции постепенно сошла на нет, но после начала реисламизации турецкого общества, после прихода к власти в Анкаре исламистов сугубо консервативные круги снова стали возрождать вражду к инаковерцам» (с. 181).

За общими формулировками опять не упоминаются проживающие в Турции национальные меньшинства. В связи с этим позволим себе заметить, что турецкий национал-шовинизм зародился задолго до принятия конституции и создания Турецкой республики. Пришедшие к власти в 1908 г. представители партии «Единение и прогресс» проповедовали шовинистические доктрины пантуркизма и пантуранизма, которые стали идеологической основой совершения Геноцида армян. И после создания республики национализм в худших его проявлениях продолжал оставаться неотъемлемой частью внутренней политики турецких властей. Хотя по Лозаннскому мирному договору³ гарантировались права и свободы армян, греков и евреев, проживавших на территории Турции, они, тем не менее, постоянно подвергались гонениям, этнической и религиозной дискриминации. Достаточно вспомнить акции «Соотечественник, говори на

¹ Термин «Восточная Анатолия» неприемлем в армянской историографии.

² Общеизвестно, что армянское население Турции подверглось геноциду в годы Первой мировой войны. Более 1.5 миллиона человек погибло, остальные были вынуждены бежать из Турции. В эти же годы геноциду подверглись и ассирийцы, и греки.

³ Лозаннский мирный договор подписан 24 июля 1923 г. между Великобританией, Францией, Италией, Японией, Грецией, Румынией, Королевством сербов, хорватов и словенцев и Турцией. Договор установил территорию Турции в её современных границах. 37-44 статьи этого договора касались положения национальных меньшинств в Турции и закрепляли их права и обязанности.

турецком», призыв «20-ти классов» (1941 г.), «Налог на имущество» (1942 г.), погромы 6-7 сентября 1955 г.¹. Отметим, что преследованиям в Турции подвергались и нетурецкие мусульмане, в первую очередь курды, которым долгое время не разрешалось учить свой язык, иметь школы и т.д., которые и сегодня вынуждены с оружием в руках бороться за свои права. Не упоминая курдов и их проблемы, автор считает нужным в разделе «Памятные даты и праздники» остановиться на запрещенном долгое время празднике «Новруз», который в Турции отмечают в основном курды. Вместе с тем, общенациональным праздникам, таким как День Республики (29 октября) или День национального суверенитета (23 апреля), внимание практически не уделяется.

Среди множества наций и народностей, проживающих в Турции, Д. Е. Еремеев считает нужным остановиться на алевитах². Однако представлению обычаев и традиций, быта этой своеобразной общины автор уделяет совсем мало места, заостряя внимание на длительном экскурсе во времена разделения ислама на шиизм и суннизм, что имеет лишь косвенную связь с турецкими алевитами. Более того, вопрос этнического происхождения алевитов, представляющий интерес для специалистов, вообще не исследуется. Проблема постоянных религиозных гонений на алевитов, в результате которых многие из них вынуждены уезжать из страны или скрывать свое происхождение, также практически не освещается в книге.

В рамках исследования автор подробно представляет религию турок – ислам – как один из важнейших факторов, регулирующих традиционный уклад жизни турецкого общества. История зарождения ислама, а также основные обряды, ритуалы, в том числе порядок проведения важнейших религиозных праздников, бытовые традиции, такие как свадьба, обрезание, похороны, представлены в трех главах книги. Отдельная глава посвящена бесправному положению женщин в исламе. В книге также представлены турецкая кухня, виды традиционного земледелия, внешний облик современного турка, типы жилья и т. д. Вместе с тем, современная жизнь Турции начала XXI века раскрыта не полностью. Приведенные данные в большинстве своем относятся к середине XX века. Свидетельством тому является и список литературы, представленный в конце книги, в котором подавляющее большинство источников составляют работы, написанные до 1990-х годов.

Обобщая, отметим, что, несмотря на ряд спорных утверждений и неточных формулировок, книга Д. Е. Еремеева – хорошее исследование для изучения этногенеза турок, а также традиционного, исторического уклада жизни в стране. Именно в этом аспекте она важна для студентов-востоковедов, политологов и международных младших курсов, а также для всех, кому нужны обобщенные знания о Турции.

НАИРА ПОГОСЯН

¹ О политике турецких властей см.: Մելքոնյան Ռ., Ավսարկ Ստամբուլի հայ համայնքի լիարժեքացումը (1920-ականներից մինչև մեր օրերը), Երևան, 2010:

² Алевиты – проживающее в Турции религиозное меньшинство, исповедующее алевизм, одно из специфических религиозных течений шиизма. В большинстве своем алевиты не турки. По этническому происхождению они курды, заза и т. д. По некоторым данным среди алевитов немало армян, которые, приняв алевизм, спаслись от Геноцида 1915 года.

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԳՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
2008-2016 ԹԹ. ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆ

Երևանի պետական համալսարանի հիմնադրման առաջին իսկ տարիներից ուշադրության կենտրոնում են եղել հայագիտական ուսումնասիրությունները:

Հայագիտության զարգացմանը նոր թափ հաղորդելու նպատակով 1968 թ. ՀԽՍՀ ԳԱ իսկական անդամներ Ս. Ներսիսյանի և Էդ. Աղայանի ջանքերով համալսարանի կազմում ձևավորվեց Հայագիտական կենտրոն:

Նորաստեղծ կենտրոնը համակարգելու էր գիտահետազոտական աշխատանքները հումանիտար այն ֆակուլտետներում, որտեղ մշակվում էին հայագիտական թեմաներ: 2005 թ. այն վերաբացվելով անվանվեց ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն:

2008 թ. Երևանի պետական համալսարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի, հնագիտական հետազոտությունների, Հայաստանի պատմական աշխարհագրության և քարտեզագրության լաբորատորիաների և վրացագիտության կենտրոնի հենքի վրա ձևավորվեց ԵՊՀ Հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը:

Շարունակելով դասական բնույթի հայագիտական հետազոտություններ՝ ինստիտուտը իր գործունեության հիմնական ուղղություն որդեգրեց կիրառական նշանակության և քաղաքագիտական կողմնորոշման ուսումնասիրությունների իրականացումը:

Ինստիտուտում այժմ գործում են 8 հետազոտական ստորաբաժիններ¹:

Բ. Հարությունյանի անվան Հայաստանի պատմական աշխարհագրության և քարտեզագրության լաբորատորիան զբաղվում է Հայաստանի պատմական աշխարհագրության և քարտեզագրության խնդիրների քննությամբ, ատլասների, պատմական ու վարչական քարտեզների, հին և նոր օտար քարտեզների ուսումնասիրությամբ և դրանց հայերեն ու օտարալեզու տարբերակների պատրաստմամբ: Հետազոտական աշխատանքներ են իրականացվում տարածաշրջանի պատմական քարտեզների ուսումնասիրության

¹ Տե՛ս **Կառուցվածք**՝ <http://www.armin.am/am/About-us-Structure> (21.04.2016 թ.):

մեթոդների, հիմնախնդիրների քննության, ինչպես նաև Հայաստանի և Անդրկովկասի ֆրանսիական քարտեզագրության ուսումնասիրության ուղղությամբ: Փաստորեն, լաբորատորիան վիզուալացնում է ինստիտուտի հետազոտական հիմնախնդիրները քարտեզագրության դաշտում՝ աշխարհաքաղաքական փոփոխությունների համեմատականներ տանելով անցյալի և ներկայի սահմանային, տարածքային վերաձևումների շուրջ: Ի թիվս շատ աշխատանքների՝ հիշատակության են արժանի Հայաստանի պատմության եռահատոր և հրատարակության պատրաստվող Հայոց ցեղասպանության անգլիալեզու ատլասները, որոնք, կրթական, հետազոտական լինելուց գատ, քարտեզագրության միջոցով առավել ընկալելի են դարձնում մեր պատմության շատ էջեր, նպաստում նոր մարտահրավերների շուրջ զարգացող վերլուծությունների ի հայտ գալուն:

2015 թ. վերջին ինստիտուտում վերաձևավորվեց նոր բաժին՝ **«Հայոց պետականության պատմության հիմնախնդիրների հետազոտություն»** անվանումով: Այն օտարազգի հայագիտական, պատմագիտական և գրականագիտական ժառանգության ուսումնասիրության հարցերից գատ քննության է առնելու հայոց պետականության այն հիմնախնդիրները, որոնք տարբեր ժամանակահատվածներում թե՛ դրական, թե՛ բացասական դեր են խաղացել: Բաժինը շարունակում է նախորդ տարիներին արդեն հավաքված ռուսական մատենագիտական մեծաքանակ աղբյուրների ուսումնասիրությունը: Այստեղ հավաքվում և համակարգվում են Հայաստանի Հանրապետության, Ռուսաստանի Դաշնության և արտասահմանյան այլ երկրներում հայագիտությանը վերաբերող արխիվային վավերագրեր, այդ թվում՝ նաև հայ ժողովրդի պատմությանը, մշակույթին վերաբերող ձեռագրեր, հայագիտական տարբեր օջախներում պահպանվող մատյանների մասին տեղեկություններ:

Հայ-վրացական հարաբերությունների բաժինն աշխատանքները իրականացնում է պատմաբանասիրական, ռազմաքաղաքական և մշակութային գիտությունների ուղղությամբ: Առնչությունների հոլովությամբ ուսումնասիրվում են նաև Վրաստանի պատմությունը, մշակույթը, վրաց լեզուն և գրականությունը: Վրացերենից թարգմանվում են հայագիտական այն աշխատությունները, որոնք բխում են տարածաշրջանում պատմական որոշակի հիմնահարցեր վճռելու, հայ-վրացական սահմանատարածքային հիմնախնդիրները քննության առնելու անհրաժեշտությունից՝ ինչպես գիտական, այնպես էլ քաղաքական մակարդակներում: Այդ նպատակով բաժնի կողմից պարբերաբար հրատարակվում է նաև «Հայ-վրացական հարաբերություններ» մատենաշար: Աշխատակիցները հետևում են վրացալեզու մամուլին, մշակում հայոց պատմության և պատմամշակութային խնդիրներին վերաբերող նյութերը, և որոնցում քիչ չեն վիճահարույց խնդիրներ, միտումնավոր խեղաթյուրումներ: Դրանք թարգմանվում և տրամադրվում են համապատասխան մասնագետներին:

Բաժինը նպատակ ունի նաև նպաստել հայ վրացագետների կադրերի պատրաստմանը՝ որպես գործնական հիմք ծառայեցնելով բաժնի գիտակրթական բազան:

Հայ-քրդական առնչությունների բաժնի գործունեությունն ուղղված է հայ-քրդական հարաբերությունների և քրդագիտական կարևորություններ կայացնող արդի հիմնախնդիրների շրջանակներում հիմնարար գիտահետազոտական աշխատանքների իրականացմանը, որը կատարվում է տարածաշրջանային ընթացիկ զարգացումների խոր և համապարփակ վերլուծությամբ: Բաժնի գիտահետազոտական աշխատանքներում առանձնակի կարևորվում է ՀՀ և ԼՂՀ անվտանգության համար սպառնալիք կամ մարտահրավեր հանդիսացող տարածաշրջանային զարգացումների հետազոտությունը, որի համատեքստում պատրաստվում են ինչպես զուտ գիտական, այնպես էլ ծառայողական օգտագործման համար նախատեսված զեկուցագրեր: Առաջիկայում հետազոտություններ իրականացվելու են նաև սցենարային մոդելավորման շրջանակներում:

Գիտահետազոտական վերլուծության ենթարկվող թեմաների ընտրության հարցում կարևորվում է դրանց խորհրդատվական կիրառելիությունը ՀՀ արտաքին քաղաքականության և տարածաշրջանային զարգացումների համատեքստում:

Հայ-օսմանական առնչությունների բաժինը ուսումնասիրում է Օսմանյան կայսրության վարչական, հարկային, ժողովրդագրական, կրոնական, լեզվական քաղաքականությունը, քննության են ենթարկում հայերի և այլ քրիստոնյա ժողովուրդների իսլամացման փուլերն ու նպատակները, կայսրությունում և հանրապետական Թուրքիայում տեղանունների թուրքացման մեթոդները (մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանում և հարակից հայաբնակ շրջաններում), այս երևույթի քաղաքական նպատակները: Դաշտային աշխատանքներ են իրականացվել Թուրքիայի Արդվինի, Ռիզեի, Տրապիզոնի, Էրզրումի նահանգների համշենցիների բնակավայրերում, և արձանագրվել են բռնի իսլամացված համշենցիների ներկայիս սերունդների խոսակցական թուրքերենում պահպանված հայերեն լեզվական փաստերը, վեր են հանվել նրանց ինքնության խնդիրները: Նշյալ գավառներում արձանագրված նյութերի հիման վրա ճանաչողական նպատակներով պատրաստվել է Թուրքիայում ապրող համշենցիների վերաբերյալ գիտահանրամատչելի վավերագրական ֆիլմ, որը միջազգային փառատոներին շահել է Արմին Վեգների մարդասիրական մրցանակը: Այն ցուցադրվել է Մփյուռքի տարբեր համայնքներում:

Մշակութաբանության տեսանկյունից համակողմանի ուսումնասիրվել են թուրքիզմի հիմունքները, որոնք կարևորվում են մասնավորապես նեոպանթուրքիզմի և նեոօսմանիզմի դեմ գաղափարախոսական պայքարում թուրքալեզու ժողովուրդների և երկրների նկատմամբ հայաստանյան և համահայկական քաղաքականության մշակման տեսանկյունից: Հետազոտա-

կան ուղղություններից է նաև ցեղասպանությունը վերապրածների հուշերի հրատարակումը:

Բաժնում ուսումնասիրվող խնդիրները, գիտականից զատ, ունեն քաղաքական նշանակություն և արժեք: Այն մարտահրավերները, որոնք առկա են հայ-թուրքական ներկա առնչություններում, մշտապես գտնվում են բաժնի աշխատակիցների ուշադրության կենտրոնում, և անհրաժեշտության դեպքում, արժանի հակահարված են տալիս թուրքական պատմագիտության կեղծարարությանը:

Հնագիտական հետազոտությունների լաբորատորիան իրականացնում է գիտական և կրթական ծրագրեր: Հատկապես կարևորվում է հայկական լեռնաշխարհի հնամշակությամբ իրողությունների հետազոտությունը: Մասնավորապես քննարկման են ենթարկվել մեզալիթյան մշակույթին (վիշապներ, մենհիրներ), ժայռապատկերներին, նյութական և հոգևոր տարբեր ոլորտներին վերաբերող արդիական խնդիրները: Պեղումների և հետազոտական աշխատանքների շնորհիվ բացահայտվում են հնագույն և հին Հայաստանի քաղաքակրթական մակարդակն ու նշանակությունը: Այդ տվյալները բացառիկ են հայ ժողովրդի ինքնության արմատները քննելու առումով և այս իմաստով էական մոդել են քաղաքական մշակույթի համատեքստում: Ուսումնասիրությունները լրացնում են հայոց պատմության, մշակույթի, արվեստի ամբողջ համապատկերը և կարևոր աղբյուրագիտական տեղեկատվություն են հայագիտության համար:

Վիրտուալ հայագիտության և տեղեկատվության բաժնի հետազոտության առարկա են համացանցում հայագիտության ներկայացվածության հիմնախնդիրները: ՎՆՏԲ-ն իրականացնում է համացանցում զետեղված հայագիտական, հակահայագիտական նյութերի մշտադիտարկում, համակարգում, հասցեագրում համապատասխան մասնագետներին, հայագիտական անհրաժեշտ գրականության թվայնացում, կայքերի և այլ համացանցային ռեսուրսների պատրաստում և սպասարկում, համացանցային կրթական նախագծերի իրականացում, ինչպես նաև ՀՀԻ-ի հետ ՁԼՄ-ների ու հասարակայնության կապերի ապահովում: Բաժինը ՀՀԻ պաշտոնական և 7 թեմատիկ կայքերում թվայնացրել և տեղադրել է ավելի քան 1000 գիրք, 590 գիտական հոդված, շուրջ 2500 գիտահանրամատչելի հանրագիտարանային հոդված, 190 քարտեզ, 120 արխիվային փաստաթուղթ, ինչպես նաև 2400 պատմական լուսանկարներ և տեսանյութեր: Պատրաստվել են «Ցեղասպանագիտություն» և «Հայագիտություն» մագիստրոսական ծրագրերի ենթադրմենային կայքերը, «Մփյուռք» ամսոային դպրոցի պաշտոնական կայքը: Իրականացվում են նաև «ՀԱՅ ԱԶԳ» հայագիտական համացանցային հան-

րագիտարան» և «Հայոց պատմության հիմնահարցեր» հեռուստուցման ծրագիր-նախագծերը¹:

Ցեղասպանագիտության բաժնի հիմնական խնդիրներն են 1909 թ. կիլիկյան կոտորածների, 1915 թ. Հայոց մեծ եղեռնի, 1922 թ. Զմյուռնիայի կոտորածների, եվրոպական մեծ տերությունների քաղաքականության և Հայկական հարցի, Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլի (1890-ական թթ.) արտասահմանյան պատմագրության ուսումնասիրության, գերմանացի ականատեսների վկայությունների պատմության, արխիվային փաստաթղթերի և նյութերի ուսումնասիրությունը, պատմագիտական աշխատությունների ու արժեքավոր ուսումնասիրությունների թարգմանությունների պատրաստումը, օտարալեզու թեմատիկ ուսումնասիրությունների էսսե-րանտերեն թարգմանությունների իրականացումը:

Շենքային պայմաններ

Ինստիտուտի կայացմանը նպաստելու առումով ԵՊՀ կողմից հենքային աշխատանք կարելի է համարել 2013 թ. ՀՀԻ համար ավելի քան 700 քո./մ. առանձին հարկաբաժնի կառուցումը, որը կից մասով կընդլայնվի 2017 թ. ընթացքում:

¹ Տե՛ս

- 1.1. «ՀՀԻ պաշտոնական կայք - www.armin.am (www.armenology.am, www.armenianstudies.am)» նախագիծ,
- 1.2. «Հայոց պատմություն - www.historyofarmenia.am» նախագիծ,
- 1.3. «Հայկական հնագիտություն - www.armenianarchaeology.am» նախագիծ,
- 1.4. «Հայ բանասիրություն - www.armenianlanguage.am» նախագիծ,
- 1.5. «Հայկական մշակույթ - www.armeniaculture.am» նախագիծ,
- 1.6. «Հայկական կրոն - www.armenianreligion.am» նախագիծ,
- 1.7. «Հայկական սփյուռք - www.armeniandiaspora.am» նախագիծ,
- 1.8. «Հայոց ցեղասպանություն - www.armeniansgenocide.am» նախագիծ,
- 1.9. «Ցեղասպանագիտություն» մագիստրոսական ծրագիր - masters.armeniansgenocide.am» նախագիծ,
- 1.10. «Հայագիտություն» մագիստրոսական ծրագիր - masters.armin.am» նախագիծ,
- 1.11. ««Հայ ազգ» հայագիտական համացանցային հանրագիտարան - am.hayazg.info» նախագիծ,
- 1.12. ««Սփյուռք» ամառային դպրոց - www.dss.am » նախագիծ:
- 1.13. «Հայաստանի պատմագետների միություն» ՀԿ պաշտոնական կայք - www.haa.am » նախագիծ:

Հրատարակություններ

ՀՀԻ գործունեության ընթացքում հրատարակվել են 85 անուն գիրք (62 մենագրություն, 5 դասագիրք, 5 ուսումնամեթոդական ձեռնարկ, 9 թարգմանական, 4 խմբագրական աշխատանք), 384 քարտեզ և 4 ուսումնական մեծադիր պաստառ (որոնց թվում 2 պատմական ատլաս, 2 աշխարհագրական ատլաս և 4 մեծադիր քարտեզ), 267 հոդված, 41 զեկուցումների թեզիս: Ինստիտուտի գիտաշխատողները մշտապես մասնակցում են հանրապետական և միջազգային հայագիտական տարբեր գիտաժողովների, կլոր սեղանների, քննարկումների:

2014 թ.-ից լույս է տեսնում ինստիտուտի «Հայագիտության հարցեր» գիտական հանդեսը:

Ինստիտուտը և ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետը (Բեյրութի «Վահե Մեթյան» հրատարակչատան ձևավորած Լիբանանի հայկական դպրոցների հրատարակչական հանձնաժողովի հետ համագործակցաբար) Լիբանանի հայկական դպրոցների 1-12-րդ դասարանների համար սկսել են հայոց պատմության դասագրքերի պատրաստման գործը:

Միջուռքի հետ գործակցություն

ՀՀԻ շարունակում է Միջուռքում հայագիտական նոր կենտրոններ հիմնելու, իսկ եղածներին աջակցելու ավանդույթը: Դոնի Ռոստովի Հայագիտական կենտրոնի հետ հրատարակվել է կենտրոնի տնօրեն, պ.գ.թ. Սերգեյ Մալադովի «У истоков русского арменоведения: исторический очерк» մենագրությունը և «Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուի 1-ին մասը: Մնացյալ երեք մասերի հրատարակությունը նախատեսվում է ավարտին հասցնել 2016 թ. ընթացքում: Տեղին է նշել, որ «Հայագիտության հարցեր» հանդեսի 2015 թ. 2-րդ համարը ամբողջովին նվիրված էր Դոնի Ռոստովի Հայագիտական կենտրոնի տրամադրած «Հայագիտությունը Ռուսաստանում» թեմային:

Լիբանանի հայկական կրթամշակութային մեկ տասնյակից ավելի կառույցների հետ գործակցությունը շարունակելով ՀՀԻ աշխատակիցները պարբերաբար ուսումնամեթոդական օժանդակություն են ցուցաբերում տեղի հայկական կրթօջախներին: Ավարտվել է Ադլեր քաղաքում տեղակայված Մոչիի հայկական համայնքին կից Հայագիտական կենտրոնի ձևավորումը: Այն սկզբնական փուլում պետք է ծառայի իբրև գիտաճանաչողական և կրթական հարթակ: Հայոց լեզվի և գրականության երկու հայաստանցի մասնագետներ կենտրոնում իրականացրին տեղի հայերենի ուսուցիչների մասնագիտական դասընթացներ: Ռյազանի պետական համալսարանում գալիք տարի որպես հարակից առարկա կդասավանդվի հայոց լեզու:

Կրթություն

Ինստիտուտը ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի սփյուռքագիտության ամբիոնի հետ իրականացնում է «Հայագիտություն» մագիստրոսական ծրագիրը, որում ներգրավված ուսանողների ուսման վարձը հոգում է Համազգային հայ կրթական և մշակութային միությունը: Ծրագրի նպատակն է Մփյուռքի հայկական կրթօջախների համար պատրաստել հայոց լեզվի և գրականության, հայոց պատմության ուսուցիչներ: «Ցեղասպանագիտություն» մագիստրոսական ծրագրի շրջանակներում 2015 թ. ունեցանք առաջին 6 շրջանավարտները, որոնցից մեկը՝ սփյուռքահայ, շարունակում է ուսումը ասպիրանտուրայում: Այժմ այս մասնագիտության մագիստրատուրայում սովորում է 15 ուսանող:

Ուրախալի է, որ մագիստրոսական այս ծրագրերի շրջանակում հաջողվել է կրթության մատչելիության սոցիալական կարևոր հարց լուծել. տարեցտարի մեր դիմորդների մեծ մասը անվճար սովորելու հնարավորություն է ստանում:

Կրթության ոլորտում հետզհետե լայն տարածում է ստանում հեռուսուցման համակարգը, որի ուղղությամբ ևս ինստիտուտում նշանակալի հաջողություններ են գրանցվել: 2014 թվականից իրականացվում է ՀՀԻ «Հայոց պատմության հիմնահարցեր» հեռուսուցման եռամսյա ծրագիրը: Ուրպես հիմնական լսարան դիտելով Մփյուռքը՝ վճարովի և անվճար հեռուսուցում է տրամադրվում Լիբանանի, Կանադայի և Միքսիայի ավելի քան 30 հայ ուսանողների համար: Շարունակվում են աշխատանքներ իրականացվել ուսանողների թիվն ու աշխարհագրությունը ընդլայնելու, ինչպես նաև նոր ծրագրեր մշակելու և դրանք օտար լեզուներով թարգմանելու ուղղությամբ:

ՀՀԻ-ի ստեղծումը համահունչ է Հայաստանի Հանրապետության կողմից հայագիտական հետազոտությունների հետագա խորացումն ու ընդլայնումը որպես զարգացման ռազմավարական ուղղություն որդեգրած քաղաքականությանը:

Դա առաջին հերթին ԵՊՀ-ում հայագիտական ուսումնասիրությունների համակարգումն է և հայագիտական կրթական նոր ծրագրերի ներդրումը:

Երկրորդ՝ գիտահետազոտական այս կառույցը մեծապես նպաստում է արտասահմանյան համալսարաններում գործող հայագիտական ամբիոնների և կենտրոնների աշխատանքների աշխուժացմանը: Գաղտնիք չէ՝ այդ կենտրոնները հայոց պատմության, գրականության, լեզվի և հայագիտական այլ հիմնահարցերի վերաբերյալ հաճախ ունենում են իրարամերժ, երբեմն նաև հակագիտական տեսակետներ, ինչը խոչընդոտում է հայագիտության ընդհանուր զարգացումն ու քարոզչությունը:

Երրորդ՝ ինստիտուտի գործունեությունը նոր հնարավորություններ ու փոխհամագործակցության ոլորտներ է բացում արտասահմանում գործող

հայագիտական կենտրոնների հետ: Փաստ է, որ վերջին տարիներին գնալով ավելանում է հայագիտական ամբիոնների և կենտրոնների թիվը, որոնք գիտակրթական որակյալ օգնության և աջակցության կարիք ունեն: Ուստի կարծում ենք՝ ինստիտուտը կարող է ոչ միայն համագործակցել, այլև գիտակրթական համատեղ ծրագրեր իրականացնել այդ կենտրոնների հետ:

ՀՀ ֆինանսական փաթեթի գլխավոր համալրողը ՀՀ գիտության պետական կոմիտեն է¹: Տնտեսական և մինչև 15 տոկոս աշխատավարձի ծախսերի մասով էլ ԵՊՀ-ն իր ներդրումն ունի: Այսօր ինստիտուտի կազմում աշխատում են ավելի քան 50 հայագետներ: Հետազոտություններում ներգրավված են ոչ միայն երիտասարդ գիտնականներ, այլև մագիստրոսներ:

ՀՀ զարգացման ծրագրի շրջանակում նպատակ ունենք լրջորեն համալրելու ինստիտուտի առանձին ստորաբաժանումների կազմը և ձևավորել նոր բաժիններ: Արդեն իսկ սկսել ենք աշխատանքներ տանել երեք ուղղություններով.

«Հայերենագիտության բաժին»-ը պետք է կենտրոնանա հայոց լեզվի և գրականության արդի հիմնախնդիրների վրա, որոնք իրենց խորքային հարցերի մեջ մեր ազգային միասնության արձագանքներն ունեն: Գերակա ուղղություններից քննության են դրվելու ժամանակակից հայոց լեզվի համակարգի և կառուցվածքի ուսումնասիրության, արդի հայերենի խոսքի մշակույթի, արևմտահայերենի արդի վիճակի հետազոտության կարևոր հարցերը:

Քննարկման կարևոր առարկա են դառնալու հայերենի գրական և խոսակցական տարբերակների հետազոտության և դրանց սահմանների հնարավոր ճշտագրուման, արդի հայերենի նորմավորման, պաշտոնական խոսքի, գիտական լեզվի, հրապարակային խոսքի և դրանց բոլոր դրսևորումների ուսումնասիրության համար համակարգային հետազոտության և մշակման խնդիրները:

Արևմտահայերենի ուսումնասիրության և պահպանման ուղղությունների մշակման և երկու գրական լեզուների մերձեցման հնարավոր ուղիների քննությունը կդիտարկվի Մփյուռքի լեզվական քարտեզագրման, գրական արևմտահայերենի նորմավորման, կրթական ոլորտում արևմտահայերենի պահպանման հիմնախնդիրների աջակցության, արևմտահայ քերականագիտության պատմության ստեղծման, արևելահայերենի և արևմտահայերենի մերձեցման խնդիրների համատեքստում:

«Մփյուռքագիտական հետազոտությունների բաժին»-ը իր ուսումնասիրությունների ծիրում քննության կառնի Հայ սփյուռքի պատմության արդի հիմնահարցերն ու տեսական սփյուռքագիտության հարթակի ձևավորումը:

¹ Մանրամասն տե՛ս **Փաստաթղթեր**՝ http://www.armin.am/am/About-us_pastatxter (21.04.2016 թ.):

Քանի որ սփյուռքագիտությունը որպես միջկրթական գիտակարգ մեզանում դեռ կայացման փուլում է, բաժնի աշխատանքները նպատակաուղղվելու են դեպի տեսագործնական հարթություն: Հիմնական նպատակը սփյուռքագիտական հետազոտությունների մեթոդաբանական, դրույթային և հասկացութենական (տերմինաբանական) դաշտերը հստակեցնելն է: Արդեն որոշակի աշխատանք կատարված է Հայ սփյուռքի պատմության պարբերացման և հայկական միջավայրում սփյուռքին առնչվող տերմինների համաբերման ուղղություններով:

Քանի որ ներկայումս մեծապես կարևորում են պետության կյանքում, միջպետական երկկողմ և բազմակողմ հարաբերություններում, ինչպես նաև միջմշակութային շփումներում Սփյուռքի դերը, առաջին պլանում է հայտնվում Սփյուռքի քաղաքական ու մշակութային ներուժի գնահատման հարցը: Հենց այդ ներուժի առկայությունն է, որ Սփյուռքին հնարավորություն է տալիս ազդեցություն ձեռք բերելու մասնավորապես բնակության և հայրենի պետությունների միջև հարաբերություններում և միջէթնիկ շփումներում՝ հանրահռչակելով ազգային մշակույթը: Այս շրջանակում հետազոտությունները բաժնի աշխատանքի գլխավոր ուղղություններից է:

Վերջին զարգացումները ցույց են տալիս, որ հայ-ռուսական հարաբերությունները մեզանում բազմակողմ հետազոտությունների կարիք ունեն: **«Հայ-ռուսական հարաբերությունների բաժին»-ը** հետազոտական աշխատանքներ պետք է կատարի ոչ միայն այդ հարաբերությունների պատմության, այլ նաև միջազգային հարաբերությունների և քաղաքագիտական ասպեկտների համատեքստում:

*ԱՐԱՄ ՄԻՄՈՆՅԱՆ
ՄՇԵՐ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ*

ԷՂԻԿ ՄԻՆԱՍՅԱՆ
(ծննդյան 60-ամյակի առիթով)

2016 թ. ապրիլի 27-ին լրացավ ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի դեկան Էղիկ Մինասյանի ծննդյան 60-ամյակը: Նա ծնվել է 1956 թ. Թալինի Ոսկեթաս գյուղում՝ Հայոց ցեղասպանությունից փրկված հայրենասեր ու քաջ նահապետի գերդաստանում, ուսանել ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետում: 1985 թ. պաշտպանել է թեկնածուական, իսկ 2003 թ.՝ դոկտորական ատենախոսություններ, 1994 թ. ստացել է դոցենտի, իսկ 2005 թ.՝ պրոֆեսորի կոչումներ: Է. Մինասյանը աշխատել է որպես ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի դեկանի օգնական (1979-1982), հումանիտար առարկաների ամբիոնի վարիչ (1987-1994), դեկանի տեղակալ (1999-2009), իսկ 2009 թ. ընտրվել է դեկան:

Մեծ է նրա ներդրումը ուսանողության կրթության գործում: ԵՊՀ տարբեր ֆակուլտետներում նա դասավանդում է «Հայոց պատմություն», «Հայ դիվանագիտության պատմություն», «Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության պատմություն», «Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունների պատմություն» և «Հայ քաղաքական կուսակցությունների պատմություն» առարկաները: Նա մի շարք բուհական դասագրքերի («Հայոց պատմության հիմնահարցեր» և «Հայոց պատմություն») համահեղինակ է:

Է. Մինասյանը հրատարակել է մի քանի մենագրություններ և հարյուրից ավելի գիտական հոդվածներ: Նրա հետաքրքրությունների շրջանակում են հայ դիվանագիտության պատմությունը, հայոց պատմության արդի ժամանակաշրջանը, հայրենիք-սփյուռք առնչությունները, ինքնապաշտպանական կռիվները, Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը, Արցախյան ազատամարտը և այլն: «Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում 1990-2003 թթ.» աշխատությունը (Երևան, 2003) պահանջում էր մի կողմից գիտական խիզախություն, իսկ մյուս կողմից՝ քրտնաջան աշխատանք, յուրահատուկ մեթոդական մոտեցումներ, ընդհանրացումներ կատարելու հմտություն, արդիական ցավոտ հիմնախնդիրների լավ իմացություն և ըմբռնում:

Է. Մինասյանի ուսումնասիրությունների շրջանակը տարիների ընթացքում ավելի ընդլայնվեց: 2005 թ. Միքայել Մուրադյանի համահեղինակությամբ նա հրատարակեց «Ռուսաց դիվանագիտությունը միջազգային հարաբերությունների համակարգում (18-19-րդ դդ.)» գիրքը, որը ԵՊՀ մի շարք ֆակուլտետներում հանձնարարվում է նաև որպես գիտաուսումնական ձեռնարկ:

Նրա ուշադրության կենտրոնում միշտ եղել են հայրենիք-սփյուռք առնչությունները: Ա. Վարդանյանի համահեղինակությամբ լույս տեսավ նրա «Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները ՀՀ անկախության տարիներին (1991-2009 թթ.)» գիտական հոդվածների ժողովածուն (Ստեփանակերտ, 2010), որտեղ գետեղված են նրա երեք ծավալուն հոդվածները՝ նվիրված հայրենիք-սփյուռք հարաբերությունների հիմնական ուղղություններին, մշակութային և գիտական առնչություններին:

2013 թ. հրատարակվեց Է. Մինասյանի «Հայաստանի երրորդ Հանրապետության պատմություն» աշխատությունը: ՀՀ-ի պատմությունից բացի՝ այստեղ մանրամասնորեն ներկայացված են հայկական երկու հանրապետությունների պատմության բոլոր՝ հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, մշակութային, դիվանագիտության և սփյուռքի հետ նրանց կապերին վերաբերող առնչությունները: Այն ուսանողությանը կրնձեռի հենքային գիտելիքներ: Նշենք, ի դեպ, որ Է. Մինասյանի ղեկավարությամբ Հայաստանի երրորդ Հանրապետության պատմության վերաբերյալ թեկնածուական ատենախոսություններ են պաշտպանել տասնյակից ավելի ասպիրանտներ և հայցորդներ:

Է. Մինասյանը մշտապես հետևել է Արցախյան հիմնահարցին, որի վերաբերյալ նա հանրությանն է ներկայացրել կարևոր հոդվածներ: Բացի դրանից, նա միշտ արցախահայության կողքին է, հաճախ է մեկնում այնտեղ և հանդիպումներ ունենում պետական գործիչների ու բանակի ներկայացուցիչների հետ: Նրան մշտապես հուզել է արցախյան հիմնահարցի վերաբերյալ աղբյուրական կեղծարարության դեմ գիտական պայքարի կազմակերպման խնդիրը: Այս ուղղությամբ նրա գործադրած ջանքերը կարևոր ներդրում են հայոց պատմության նենգափոխման և կեղծարարության դեմ պայքարում:

Նա զբաղվել է նաև հայկական բանակին նվիրված վերլուծություններով, ներկայացրել այնտեղ տեղի ունեցող բարեփոխումների գործընթացը պատերազմի մշտական սպառնալիքի առկայության պայմաններում, ուսումնասիրել ՀՀ ներքին խնդիրները, ինչպես նաև սոցիալ-տնտեսական և ժողովրդագրական հիմնահարցերը:

Հայոց դիվանագիտության պատմության վերաբերյալ մեզանում անհնար է գտնել մեկ ամբողջական ուսումնասիրություն: Տարիներ ի վեր դասավանդելով «Հայ դիվանագիտության պատմություն» առարկան՝ Է. Մինասյանն անհրաժեշտաբար զբաղվել է հայոց դիվանագիտության հանգու-

ցային հիմնահարցերի ուսումնասիրությամբ: Արժեքավոր են նրա դիտարկումները Տիգրան Մեծի ռազմադիվանագիտական գործունեության, ՀՀ-Ռուսաստանի Դաշնություն, հայ-վրացական և հայ-բուլղարական հարաբերությունների ներկա փուլի հիմնախնդիրների վերաբերյալ:

Իր մի շարք ուսումնասիրություններում Է. Մինասյանը հատկապես արժևորել է նաև հայկական ազգային-ազատագրական շարժման հերոսական դրվագները և պետական ու ռազմական գործիչների (Ա. Օզանյան, Մ. Միլիկյան, Ա. Մանուկյան, Մ. Խրիմյան) գործունեությունը, ուսումնասիրել Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացի ներկա փուլի առանձնահատկությունները, քննարկել նաև այդ գործընթացում ՀՀ-ի դերին առնչվող որոշ հարցեր: Նա տվել է նաև XX դարի վերջին Սումգայիթում և Բաքվում հայերի ցեղասպանության հարցի իրավաքաղաքական գնահատականը:

Գիտաուսումնական աշխատանքներից բացի, Է. Մինասյանը ծավալել է նաև հասարակական գործունեություն: Նա երկար տարիներ «Խնուս» հիմնադրամի հոգաբարձուների խորհրդի նախագահն է և այժմ է ընկնում կազմակերպական ու ստեղծագործ աշխատանքով, «Երկրապահ» կամավորական միության վարչության անդամ է, որտեղ մշտապես աջակցում է միության աշխատանքներին և մասնակցում մատաղ սերնդի ռազմահայրենասիրական դաստիարակության գործին, ՀՀ հանրային խորհրդի անդամ է, որտեղ հանդես է գալիս հասարակական տարաբնույթ նախաձեռնություններով:

Է. Մինասյանը մեր հեռուստաթերթի հայրենասիրական հաղորդումների մշտական հյուրերից է, որոնց ընթացքում հանրությանն է ներկայացնում հայոց պատմության տարբեր հիմնահարցեր:

Նա պարգևատրվել է «Լեռնային Ղարաբաղի ազատագրության համար» ոսկե մեդալով, ԵՊՀ ոսկե մեդալով, ՀՀ Ազգային ժողովի նախագահի պատվո մեդալով, ՀՀ վարչապետի հուշամեդալով, «Գարեգին Նժդեհ» և «Դրաստամատ Կանայան» մեդալներով, Ֆրիտյոֆ Նանսենի ոսկե հուշամեդալով և «Մովսես Խորենացի» մեդալով:

Մադթենք նրան երկար տարիների կյանք և գիտական նորանոր նվաճումներ:

ԱՐՄԱՆ ԵՂԻԱԶԱՆՅԱՆ

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ալեքսանյան Աշոտ	ԵՊՀ քաղաքական գիտության պատմության և տեսության ամբիոնի դոցենտ, քաղաքական գիտությունների թեկնածու (ashalex@ysu.am)
Ավետիսյան Հայկ	ԵՊՀ հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի վարիչ, ԵՊՀ ՀՀԻ հնագիտական հետազոտությունների լաբորատորիայի վարիչ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (hykavetisyan@yahoo.com)
Արշակյան Գրիգոր	ՀՀ սփյուռքի նախարարության աշխատակազմի հայրենադարձության և հետազոտությունների վարչության պետ, պատմական գիտությունների թեկնածու (garshakyan@mail.ru)
Գրիգորյան Սարգիս	ԵՊՀ ՀՀԻ հայ-քրդական առնչությունների բաժնի գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու (grigorian_sargis@yahoo.com)
Եղիազարյան Արման	ԵՊՀ սփյուռքագիտության ամբիոնի վարիչ, պատմական գիտությունների դոկտոր (armyegh@yahoo.com)
Եղիազարյան Վարդան	ԵՊՀ հայ բանասիրության ֆակուլտետի փոխդեկան, հայ գրականության պատմության ամբիոնի դոցենտ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու
Հայրունի Աշոտ	ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր, ԵՊՀ ՀՀԻ առաջատար գիտաշխատող, պատմական գիտությունների դոկտոր (ahayruni@yahoo.de)
Հովհաննիսյան Մհեր	ԵՊՀ ՀՀԻ փոխնսօրեն, պատմական գիտությունների թեկնածու (mh@armin.am)
Ղամբարյան Արմենուհի	ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (vanarmin@mail.ru)
Մանուչարյան Աշոտ	ԵՊՀ հայ եկեղեցու պատմության և եկեղեցաբանության ամբիոնի դոցենտ, պատմական գիտությունների թեկնածու
Ներսիսյան Աշոտ	ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր, պատմական գիտությունների դոկտոր (ashot-nersisyan@mail.ru)
Պետրոսյան Գեղամ	ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի դեկան, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (gegham.petrosyan@ysu.am)
Պողոսյան Նաիրա	ԵՊՀ թյուրքագիտության ամբիոնի դասախոս (nairapoghosyan@ysu.m)

Մարգարյան Համլետ	ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու (hsargsyan46@mail.ru)
Մարգարյան Սուրեն	ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (sargsyansuren@yandex.ru)
Միմոնյան Արամ	ԵՊՀ ռեկտոր, ԵՊՀ ՀՀԻ տնօրեն, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (rector@ysu.am)
Մուքիասյան Համո	ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (hamosukiasyan@gmail.com)
Վարդանեսովա Տատյանա	ԵՊՀ ՀՀԻ հնագիտական հետազոտությունների լաբորատորիայի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու (vartanesova@yahoo.com)
Վարդանյան Հրաճին	ԵՊՀ սփյուռքագիտության ամբիոնի ասպիրանտ (hratsin.vardanyan@mail.ru)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Аветисян Гайк	Заведующий кафедрой археологии и этнографии ЕГУ, заведующий лабораторией археологических исследований Института арменоведческих исследований ЕГУ, доктор исторических наук, профессор (hykavetisyan@yahoo.com)
Алексян Ашот	Доцент кафедры истории и теории политической науки ЕГУ, кандидат политических наук (ashalex@ysu.am)
Айруни Ашот	Профессор кафедры истории армянского народа ЕГУ, ведущий научный сотрудник Института арменоведческих исследований ЕГУ, доктор исторических наук (ahayuni@yahoo.de)
Аршакян Григор	Начальник управления репатриации и исследований Министерства диаспоры РА, кандидат исторических наук (garshakyan@mail.ru)
Варданесова Татьяна	Старший научный сотрудник лаборатории археологических исследований Института арменоведческих исследований ЕГУ, кандидат исторических наук (vartanesova@yahoo.com)
Варданын Грацин	аспирант кафедры армянского диаспороведения ЕГУ (hratsin.vardanyan@mail.ru)
Гамбарян Арменуи	Старший научный сотрудник Института истории НАН Армении, кандидат исторических наук, доцент (vanarmin@mail.ru)
Григорян Саргис	Научный сотрудник отдела армяно-курдских отношений Института арменоведческих исследований ЕГУ, кандидат исторических наук (grigorian_sargis@yahoo.com)
Егиазарян Арман	Заведующий кафедрой армянского диаспороведения ЕГУ, доктор исторических наук (armyegh@yahoo.com)
Егиазарян Вардан	Заместитель декана факультета армянской филологии ЕГУ, доцент кафедры истории армянской литературы, кандидат филологических наук
Манучарян Ашот	Доцент кафедры истории армянской церкви и экклезиологии ЕГУ, кандидат исторических наук
Нерсисян Ашот	Профессор кафедры истории армянского народа ЕГУ, доктор исторических наук (ashot-nersisyan@mail.ru)
Оганнисян Мгер	Заместитель директора Института арменоведческих исследований ЕГУ, кандидат исторических наук (mh@armin.am)
Петросян Гегам	Декан факультета международных отношений ЕГУ, доктор исторических наук, профессор (gegham.petrosyan@ysu.am)
Погосян Наира	Преподаватель кафедры тюркологии ЕГУ (naigapoghosyan@ysu.m)
Саркисян Гамлет	Старший научный сотрудник Института археологии и этнографии НАН Армении, кандидат исторических наук (hsargsyan46@mail.ru)
Саркисян Сурен	Ведущий научный сотрудник Института истории НАН Армении, кандидат исторических наук, доцент (sargsyansuren@yandex.ru)
Симонян Арам	Ректор ЕГУ, директор Института арменоведческих исследований ЕГУ, член-корреспондент НАН Армении, доктор исторических наук, профессор (rector@ysu.am)
Сукиасян Амо	Старший научный сотрудник Института истории НАН Армении, кандидат исторических наук, доцент (hamosukiasyan@gmail.com)

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

- Alexanyan Ashot** PhD in Politology, Associate Professor of the Chair of the History of the Political Science and Theory, YSU (ashalex@ysu.am)
- Arshakyan Grigor** PhD in History, Head of the Department of Repatriation and Investigations of the Ministry of Diaspora (garshakyan@mail.ru)
- Avetisyan Hayk** Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Chair of Archeology and Ethnography, Head of the Laboratory of Archeological Researches of the Institute for Armenian Studies, YSU (hykavetisyan@yahoo.com)
- Gambaryan Armenuhi** PhD in History, Associate Professor, Senior Researcher of the of History of NAS RA (vanarmin@mail.ru)
- Grigoryan Sargis** PhD in History, Senior Researcher of the Institute for Armenian Studies, YSU (grigorian_sargis@yahoo.com)
- Hayruni Ashot** Doctor of History, Professor of the Chair of Armenian History, YSU, Senior Researcher of the Institute for Armenian Studies, YSU (ahayruni@yahoo.de)
- Hovhannisyan Mher** PhD in History, Deputy Director of the Institute for Armenian Studies, YSU (mh@armin.am)
- Manucharyan Ashot** PhD in History, Associate Professor of the Chair of the History of the Armenian Church and Ecclesiology, YSU
- Nersisyan Ashot** Doctor of History, Professor of the Chair of Armenian History, YSU (ashot-nersisyan@mail.ru)
- Petrosyan Gegham** Doctor of History, Professor, Dean of the Faculty of International Relations, YSU (gegham.petrosyan@ysu.am)
- Poghosyan Naira** Lecturer of the Chair of Turkish Studies, YSU (nairapoghosyan@ysu.m)
- Sargsyan Hamlet** PhD in History, Senior Researcher of the Institute of Archeology and Ethnography of NAS RA, (hsargsyan46@mail.ru)
- Sargsyan Suren** PhD in History, Associate Professor, Leading Research Worker of the Institute of History of NAS RA (sargsyansuren@yandex.ru)
- Simonyan Aram** Doctor of History, Professor, Rector of YSU, Director of the Institute for Armenian Studies, YSU, Corresponding Member of NAS RA, (rector@ysu.am)
- Sukiasyan Hamo** PhD in History, Associate Professor, Senior Researcher of the Institute of History NAS RA (hamosukiasyan@gmail.com)
- Vardanesova Tatyana** PhD in History, Senior Researcher of the Laboratory of Archeological Researches of the Institute for Armenian Studies, YSU (vartanesova@yahoo.com)
- Vardanyan Hratsin** PhD student of the Chair of Diaspora, YSU (hratsin.vardanyan@mail.ru)
- Yeghiazaryan Arman** Doctor of History, Head of the Chair of Diaspora Studies, YSU (armyegh@yahoo.com)
- Yeghiazaryan Vardan** PhD in Philology, Associate Professor, Deputy Dean of the Faculty of History of Armenian Literature of YSU

**ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
ՀՈԴՎԱԾԵՐ**

Գրիգոր Արշակյան	
Թուրք-հայկական հարաբերությունները Հարավային Կովկասում ստեղծված նոր իրավիճակի պայմաններում	3
Աշոտ Ալեքսանյան	
Հայոց ցեղասպանության ազդեցությունն ազգային պետականության և քաղաքական ինքնության ձևավորման վրա (անգլերեն)	22
Աշոտ Հայրունի	
Հայոց ցեղասպանության երրորդ փուլը 1918 թ. և ցեղասպանությունը վերապրածների ճակատագիրը Խորհրդային Հայաստանում (գերմաներեն).....	44
Գեղամ Պետրոսյան	
Հայոց ազգային ժողովի և Հայոց ազգային խորհրդի ստեղծման պատմությունից (1917 թ. փետրվար-հոկտեմբեր)	51
Համլետ Սարգսյան	
Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությունը հարյուր տարում (1823-1923 թթ.) (ռուսերեն).....	59
Աշոտ Մանուչարյան	
Աղվանից կաթողիկոսների գավազանագրքի վիմագիտական լրացումներ ու ճշգրտումներ	82
Հրաձին Վարդանյան	
Միյուռքի սահմանումը և եզրույթի իմաստային ընդլայնման պատճառները ըստ Խաչիկ Թեոլեոյանի.....	95
Հայկ Ավետիսյան	
Արամուսից հայտնաբերված PULUSI կոթողը	109
Տատյանա Վարդանեսովա	
Արցախի Տիգրանակերտ քաղաքում իրականացված պեղումներից հայտնաբերված վաղմիջնադարյան խեցեղենի մասին (ռուսերեն).....	116
Վարդան Եղիազարյան	
Վիպական տաղը Լիպարիտ գորավարի մասին	127
 ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ	
Հանո Սուքիասյան	
Փաստաթղթեր մամուլի հանդեպ Հայաստանի Առաջին հանրապետության քաղաքականության մասին (1919-1920 թթ.)	139

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մուրեն Սարգսյան	
Էմմա Կոստանդյան, Մաղաքիա Օրմանյան	152
Արմենուհի Ղամբարյան	
Արման Ջ. Կիրակոսյան, Հայոց ցեղասպանությունը ժամանակակից ամերիկյան հանրագիտարաններում	157
Աշոտ Ներսիսյան	
Բաբկեն Հարությունյան, Արծրունյաց իշխանական ընտանիքը հայոց պատմության մեջ	162
Սարգիս Գրիգորյան	
Աբդուլլահ Օջալան, Ժողովրդավարական համադաշնություն	168
Արշակ Գևորգյան, Հայկ Դարբինյան	
Քաղիբ Աքըն, Հայ հեղափոխական Փարամազը.....	171
Նաիրա Պողոսյան	
Երեմեն Դ. Ե., Թուրքեր. պատմաագագրական ուրվագիծ (ռուսերեն).....	178
ԳԻՏԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ	
Արամ Սիմոնյան, Միեր Հովհաննիսյան	
ԵՊՀ Հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի գործունեությունը 2008-2016 թթ.....	181
Արման Եղիազարյան	
Էդիկ Մինասյան (ծննդյան 60-ամյակի առիթով)	190
Տեղեկություններ հեղինակների մասին	193

СОДЕРЖАНИЕ СТАТЬИ

Григор Аршакян	Турецко-армянские отношения в условиях новой ситуации, сложившейся на Южном Кавказе.....	3
Ашот Алексанян	Влияние Геноцида армян на формирование национальной государственности и политической идентичности (на английском языке).....	22
Ашот Айруни	Третий этап Геноцида армян 1918 г. и судьба переживших геноцид в Советской Армении (на немецком языке).....	44
Гегам Петросян	Из истории создания Армянского национального собрания и Армянского национального совета (февраль-октябрь 1917 г.)	51
Гамлет Саркисян	Население Нагорного Карабаха за 100 лет (1823-1923 гг.) (на русском языке)	59
Ашот Манучарян	Эпиграфические заполнения и уточнения хронологической таблицы Агванских католикосов	82
Грацин Варданян	Определение «диаспоры» и причины семантического расширения термина по Хачику Теолеолянчу.....	95
Гайк Аветисян	Стела Pulusi, из раскопок в Арамусе.....	109
Татьяна Варданесова	К вопросу о раннесредневековой керамике из раскопок города Тигранакерта в Арцахе (на русском языке).....	116
Вардан Егиазарян	Эпическая песнь о полководце Липарите.....	127

ПУБЛИКАЦИИ

Амо Сукиасян	Документы о политике Первой Республики Армения (1919-1920 гг.) в отношении прессы	139
---------------------	---	-----

РЕЦЕНЗИИ

Сурен Саргсян	Эмма Костандян, Магакия Орманян	152
Арменуи Гамбарян	Арман Киракосян, Геноцид армян в современных американских энциклопедиях	157
Ашот Нерсисян	Бабкен Арутюнян, Княжеская семья Арцруни в истории армянского народа	162

Саргис Григорян	
Абдуллах Оджалан, Демократическая конфедерация	168
Аршак Геворкян, Гайк Дарбинян	
Кадир Акн, Армянский революционер Парамаз.....	171
Наира Погосян	
Еремеев Д. Е., Турки: историко-этнографический очерк (на русском языке).....	178

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Арам Симонян, Мгер Оганнисян	
Деятельность Института арменоведческих исследований ЕГУ в 2008-2016 гг.	181
Арман Егизарян	
Эдик Минасян (к 60-летию со дня рождения).....	190
Сведения об авторах.....	195

CONTENTS ARTICLES

Grigor Arshakyan	Turkish-Armenian Relations in South Caucasus in Conditions of the New Situation	3
Ashot Aleksanyan	The Impact of the Armenian Genocide on the Formation of National Statehood and Political Identity (in English)	22
Ashot Hayruni	The Third Period of the Armenian Genocide and the Destiny of the Survivors of the Genocide in Soviet Armenia (in German)	44
Gegam Petrosyan	On the History of the Creation of the Armenian National Assembly and the National Council (February-October 1917)	51
Hamlet Sargsyan	The Population of Nagorno-Karabakh in 100 years (1823-1923) (in Russian)	59
Ashot Manucharyan	Inscriptional Additions and Clarifications of the Chronological Chart of the Aghvank Catholicoses	82
Hratsin Vardanyan	The Definition of Diaspora and the Reasons of the Expansion of the Semantic Domain of the Term according to Khachig Tölölyan	95
Hayk Avetisyan	The Pulusi Stela Found in Aramus	109
Tatiana Vardanesova	On the Issue of Early Medieval Pottery from the Excavations of Tigranakert, Artsakh (in Russian)	116
Vardan Yeghiazaryan	The Epic Verse about General Liparit	127

PUBLICATIONS

Hamo Sukiasyan	Documents about the Policy of the First Republic of Armenia with Respect to the Press (1919-1920)	139
-----------------------	---	-----

REVIEW

Suren Sargsyan	Emma Kostandyan, Maghakia Ormanyany	152
Armenouhi Ghambarian	Arman J. Kirakossian, The Armenian Genocide in Contemporary American Encyclopedias	157
Ashot Nersisyan	Babken Harutiunyan, The Artsruni Noble Family in the Armenian History	162
Sargis Grigoryan	Abdullah Ocalan, Democratic Confederalism	168

Arshak Gevorgyan, Hayk Darbinyan	
Kadir Akin, Armenian Revolutionary Paramaz	171
Naira Poghosyan	
Eremeev D. E., Turks: Historical-Ethnographic Sketch (in Russian)	178
SCIENTIFIC LIFE	
Aram Simonyan, Mher Hovhannisyan	
The Activity of the Institute of Armenological Studies of YSU in 2008-2016	
The 60 th anniversary of Edik Minasyan	181
Arman Yeghiazaryan	
Edik Minasyan (on the occasion of his 60 th birthday).....	190
Information about the Authors	196

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

ՀԱՆԴԵՍ

2 (8)

Սրբագրիչ՝ Վ. Դերձյան
Համ. ձևավորումը՝ Ա. Աղուզումցյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Ա. Ստեփանյանի

Չափսը՝ 70x100 1/16:
Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Թուղթը՝ օֆսեթ:
Տպաքանակը՝ 300:

ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1

Ի ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ

Հոդվածները ներկայացնել էլեկտրոնային կրիչով (տեքստը՝ Word, նկարները՝ TIFF կամ բարձրորակ JPG): Հիմնական լեզուն հայերենն է, ընդունվում են նաև ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն հոդվածներ, որոնք պետք է ունենան ամփոփում (հայերեն տեքստի դեպքում՝ անգլերեն և ռուսերեն, այլ լեզուների դեպքում՝ հայերեն և ռուսերեն, շուրջ 300 բառ):

Չափանիշներն են՝

1. Տառատեսակը հայերեն՝ Sylfaen, այլ լեզուներինը՝ Times New Roman:
2. Տառաչափը՝ 12, միջտողային բացատը՝ 1.5:
3. Հոդվածի սկզբում դրվում է հեղինակի անուն, ազգանունը (գլխատառերով), վերնագիրը (գլխատառերով), հոդվածի վերջում նշվում է հեղինակի գիտական աստիճանն ու կոչումը, աշխատանքի վայրը, պաշտոնը, հեռախոսահամարը և էլեկտրոնային փոստի անվանումը (հեռախոսահամարը և էլփոստի անվանումը տպագրվում են հեղինակի համաձայնությամբ):
4. Հղումները տրվում են տողատակում՝ աճման կարգով, տառաչափը՝ 10, նշվում է աղբյուրի հեղինակը, վերնագիրը, հատորը, հրատարակության տեղը, տարեթիվը (մամուլի դեպքում՝ նաև համարը) և էջը:

5. Տալ բանալի բառեր:

Հոդվածները ներկայացնել՝

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտ, Ալեք Մանուկյան 1, ԵՊՀ 2-րդ մասնաշենք, 5-րդ հարկ, 511 սենյակ, «Հայագիտության հարցեր» հանդեսի խմբագրություն (handes@armin.am), հեռ.՝ +374 60 710092

NOTICE FOR THE AUTHORS

The articles should be represented in USB flash drive (text should be in Microsoft Word Document, pictures – TIFF or JPG). The main language of the article is Armenian (with summary in English and in Russian, about 300 words), if the articles are in Russian, English, French, German there should be a summary in Armenian and in Russian (about 300 word).

The criteria are the following:

1. Theme font – Sylfaen (in Armenian), Times New Roman (in other languages)
2. Font Size – 12, Line Space – 1.5
3. At the beginning of the article there should be the name and surname of the author (uppercase), the title (uppercase), at the end of the article there should be the academic degree of the author, workplace, position, telephone number and E-mail (telephone number and e-mail are published according the author's agreement)
4. The references should be footnoted; font size- 10, the author, the title, volume, place and date of publication (also the number, if the article was published in magazine) and the page should be mentioned.
5. To write key words.

The articles are accepted in the Institute for Armenian studies of YSU, Alex Manoogian 1, YSU 2nd annex, 5th floor, room N 511, the editorial office of the bulletin “Armenological Issues” (handes@armin.am), tel.: +374 60 710092

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

Статьи необходимо представлять на электронном **флеш-накопителе** (текст – Word, фотографии – TIFF или JPG в высоком качестве). Основной язык – армянский, принимаются также статьи на русском, английском, французском и немецком языках, которые должны иметь резюме (в случае армянского текста – на английском и русском языках, в случае других языков – на армянском и русском, около 300 слов).

Параметры

1. Шрифт армянского языка - Sylfaen, других языков - Times New Roman.
2. Размер шрифта – 12, межстрочный пробел - 1.5.
3. В начале статьи дается имя и фамилия автора (заглавными буквами), заголовок (заглавными буквами), в конце статьи отмечается ученая степень автора, место работы, должность, номер телефона и адрес электронной почты (номер телефона и адрес электронной почты печатается с согласия автора).
4. Ссылки даются под строкой в порядке возрастания, размер шрифта - 10, дается автор источника, заголовок, том, место и год издательства (в случае прессы также и номер) и страница.
5. Дать ключевые слова.

Статьи принимаются в

Институте арменоведческих исследований ЕГУ,

Алека Манукяна 1, 2 корпус ЕГУ, 5-й этаж, комната 511, редакция журнала «Вопросы арменоведения» (handes@armin.am), тел.: +374 60 710092